

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192127

UNIVERSAL
LIBRARY

चिं. वि. जोशी

व्हीनस पुरवणी वाचनमाला : क्र. ६

चिं. वि. जोशी
गाळी व रत्नें

संपादक
डां. द. न. गोखले,
सं. ए. (आं), बी. टी., पी. एच्. टी.

मूल्य रु. १-८-०

व्हीनस प्रकाशन : पणें

आवृत्ति पहिली १२५

♦ ♦ ♦

महाभिकाम प्रकाशकारित

♦ ♦

प्रकाशक

म. कृ. पाध्ये

वर्तमान प्रकाशन

४१० शनवार पेठ पुणे २

♦ ♦ ♦

म. र. क.

वि. ग. माटे,

विश्वकर्मा म्प्रणालय

टिळक रोड: पुणे २

नि वे द न

१९५४ मध्ये माध्यमिक शाळांच्या बदललेल्या अभ्यासक्रमास अनुसरून आम्ही ही नवीन पुरवणी-वाचन-माला तयार करित आहोत. भारत देश स्वतंत्र झाल्यानंतर जीवनातील सर्व अंगाना परिपुष्ट करण्याचे सतत प्रयत्न सुरू झाले आहेत. या देशाच्या वैभवाचा सर्व इमला ज्यांच्या खाद्यावर आज ना उद्या येणार आहे अशा आजच्या कोवळ्या विद्यार्थ्यांच्या मनाच्या जोषामनेने कार्य या दृष्टीने फारच महत्वाचे आहे. या नव्या पिढीच्या शिक्षणाबद्दल सर्वत्र चर्चा होत आहे. जुने बदलून टाकावे असे सर्वत्र बोलले जात आहे: पण नेमकें नवें काय आकारास आणावे याबद्दल मात्र अजून निश्चिती झालेली दिसून येत नाही. जीवनाचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून शिक्षणाच्या कल्पना आज मोठ्या विस्ताराने वाढीस लागल्या आहेत. विद्यार्थ्यांचे अनुभवक्षेत्र विस्तृत व्हावे, नव्या नव्या प्रश्नांची त्यांना माहिती व्हावी, व नव्या ज्ञानाची भूक त्यांच्यात निर्माण व्हावी म्हणून सतत प्रयत्न चालू आहेत. शिक्षणाची व्यापकताहि दिवसेंदिवस वाढत आहे. या देशांतील बहुसंख्य जनता आता शिक्षणाच्या मार्गावर वाटचाल करू लागलेली आहे. तेव्हा या संक्रमणाच्या काळात विद्यार्थीवर्ग व सामान्य वाचक साधारणपणे काय वाचावे या प्रश्नातच गोंधळून जाण्याची शक्यता आहे. मनाची व शरीराची क्षपाट्याने वाढ ज्या वयात होत असत त्याच वयात विद्यार्थ्यांच्या मनाच्या विकासाच्या दृष्टीने कांही सकस व सद्विविचारसंपन्न याङ्मय त्यांच्या हाती देण्यासाठी नव्या अभ्यासक्रमास अनुसरून आम्ही ही पुरवणी-वाचन-माला तयार करित आहोत. लघुकथा, कादंबऱ्या, एकांकिका, प्रवासवृत्त, चरित्रे इत्यादि विविध वाङ्मय-प्रकारांची निवड या मालेसाठी जाणीवपूर्वक केलेली आहे. नामवंत लेखकांच्या व व्यासंगी शिक्षकांच्याच साह्यावर या मालेची उभारणी झालेली असल्याकारणाने विद्यार्थ्यांना ती अतिशय उपयुक्त होईल असे वाटते. प्रस्तुतच्या मालेतील पुस्तके सर्व दृष्टींनी परिपूर्ण व सर्वांगसुंदर बनविण्याचा प्रयत्न आम्ही केलेला आहे.

— संपादकमंडळ

— प्रकाशक

: संपादक मंडळ :

श्रीयुत के. नारखेडे

एस् टी. सी.

डाॅ. द. न. गोखले

बी ए (आॅ), बी टी , पीएच् डी

डाॅ. प्र न. जोशी

एम् ए., एम् एड् , पीएच्.डी.

प्रस्तावना

(मलामुलीसाठी)

आपल्या मराठी वाङ्मयात विनोदी लेखन करणारे अनेक लेखक प्रसिद्ध आहेत. कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी या लेखकांची योग्य परंपरा सुरू करून दिली. या परंपरेत कै. रा. ग. गडकऱ्यांसारखे प्रतिभाशाली लेखक होऊन गेले आणि आचार्य प्र. के. अत्रे, कॅप्टन गो. ग. लिमये, श्री. शामराव ओक, श्री. वि. मा. दी. पटवर्धन, श्री. ना. धो. ताम्हनकर वगैरे लहानमोठे लेखक या परंपरेत आज विराजत आहेत. आज विराजणाऱ्या या लेखकांतच प्रा. चिंतामण विनायक जोशी यांचा समावेश होतो आणि त्यांच्या विनोदांतील विविध गुणांमुळे ते एक अग्रगण्य विनोदकार म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या विनोदाच्या खाणीतून कितीतरी तेजस्वी व रंगीबेरंगी रत्ने मराठीच्या भांडारात आजवर जमा झाली आहेत. त्या रत्नांपैकीच दहा “ गाळीव रत्ने ” मी या पुस्तकाच्या सुंदर डब्यात घालून तुम्हांला भेट देत आहे. तुमच्यासारख्या रत्नांना ही ‘ गाळीव रत्ने ’ खास आवडतील अशी माझी खात्री आहे.

मला माहीत आहे, की तुम्हाला गोष्टी फार आवडतात. गोष्टी ऐकताना तुमचे डोळे कसे विस्फारतात, तुमचे वेळेचे भान कसे हरपते आणि

तुमचीं तोंडें कशीं उघडीं राहातात, तें मी पाहिलें आहे. म्हणून या पुस्तकांत मी गोष्टींचीच निवड केली आहे. विनोदी लेखनांत साऱ्या गोष्टीच असतात, असें नाही त्यांत निबंध किंवा लेख यांसारखेहि लिखाण असतें. विशेषतः कोल्हटकरांनी आपल्या ‘सुदाम्याच्या पोह्यां’त व गडकऱ्यांनी आपल्या ‘संपूर्ण वाळकरामां’त असें निबंधवजा विनोदी लिखाण केळें आहे. प्रा. जोशी यांनीहि थोडेंसें तसें लिहिलें आहे. पण आपले मामा कॅ. लिमये यांचा कित्ता गिरवून त्यांनी विनोदी गोष्टीच मुख्यतः लिहिल्या. तेव्हा, गोष्टी उपलब्ध असतांना मी तुमच्यासाठी निबंध कशाला निवडीन ? तुमच्यासारख्या गोष्टीवेव्हाळांसाठी मी त्यांच्या गोष्टीच भेटीदाखल आणल्या आहेत. त्यातून, या गोष्टी साध्या नाहीत. तुम्हांला जी गंमतजंमत किंवा जो विनोद फार फार आवडतो तो विनोद या गोष्टींच्या ओळीओळींत टन्च भरलेला आहे. या विनोदी गोष्टी आहेत. तेव्हा, खाऊच्या पुढ्यावर तुमच्या लहान भावंडांनी तुद्दून पडावे त्याप्रमाणे या विनोदी गोष्टींवर तुम्ही तुद्दून पडाल आणि त्या वाचून केव्हाच फस्त कराल, याबद्दल मला मुळीच शंका नाही.

विनोद झाला की आपण कां हसतो, हें तुम्हांला माहीत आहे का ? आपणांला कांही अनुचित दिसतें, म्हणजेच अनौचित्याचें दर्शन घडतें, म्हणून आपण हसतो. एक शिक्षक शनिवारी सकाळीं शाळेंत जाण्याच्या धांदलीत होते; पण कांही केल्या त्यांना टोपीच सापडेना. त्यांनी टोपी खू शोधल्यावर त्याच्या पत्नीची नजर त्यांच्या डोक्याकडे जाऊन ती म्हणाली, ‘हा काय बाई विचित्रपणा ! टोपी तर आपल्याच डोकीवर दिसतीय मला ! अन् घरभर धुंडायची कशाला ती ?’ तेव्हा शिक्षक डोक्यावरची टोपी चाचपून उद्गारले, ‘वा, छान ! सांगितलंस म्हणून बरं. नाही तर, बोडकाच शाळेला गेलों असतों’—या चुटक्यांत, डोक्यावर टोपी असतां शिक्षकांनी ती शोधणे, हें पहिलें अनौचित्य आणि डोक्यावर टोपी असतां ‘मी बोडकाच शाळेला गेलों असतों’ असें म्हणणें, हें दुसरें अनौचित्य. हें अनौचित्य दिसलें की विनोदनिर्मिति होते आणि आपण हसतो. विनोदी लेखक आपल्या भोवतालचें जग जसें कांही काकटक्षीने बघत असतो. कोठे

दोष, फट, न्यून, चिंग, विसंगति दिसली, म्हणजेच अनौचित्य दिसलं, की ते तो काळजीपूर्वक टिपून घेतो आणि त्याची कौशल्यपूर्ण मांडणी आपल्या लिखाणात करतो. तो आपल्या कल्पनेतूनहि नाना प्रकारच्या अनौचित्यपूर्ण चिजा निर्माण करतो व त्यांचेहि प्रदर्शन आपल्या लिखाणात मांडतो. मिळून त्याचे लिखाण म्हणजे अनौचित्याचा अजबखानाच बनतो. हे अनौचित्य ध्यानात आल्यामुळेच, आपण त्याचे लिखाण वाचीत असतां कधी गाल किंचित् वाकडा करतो, तर कधी पोटावर धरून खदखदत राहतो. मात्र हे लक्षात ठेवा, की विनोदातील अनौचित्य सौम्य हवे तें तत्र झाले तर आपणाला हसू न येतां रडूं येईल किंवा राग येईल. आरामखुर्चीच्या कापडांतील दाडू हलकेच काढून ठेविला व खुर्चीवर निःशंकपणें येऊन बसलेला दोस्त हापटला तर आपण हसू; पण हापटून त्या दोस्ताचे हाड मोडले तर ? तर न हसतां आपण विषाद मानू. बसणारे आपणच असूं तर मार जास्त लागल्यास आपण रागावू. सारांश, विनोदांतील अनौचित्यदर्शन अशा कुशलपणें करावें लागतें, की हसू तर फुटावें पण असू गळू नयेत, किंवा रागहि येऊ नये.

अनौचित्य शोधण्याच्या उद्योगात असता विनोदी लेखकाचे लक्ष साहजिकच समाजांतील अनेक अनुचित गोष्टींकडे किंवा दोषांकडे बहुधा वेधले जातें. त्यामुळे ते दोष तो आपल्या लिखाणांत मांडतो व त्यांतील हास्यास्पदता वाचकांना जागवून देतो. वाचकांना हास्यास्पदता जाणवली, की ते हसतात व हसतां हसतां दोष टाकून देऊन सुधारू लागतात. अशा रीतीने विनोदातून समाजसुधारणेला हातभार लागतो. मराठीतील विनोदाचे आद्य आचार्य श्री. कोल्हटकर किंवा त्याचे शिष्यवर श्री. गडकरी यांनी या प्रकारें सामाजिक दोष दाखवून समाजसुधारणेकडे विनोदाचा उपयोग केला आहे. शिमग्याचा सण, बालावृद्धाविवाह, गवयांचे आकस्ताले हावभाव नि छांदिष्ट स्वभाव, हुंज्याची चाल, काव्यविषयक खुळचट कल्पना वगैरे सामाजिक दोषांमधील हस्यास्पदता त्यांच्या लिखाणांत स्पष्ट झाली आहे आणि ते दोष दूर होण्यास मदत झाली आहे. कोल्हटकर किंवा गडकरी यांच्याप्रमाणे सुधारकांचा पक्ष घेऊन समाजांतील दोषांवर विनोदाचें गोड

हत्यार चालविण्याचा विडा प्रा. जोशांनी उचललेला नाही. पण तरीहि समाजाच्या कल्याणाची काळजी मनांत वावरत असल्याने सामाजिक दोषां-
वर विनोदाचे प्रहार करण्यापासून ते अगदी अलिप्तहि राहिलेले नाहीत.
“ आपल्या थट्टेच्या योगे जनतेचे कल्याणच करावयाचे हा नारदाचा बाणा प्रत्येक सत्त्वशील विनादप्रिय मनुष्याचे अंगी बाणला पाहिजे. ”—असे ते एका ठिकाणी म्हणतात. त्याप्रमाणे काही समाजदोषांवर त्यांनी आपला विनोद केव्हा केव्हा आधारलेला आहे, असे या पुस्तकात तुम्हांला आढळून येईल. उदाहरणार्थ, ‘ स्पष्टवक्त्रपणाचे प्रयोग ’ या गोष्टीत बेजबाबदार वक्ते, नालायक अध्यक्ष, दिखाऊ भाषणे, खोटे निरोपमसारांभ वगैरे दोष उघड करून हास्य उत्पन्न केले आहे; ‘ गुड्याभाऊचे दुखणे ’ या गोष्टीत डॉक्टरीच्या धंद्यांत माट्या शहरांतून चालणारी फसवेगिरी उजेडांत आणून विनोद निर्मिला आहे, —आणि ‘ वशिला लावण्याची सक्त मनाई ’ या गोष्टीत अपण वशिल्याविरुद्ध एकीकडे बोलत असतां दुसरीकडे वशिलेबाजी कशी चालवतो तें दाखवून विनोद साधला आहे. प्रा. जोशां, कोल्हटकर—गडकऱ्याप्रमाणे सुधारकांच्याच पक्षाला बांधलेले नाहीत. त्यामुळे जुन्या सामाजिक दोषावर किंवा सनातन्यांच्या आचारविचारांवर तेवढी टीका करावयाची आणि नवीन सामाजिक दोषांकडे किंवा सुधारकांकडे दुर्लक्ष करावयाचे हा एकांगपणा त्यांच्या हातून घडला नाही. जुन्यानव्यांतील दोष त्यांनी सारख्याच निःपक्षपातीपणाने विनोदासाठी योजले आहेत. ‘ स्टेशनस्टाफच्या मेजवानी ’त त्यांनी खोऱ्या सनातन्यांची खरपूस थट्टा केली आहे; पण ‘ स्पष्टवक्त्रपणाच्या प्रयोगां ’त त्यांनी जी कुमारी तरुणीबाईची थट्टा केली आहे ती स्पष्टवक्त्या नव्या सुधारकांचीच आहे. तुम्हीं त्यांचे आणखी वाङ्मय वाचले आणि ‘ मुशियन वाङ्मयाचा परिचय ’ योगे लेख तुमच्या दृष्टोत्पत्तीस आले, की सुधारकांची रेवडीहि ते कशी खुमासदार उडवतात, तें तुमच्या नाट लक्षांत भरेल.

समाजातील दोषांपेक्षा व्यक्तीच्या स्वभावांतील दोष दाखवून त्यांतील अनौचित्यामधून विनोद उत्पन्न करावा, याकडे प्रा. जोशांचे विशेष लक्ष आहे. कित्येक विनोदी लेखक व्यक्तीच्या स्वभावांतील अनौचित्य दाख-

विण्यासाठी एखादे विशेष पात्र निर्माण करतात. त्या पात्राच्या स्वभावांत अशी गोम, अशा फटी, अशा विसंगति, अशी बिंभे ते ठेवतात, की त्यांमुळे त्याचें बोलणेंचालणें विनोदपूर्ण व्हावें. कोल्हटकरांनी याप्रमाणे वंडूनाना व पांडूतात्या हीं पात्रें उत्पन्न केलीं आहेत. गडकऱ्यांनीं ठकी, बाळकराम व तिंबूनाना हीं त्रिकूट निर्माण केलें आहे. —आणि ताम्हनकरांनीं दाजी ही वल्ली जन्माला घातली आहे. प्रा. जोशांची चिमणराव-गुंड्याभाऊची दुककल या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहे. या पुस्तकातील ६-७ गोष्टींत या विनोदी दुकलीशीं तुमची थोडीबहुत जानपछान होईल. चिमणराव भोळसर आहे पण त्याला दुसऱ्यांना बनविण्याची हौस आहे. तो वक्ता आहे पण काय बोलावें याचें तारतम्य त्याला नाही. मोठ्या गोष्टी कराव्या अशी त्याच्या मनांत ऊर्मि आहे पण ध्येयोपासनेलाहि व्यवहाराच्या मर्यादा असतात, हें त्याला समजलेलें नाही. विनोद करण्याची हौस त्याला आहे पण विनोद गळ्यात येऊं न देण्याची दक्षता त्याच्यापाशी नाही. त्याचा जोडीदार गुंड्याभाऊ दाडेकर नांवाप्रमाणे गुंडोबा नि दांडोबा आहे. खच्चून खावें आणि झोंडपणा करावा हा त्याचा खाक्या आहे. या दुकलीच्या स्वभावात असें अनौचित्य नाना तऱ्हांनी गुंफलेलें असल्यामुळे तिचें वागणें सारखें हास्याच्या उक्ळ्या फोडतें. ही दुककल तुम्हाला खचित आवडेल आणि नुसती आवडणारच नाही तर तुमची जिगर दोस्त बनेल.

प्रा. जोशानी केवळ चिमणराव व गुंड्याभाऊ यांच्या स्वभावांतील अनौचित्यच दाखविलें आहे, असें नाही. त्यांच्या चौफेर संचारणाऱ्या दोषशोधक दृष्टीने कितीतरी माणसांच्या स्वभावांतील व वर्तनांतील कितीतरी लहानमोठे दोष निवडून काढून हास्य पिकवले आहे. या पुस्तकांत दोनतीनदा डोकावणारी चिमणरावाची आई पाहा. विमाएजंट मुलाकडे येऊन विम्याबद्दल बोलत असतां तिच्या अडाणी मनाला वाटतें, की आपल्या मुलाला 'विमा' नांवाची मुलगीच सांगून आली आहे ! सून कोंबडीचीं अंडी सशक्तपणासाठीं खाऊं लागली तेव्हा तिचें सोवळें बुडालें आणि रागावून घरांतून निघून जातांना ती रागाच्या सपाऱ्यांत उद्गारली, “ दिवसेंदिवस तुम्ही

फारच वहावत चाललांत ! मी जात्यों निघून. आता खुशाल तुम्ही कोंबडी-चींच काय पण गोमातेचींमुद्धा अंडी खा. ” ! गुंठ्याभाऊचे वडील श्री. धोंडोपत दांडेकर स्वतःला मोठे व्यवहारपटु समजतात; पण एका माणसाबद्दल वशिला लावण्यासाठी सोराबजी शेठकडे जातांना ते त्या माणसाचें नांवच टिपून घेण्याचें विसरतात ! शिवाय सोराबजीला ते बर म्हणतात, “ – पण नांवाशीं तुला काय करायचें आहे ? तें अर्जांत लिहिलेलेंच आहे. ” पण अर्जांत नांव असलें तरी धोंडोपंतांच्या मनुष्याचा अर्ज कोणता हें सोराबजीला कसें कळणार, हें धोंडोपंतांना कळत नाही ! ‘ चहाडखोर पोपट ’ या गोष्टींतील वक्रमाना रूपाने कशी असेल तें तिच्या नांवावरून तुम्ही ओळखालच. तिचें लग्न कां झालें नसेल हेंहि तुमच्यासारख्या चाणाक्ष मुलांना सांगावयास नको ही वक्रमाना आपल्या मालकिणीपाशी पुरुषांबद्दल बोलतांना म्हणते, “ श्रेष्ठिभार्ये, स्वतः कसले वाटेल तसले येर केले तरी चालतात त्यांना ! सगळ्या मेल्या पुरुषांना क्षिप्रा नदीच्या पुरांत ढकलून द्यावं ! हलक्या कानाचे नि त्याहून हलक्या मनाचे असतात मेले, म्हणून मी लग्न केलं नाही ! ” ‘ स्मरणशक्तीचे प्रोफेसर ’ तर स्मरणशक्तीवर व्याख्यान झोडतात पण स्वतःची मुलगीच आगगाडीत विसरतात ! माणसांच्या स्वभावांतील व वर्तनांतील दोष या प्रकारें दाखवून विनोद उत्पन्न करणें हें श्रेष्ठ विनोदाचें एक लक्षण समजतात. हे दोष प्राहातांना आपण एकीकडे हमतो व दुसरीकडे दोषांची जाणीव होऊन सुधारूं लागतो. यावरून विनोद जसा समाजसुधारणेच्या कामी उपयोगी पडतो तसाच तो व्यक्तिमुधारणेच्या कामीहि कसा साह्यक ठरतो, तें तुमच्या लक्षांत येईल.

समाजांतील चालीरीति व माणसांचा स्वभाव यांत जसें अनौचित्य असतें तसें तें एखाद्या घटनेंत, प्रसंगांत किंवा कथानकांतहि असतें. लेख-वजा विनोदी लेखन न करतां, लेखक जेव्हा गोष्टींच्या स्वरूपांत विनोदी लेखन करतो तेव्हा असलें अनौचित्य उघड करण्याचा त्याला साहजिकच अधिकच मोकळा मिळतो. कारण गोष्टीची घडण घटना, प्रसंग व कथानक यांतूनच व्हावयाची असते. प्रा. जोशांच्या या दहा विनोदी गोष्टींत असें अनौचित्यदर्शन वारंवार आढळेल आणि तें पाहून तुमच्यांत हशाचे वार

फुटर्ताळ किंवा स्मिताच्या चंद्रज्योति उमलतील. विमाएजंटांचा ससेमिरा चुकविण्यासाठी चिमणराव अशी माहिती विमाकंपनीला पुरवितो की तिने विमेदार म्हणून त्याच्याकडे जन्मांत कुंकून पाहून नये. पण विमाकंपनीला पुरविलेल्या माहितीत त्याच्या हातून अतिशयोक्ति व विसंगति फाजील होते आणि विमाकंपनीकडून त्याला पत्र येतं की ' आपल्या माहितीची एक प्रत आपल्या ऑफिसच्या मुख्य अधिकाऱ्याकडे व दुसरी येरवडा येथील इस्पितळाच्या अधिकाऱ्याकडे पाठविली आहे ! ' येथे, विमाकंपनीला बनविण्याच्या नादांत चिमणरावावर नोकरी जाण्याचा व वेड्यांच्या इस्पितळांत पडण्याचा जो प्रसंग येऊं पाहातो त्यांत औचित्यविसंगति आहे व तेथेच विनोदाचें मूळ आहे. ' माझे दत्तक वडील ' या गोष्टीमध्ये, आण्णा फाटकाकडून आपणांला भलें थोरलें घवाड मिळेल, असें चिमणरावाला वाटत असतें; पण उलट त्याच्याच घरी चंगळ करून आण्णा फाटक पसार होतो व मागे विटांनी भरलेली ट्रंक फक्त ठेवतो. हा प्रसंगहि असाच विनोदी आहे. प्रसंगनिष्ठ विनोदाचें आणखी उदाहरण हवें असेल तर ' वेड्यांचें इस्पितळ ' ही गोष्ट बघा. तीत चिमणरावाला नि गुंड्याभाऊला संभावित शहाणपणाने वेड्यांचें सर्व इस्पितळ दाखवणारा पेस्तनजी हाच खुद्द वेडा असल्याचें उघडकीस येतें ! ' गुंड्याभाऊचें दुखणें ' या कथेंत गुंड्याभाऊचे दात दाखविण्यासाठी गुंड्याभाऊबरोबर चिमणराव एका दन्त-वैद्याकडे जातो. पण चिमणरावच आजारी असावा अशा समजुतीने, तो नको नको म्हणत असतां, दन्तवैद्य त्याचेच दात पाडतो !—ही घटनादेखील किती मजेदार आहे; नाही का ? ' चहाडखोर पोपट ' व ' वाशिला लावण्याची सक्त मनाई ' या गोष्टीतहि अशा विनोदी घटना किंवा प्रसंग तुम्हांस बघावयास मिळतील. स्वभावांतील औचित्यविसंगतीवर आधारलेला विनोद साहित्यशास्त्रज्ञ सर्वश्रेष्ठ समजतात. त्याखालोखाल जर कोणाचा क्रम लागत असेल तर या प्रसंगनिष्ठ विनोदाचा होय.

अनौचित्याच्या दर्शनांतून विनोद उत्पन्न होतो, हें तुम्हांला समजलें. सामाजिक चालीरीति, व्यक्तींचे स्वभाव आणि प्रसंग यांत अनौचित्य कसे असतें व तें आपणांला कसे हसूं फोडतें, तेंहि तुमच्या ध्यानात आलें. पण तुम्ही

अशी समजूत करून घेता कामा नये, की अनौचित्य या तीनच गोष्टींत केवळ असतें. अनौचित्य ही चीज अशी आहे, का ती कोठेहि असू शकेल. कधी कधी शब्दांतच हें अनौचित्य असतें. उदाहरणार्थ, ‘कंपोजिटरचा सूड’ या कथेंत लिवाजी ‘लग्नसमारंभ’ ऐवजी ‘नग्नसमारंभ’ अशी अक्षर छापतो किंवा ‘श्रीयुत गंधे’ यांचें नांव ‘श्रायुत गंधे’ असें जुळवतो. ‘चहाडग्वोर पोपट’ या कथेंतांल वणी प्रवासांत झालेल्या मारामारीचें वर्णन करतांना म्हणतो. “त्यांनी मला टासा लगावला, मग मला त्यांनी लगावला. पुनः त्यांनी मला, मग मला त्यांनी—अशी मारामारी प्रेक्षणीय झाली” ! गुंड्याभाऊची थुकी तपासणाऱ्या डॉक्टराचें नांव आहे ‘यमाजी भास्कर’, रक्त तपासणाऱ्या डॉक्टराचें नांव आहे ‘रुधिरप्रिय’ आणि चिमणरावाचे दात पाडणाऱ्या डॉक्टराचें नांव आहे ‘ब्रेकोडेन्टो’ ! ‘स्पष्टवक्त्रपणाच्या प्रयोगांत विवाहिताच्या दुसऱ्या बायका यावर व्यख्यान देणाऱ्या आहेत ‘कुमारीतरुणाबाई’, अध्यक्ष आहेत ‘धनाजीपत वाचाळ’ व नकलाकार आहेत ‘वांदरलाल पोपट’ !—हीं सर्व शाब्दिक अनौचित्यांतून उत्पन्न होणाऱ्या विनोदाचीं किंवा शब्दनिष्ठ विनोदाचीं उदाहरणें होत. हा विनोद फारसा उच्च दर्जाचा समजला जात नाही व प्रा. जोशांच्या लिखाणात तो फारसा आढळत नाही. पण या सामान्य दर्जाच्या विनोदप्रकाराचा मोठा कौशल्यपूर्ण उपयोग कोल्हटकरांनी व गडकऱ्यांनी मात्र भरपूर प्रमाणात केला आहे.

कधी कधी अनौचित्यदर्शन विडंबनाने केलेलें असतें आणि त्यामुळे विनोद निर्माण होतो. विडंबन म्हणजे अनुकरण. लेखक कोणाची तरी किंवा कशाची तरी नकल करतो व ती करत असतां मुळांतील दोष मांडे करून दाखवतो; किंवा नवें अनौचित्य तरी साधतो. या पुस्तकांत निरनिगळ्या पात्रांच्या तोंडीं लेखकाने घातलेली भाषा तुम्ही लक्षपूर्वक पाहा. तीत त्याने कोणाची तरी नकल करून त्याचे भाषादोष किंवा त्याच्या लक्ष्मी दाखवून दिल्या आहेत. उदाहरणार्थ,—‘कंपोजिटरचा सूड’ या गोष्टींतील लिवाजा व हेडगोसाहेब किंवा ‘स्पष्टवक्त्रपणाचे प्रयोग’ या गोष्टींतील नथूशंठ व गजाबाई यांची भाषा पाहण्यासारखी आहे. विडंबनांत केव्हा केव्हा लेखक एकीकडची भाषाशैली उच्चरून ती भलतीकडेच वाप-

रतो आणि अनौचित्य साधतो. हा प्रकार तुम्हांला ' चहाडखोर पोपटा 'त चागला बघावयास मिळेल. तेथे ' कादंबरी 'सारख्या संस्कृत ग्रंथांतील भाषाशैली एक साधी गोष्ट सांगण्यासाठी योजून विनोद साधला आहे.

अनौचित्यदर्शनाच्या अशा शेकडो तऱ्हा आहेत. कधी तें उपमादृष्टान्तांत असतें, कधी ते विचित्र कल्पनाविलासांत असतें, कधी तें अतिशयोक्तींत असतें, कधी तें गोष्टी ज्या क्रमाने घडतात त्या क्रमांत किंवा कथनाच्या क्रमांत असतें, तर कधी तें आणखी कशांत असतें. तीं सर्व ठिकाणें मी तुम्हांला सांगत बसत नाहीं. हें पुस्तक वाचतांना कुठें हसूं आलें, की तें अनौचित्यामुळ आलें का, असा पहिला प्रश्न तुम्ही स्वतःला विचारा. जर अनौचित्यामुळे हसूं आलें असेल तर तें विनोदाचें हास्य होय, असें समजून तुम्ही त्या अनौचित्याचें कारण काय, असा दुसरा प्रश्न स्वतःला विचारा. म्हणजे विनोदाचीं हीं सर्व उगमस्थानें तुमचीं तुम्हांला हळुहळू सापडतील.

या पुस्तकांत प्रत्येक कथेच्या शेवटी टीपा व अभ्यास दिलेले आहेत. कथेंतील अवघड शब्दप्रयोगांचा अर्थ व माहीत नसलेले उल्लेख कळण्यासाठी तुम्हांला टीपांचा उपयोग होईल. अभ्यासांतील प्रश्न तुम्हांला वाचलेल्या कथेवर अधिक विचार करावयास लावतील. वर्गीत गुरुजी शिकवत असता जशी कांही मुलें पेंगतात किंवा क्षिप्त बसतात तशी कांही मुलें वाचतांनाहि करतात. त्यांचे डोळे मजकुरावरून फिरतात, तोंडहि शब्दोच्चार करतें; पण काय वाचलें त्याचा अर्थ त्यांच्या मेंदूंत शिरत नाही. त्या मेंदूला दोसून दोसून जागें करावें लागतें. अभ्यासांतील प्रश्न अशी जागृति सोपाळूना आणतील. जीं मुलें जागीं राहून वाचतात व विचार करतात त्यांची विचारशक्ति या प्रश्नांची उत्तरे देतां देतां हर्षभरित होऊन जास्त चलाख बनेल. तेव्हा, गोष्ट वाचीत असतां तुम्ही टीपांचा उपयोग करा आणि ती वाचून झाल्यावर कटाक्षाने अभ्यास सोडवा. वर विनोदासंबंधी जें विवेचन मी केलें आहे तें तुम्हांला आताच पूर्ण समजलें नसलें तरी हरकत नाही. सर्व अभ्यास सोडवीत असतां किंवा सोडवून झाल्यावर तें पुनःपुन्हा पाहा, म्हणजे तें पूर्णपणें समजल्याशिवाय राहाणार नाही.

या पुस्तकांत केवळ नमुन्यादाखल दहा गोष्टी निवडून तुम्हांला

दिल्या आहेत. त्या वाचून तुम्हांला विनोदी वाङ्मयाची गोडी उत्पन्न व्हावी, अशी अपेक्षा आहे. गोडी उत्पन्न झाली, की मग तुम्ही खूप खूप विनोदी वाङ्मय पोटभर वाचा. या पुस्तकांतील गोष्टी ज्यांनी लिहिल्या आहेत त्या प्रा. जोशांचीच किती तरी विनोदी पुस्तके आहेत. 'ओसाड-वाडीचे देव' हे पुस्तक खास १० ते १५ वयाच्या मुलांसाठी त्यांनी लिहिले आहे. ते तुम्हांला अगदी सोपे वाटेल, सज्ज समजेल आणि तुमचे मनोरंजन करील. शिवाय, 'चिमणरावाचे चऱ्हाट' 'आणखी चिमणराव' 'एरंडाचे गुन्हाळ' 'गुंज्याभाऊ' व 'वाथफळाचा मठा' ही त्यांची पुस्तके हि तुम्ही जरूर वाचा. आजचे दुसरे विनोदी लेखक श्री. ताम्हनकर यांचा 'गोठ्या' तुमच्यातलाच एक पुंड, हुशार आणि गमत्या मुलगा आहे. तो तुम्हांला आवडेल, यांत शंकाच नाही. ताम्हनकरांचा 'दाजी' वयाने गोठ्यापेक्षा मोठा आहे. तुमची त्याची गट्टी जमणे काठिण; पण जमली तर ती अवश्य करा. गोठ्या व दाजी या पुस्तकांचे अनेक भाग आहेत, हे मात्र लक्षात ठेवा. मराठीतील विनोदी वाङ्मयाचे आद्य आचार्य श्रृंपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचे विनोदी वाङ्मय 'सुशम्याचे पोहे' या नांवाने प्रसिद्ध झालेले आहे आणि गडकऱ्यांचे विनोदी वाङ्मय 'संपूर्ण बाळकराम' या पुस्तकांत एकत्र झालेले आहे. ते किंचित् अवघड आहे; पण थोड्या प्रयत्नाने समजून घेतले तर त्यांत विनोदरस असा रसरसला आहे, की काही पुसूनका ! निदान 'सकाळचा अभ्यास' हा 'संपूर्ण बाळकरामा' मधील संवाद तरी तुम्ही वाचाच वाचा. सकाळी अभ्यास करणाऱ्या तुमचे किंवा तुमच्या धाकट्या भावंडांचे चित्र तुम्ही जणू आरशांत बघत आहात, असे तुम्हांला वाटेल व अमाप मौज लुटायला सापडेल.

असो. माझी ही प्रस्तावना तुम्हांला थोडीशी लांबल्यासाखी वाटली असेल.—होय ना ! तुम्ही आहात गोष्टीवेल्हाळ. तुम्हांला गोष्टी वाचण्याची असणार घाई. त्यांतून, मी या गोष्टींची या प्रस्तावनेत जी ओळख करून दिली तीमुळे तर त्या वाचण्याला तुम्ही विशेष उत्सुक असणार. तेव्हा, मला आता थांबलेच पाहिजे. अच्छा !

२५३/७ सदाशिव, पुणे २. }
२६ जानेवारी १९५५ }

‘ द. न. गोखले.

अनुक्रमणिका

१ स्मरणशक्तीचे प्रोफेसर	१
२ विमाएजंटस चकविणें	७
३ माझे दत्तक वडील	१७
४ वशिला लावण्याची सक्त मनाई	३१
५ वेड्यांचें इस्पितळ	४१
६ गुंड्याभाऊचें दुखणें	५६
७ स्पष्टवक्तेपणाचे प्रयोग	७४
८ स्टेशनस्टाफची मेजवानी	९५
९ कंपॉझिटरचा सूड	१०५
१० चहाडखोर पोपट	१२५

कोठून कोणत्या कथा घेतल्या !

^१ एरंडाचें गुन्हाळ : कथा १ ली व ९ वी * चिमणरावानें चन्हाट :

कथा २ री व ३ री * आणखी चिमणराव : कथा ५ वी, ६ वी, ७ वी.

^२ वायफळाचा मळा : कथा ८ वी व १० वी * गुंड्याभाऊ : कथा ४थी,

स्मरणशक्तीचे प्रोफेसर

: १ :

माझ्या विद्यार्थिदशेतील गोष्ट. मी पुण्याहून मध्यरात्रीच्या मेलने निघून दौडास गाडी बदलून अहमदनगरास जात होतो. सकाळी नगरच्या जवळ गाडी आली होती. माझ्याशी माझे उतारूंबंधु प्रो. विसरभोळे, मुंबईच्या कोकण कॉलेजांतील तत्त्वज्ञान आणि मानसशास्त्र या विषयांचे अध्यापक, गप्पा मारीत होते.

“वेल्, यंग मॅन्” प्रोफेसर म्हणाले, “अलीकडच्या विद्यार्थ्यांची स्मरणशक्ति अतिशय बिघडली आहे. आमच्या वेळची संबंध काव्येची काव्ये मुखोद्गत म्हणविणारी राक्षसी स्मरणशक्ति कोणीकडे; आणखी आता दहापांच संस्कृत क्रियापदांचे डिक्लेन्शन^१ जड वाटणाऱ्या पوراंची गळकीं डोकीं कोणीकडे ! मी लहान होतो तेव्हा शाळेत शंभर शंभर ओळी कविता रोज पाठ कराव्या लागत; शिवाय धातुरूपावली, नामरूपावली, गणितांतले फॉर्म्युले^२ काय न् केमिस्ट्रीचे फॉर्म्युले, इतिहासांतल्या सनावळ्या न् वंशवृक्ष—”

“अरे बापरे ! कोण अवघड हा पूर्वीचा अभ्यासक्रम आणि हल्ली मात्र अभ्यासाचा बोजा वाढत चालला आहे म्हणून लोकानी नुसतीच ओरड चालवली आहे. बरें, पण प्रोफेसरसोद्देव ! आत्तांच या शक्तीचा

“ त्याचें विस्तृत विवेचन मी आपल्या ‘मानसशास्त्र आणि त्याचे व्यावहारिक उपयोग’ या ग्रंथात केले आहे. एखाद्या इंद्रियाचा किंवा शक्तीचा दीर्घकाल उपयोग न केल्यास तें इंद्रिय किंवा शक्ति नष्ट होते असा सामान्य नियम आहे. तुम्हांला कान हलवतां येतो का ? ”

“ नाही बुवा ! ”

“ तोच गाढवाला कां बरें हलवतां येतो ? पूर्वी कानास चलनशक्ति होती, पण मनुष्यप्राण्याने पिढ्यान् पिढ्या या शक्तीचा उपयोग न केल्याने ती नाहीशी झाली. तीच गाढवाने कायम ठेविली आहे. मग सांगा पाहूं, मनुष्यापेक्षा गाढव श्रेष्ठ आहे की नाही ? ”

“ तुमच्यावरून तसें वाटतें खरें. ” मी बोलून गेलों; पण सुदैवाने प्रोफेसराचें तिकड लक्ष नव्हतें.

“ स्मरणशक्तीला नेहमी व्यायाम दिला पाहिजे. त्याचप्रमाणे सादृश्य पाहून गोष्टी ध्यानांत घरण्याची खुबी माहिती असली पाहिजे. घोकंपट्टांला आधुनिक लोक नावें ठेवितात, पण घोकण्याने स्मरणशक्ति कशी दृढावते हें त्यांच्या ध्यानांत येत नाही. लहानपणीं भूगोल पाठ करतांना असे किती मजेदार आडाखे मी बांधून ठेविले होते ! माडागास्कर^६ बेटाचें नांव लक्षांत राहावें म्हणून वर्गीतल्या माडगावकर नांवाच्या मुलाशीं त्याची खूणगाठ बांधून ठावली होती. आता या धोंड-मनमाड लायनीने आपण जात आहों ना ? या लाइनचें नांव कसें लक्षांत ठेवाल ? ” प्रोफेसरांनी मला अव्हानपूर्वक विचारिलें.

“ त्यांत काय आहे ? हें नांव लहानपणापासून मला माहीत आहे न मरेपर्यंत मी विसरणार नाही. आपोआपच तें माझ्या स्मरणांत राहील. ” मी म्हणालों.

“ नॉन्सेन्स^७ ! शास्त्रीय पद्धत ही नाही. असोसिएशन ऑफ आयडियाज् — ज्याला मी आपल्या ग्रंथांत ‘कल्पनांचें साहचर्य’ असें नांव दिलें आहे, त्या तत्त्वाप्रमाणे सर्व गोष्टी स्मृतींत ठेवाव्या. आता एका धोंड म्हणजे धोंडा — दगड. आणखी मनमाड म्हणजे मॅन्-मॅड्. मॅन्-मॅड् याचें उलटें करा म्हणजे काय झालें ? ” त्यांनी विचारिलें.

“ मॅड-मॅन् म्हणजे वेडा मनुष्य ” मी उत्तर दिलें.

“ आता आली शृंखला ध्यानांत ? धोंडा आणखी वेडा मनुष्य यांत अंतर काय आहे ? ”

“ यांत अंतर कांहीच नाही. ” मी म्हणालों.

“ अगदी चूक ! अहो, १४६ मैलांचें अंतर आहे. पाह ! टाइमटेबल काढून. १४६ या आकड्याची मूर्ति (इमेज) डोळ्यापुढे धरली की, तो आकडा कधीहि विसरावयाचा नाही. एकमुख विष्णु आणि षण्मुख

“ या तान देवांच्या डोक्यांच्या संख्या अनुक्रमाने मोजा की, १४६ आकडा ध्यानांत येईल ”

कार्तिकेय यांच्यामध्ये चतुर्मुख ब्रह्मदेवाची स्वारी विराजमान झालेली आहे, असा देखावा तुम्ही आपल्या कल्पनेपुढे आणा. या तीन देवांच्या डोक्यांच्या संख्या अनुक्रमाने मोजा की, १४६ आकडा ध्यानात येईल. हा: हा: हा: ! आता मला ज्या ठिकाणी जावयाचें आहे, त्याचे नाव अहमदनगर. हें नांव ध्यानांत ठेवणें मोठें कठिण आहे. ”

“ कां बरें ? माझ्या तर ध्यानांतून हें नांव कधीच जात नाही. ” मीं चकित होऊन म्हटलें.

“अहो, अहमदनगर आणखी अहमदाबाद या दोहोंत सामान्य असलेला अहमद नेहमी घोटाळा घालतो. त्यामुळे अहमद पदाची मूर्ति ठळकपणें स्मरणांत ठेवण्याची सोय नाही. बरें, नगर या पदावर जोर द्यावा तर वडनगर, टाटानगर, आनगर अशीं अनेक नगरे आहेत. म्हणून अहमद-नगराचें नांव डोक्यांत राहाण्यासाठी मीं एक कारिका^१ जुळविली आहे.” प्रोफेसरांनी सांगितलें.

“ कोणती बरें कारिका ती ? ”

प्रोफेसर खाकरले, जरा ताठ बसले आणि त्यांच्या तोंडून खालील चरण बाहेर पडला—

‘दिवस गर्व नसे विष ज्या पुरी !’

“ पण या ओळीने अहमदनगर हें नांव कसे लक्षांत ठेवायचें हें नाही मला समजत. ” मीं आक्षेप घेतला.

“ तें अगदी सोपें आहे. दिवस म्हणजे अह, जसे ‘ अहश्च, रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये. ’^१ गर्व म्हणजे मद, नसे म्हणजे न, आणखी विष म्हणजे गर ! अह-मद-न-गर ! झालें कीं नाही ? हि: हि: हि: ! ” प्रोफेसर विजयमदाने हास्य करूं लागले.

आता या स्मरणशक्तीच्या रामबाण युक्त्या ऐकून फायदा होण्या-ऐवजी वेड लागण्यास मात्र मदत होईल असें वाटून मीं विषय बदलला व ‘ आपण नगरास कोणत्या कामाकरिता जात आहां ? ’ असें प्रोफेसरांस विचारलें.

“ माझी मुलगी-काय बरें तिचें नांव ? अर्जुनाने जिचें सांबरें केलें ती कोण-प्रमिला, नाही-चिचांगदा—”

“ सुभद्रा—” मी सुचविलें.

“ हो, हो ! थॅक यू ! सुभद्रा. तिला नगरास दाखविण्यासाठी नेतों आहे. तिथे एक चांगलें स्थळ आहे. आठवले त्याचें नांव—”

“ काय बरें ? ”

“ सांगितलें नाही का आता ? विसरलों पाहा इतक्यांत —”

“ पण आताच म्हणालां ना ! ‘ आठवले त्याचें नांव ’ असें ? ”

“ यस्, थॅक यू ! आठवले हेंच त्याचें नांव.”

इतक्यांत नगरचें स्टेशन येऊन गाडी थांबली. प्रोफेसरांचे बंधु की कोणसें स्टेशनवर आले होते, ते जवळ आले. “ कसें काय दादा ? आलांत पत्रांत कळविल्यासारखे ! हें काय (डब्यांत नजर फेकून) सुभीला नाही आणलीत ! एकटेच येऊन काय करणार इथे ? ”

प्रोफेसर भाबावल्यासारखे झाले व उद्गारले, “ अरे ! सुभीला पुण्यास तर घेतल होत बरोबर ! (आठवून) पण काय मी गाढव आहे ! धोंड्याच्या स्टेशनवर उतरतांना मी तिला तशीच निजलेली सोडून दिली वाटतं. आता सोलापूरच्या स्टेशनमास्तरला तार दिली पाहिजे मद्रास मेलमधून तिला उतरवून घ्यायला ! ”

♦ ♦

टीपा—

(१) ही गोंष्ट चिमणराव सांगत आहे. (२) वेल् - ठीक. यंग मॅन् - तरुण माणसा. (३) क्रियापदाचे डिकलेन्डान् - क्रियापदें चालविणे, क्रियापदांचीं रूपे म्हणणें. (४) फॉम्युले - सूत्रे (५) सादृश्य - सारखेपणा. (६) माडागास्कर - हें आफ्रिकेच्या पूर्वे किनाऱ्यास असलेलें एक बेट आहे. (७) नॉन्सेन्स - मूर्खपणा. (८) माहचर्य-जवळीक. (९) शृंखला - साखळी.

कल्पनेला कल्पना कशी जोडली आहे, याचा उमज. (१०) कारिका – अर्थबोधक श्लोक. (११) अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये-दिवस, रात्र आणि दोन्ही सन्ध्यासमय हें सस्कृत अवतरण प्रोफेसरांनी उगाचच दिलें आहे ! (१२) प्रो. विसरभोळ्यांना येथे 'हरण' म्हणावयाचे आहे. पण ते विसरून 'सावर' म्हणतात.

अभ्यास-

(१) माडागास्कर, थॉडमनमाड, अहमदनगर व मुंबई ही नावे लक्षांत ठेवण्यासाठी प्रो. विसरभोळ्यांनी कोणत्या युक्त्या योजिल्या होत्या ? त्यांच्या या युक्त्यांच्या उपयुक्ततेबद्दल चिमणरावांना काय वाटले असावे ? तुम्हांला काय वाटतें ?

(२) प्राध्यापकवर्गातील अनेक बारके बारके दोष उजेडात आणण्याचा प्रयत्न या कथेत जातां जातां केला आहे. विसरभोळेपणा, जुन्या पिढीच्या व्यासंगीपणाचे गोडवे गाण्याची हौस, आपल्या ग्रंथाचा बारवार उल्लेख करणें, सोप्या गोष्टी अवघड करून विद्वत्ता दाखवू पाहणे, इंग्रजी शब्द व अवतरणें बोलण्यांत आणणे वगैरे दोष कोठे कोठे उजेडांत आणले आहेत ? हुडका पाहूं.

(३) प्रो. विसरभोळ्यांच्या वागणुकींत कितीतरी विसंगति आहेत, त्या कोणत्या ?

(४) या कथेत शेवटी कथानकाला अनपेक्षित वळण मिळतें कां ? कोणतें ?

(५) विसरभोळेपणामुळे उत्पन्न झालेल्या पांच गमती लिहून काढा.

◆ ◆ ◆

विमाएजंटास चकविणें

: २ :

जर्मन महायुद्धाच्या वेळीं ' पुणें येथे सरकारने हिशेब ठेवण्यासाठी मोठी थोरली हंगामी ऑफिस उघडली. लढाईच्या महर्गतेने पांढरपेशा लोकांची जी दाणादाण उडाली, तीत पुण्याच्या वॉर ऑफिसांनी त्यांस चांगला हात दिला हें प्रसिद्ध आहे. मॅट्रिक झालेल्या इसमाने समक्ष अर्ज करण्याचा अवकाश, की त्यास साठाची व बी.ए.स एकशेविसाची नोकरी हटकून ठेवलेलीच. वशिल्याच्या तट्टांस तर त्याच्या दुप्पट तनखा मिळत असे; परंतु असल्या प्राण्यांत गणना होण्याइतका भाग्यवान् नसल्याने मला साठ रुपयांचाच प्रारंभ मिळाला.

निवळ मॅट्रिकवर इतके रुपये मिळत असल्याने छप्पन देशाचे कारकून पुण्यास लोटलेले होते. मद्रासचे एन् माडती आप्पा, पंजाबचे धिप्पाड दाढीवाले लाला, बंगालचे भुकेकंगाल बाबू इत्यादि लोक आपआपल्या देशांतून येतांना निसर्गदत्त लोण्यांशिवाय फारशी अधिक वस्त्रे न घेतां येत. कारण कापडाची महागाई इतकी भयंकर झाली होती की, त्या वेळीं धोतरजोडीस जी किंमत पडत असे तिच्यांत हल्ली इरकली लुगडें मिळूं शकतें.^१ परंतु हे बुभुक्षु^२ लोक एक महिन्याचा पगार हातीं पडतांच नखशिखान्त सगळेही पोशाखांत विराजमान होऊन व्हॅसेलिन, पोमेड, त्रिलियन्टाइन वगैरे उपयुक्त जिनसांच्या किंमती आणखी वर चढवीत

असत. मीहि एकदोन महिन्यांत अप-टु-डेट बनलों हें सांगावयास नकोच. एक लहानसें बिन्हाड भाड्याने घेऊन त्यांतील पुढल्या खोलीत टेबलखुर्च्याचा थाट ठेविला आणि दारावर--

चिमणराव विठ्ठल जोग
मॅट्रिक (बॉबे)
मिलिटरी अकाउंट ऑफिस

अशी इंग्रजी अक्षरात पाटी लाविली. परंतु या माझ्या थाटाने दोन ब्यादी माझ्यामागे लागल्या. एक उपवर मुलींचे बाप व दुसरी विमा कंपन्यांचे एजंट म्हणजे दलाल. या वर्षी मुलींच्या बापांस चक्रविण्यासाठी ज्या यातायाती मला कराव्या लागल्या त्यांचा अनुभव आमच्या पुरुषवाचकांपैकी जे विवाहित आहेत त्यांस पूर्वीच आला असेल; व जे अविवाहित आहेत त्यांस येणार आहेच म्हणून त्यांचें वर्णन करण्याच्या भरीस मी पडत नाहीं.

एका रविवारी दुपारी चार वाजतां आई चहा करीत होती व मी त्याची वाट पाहात हातात एक कादंबरी घेऊन खुर्चीवर बसलों होतो. इतक्यांत दाराशीं एक किंचित् उतार वयाचा गृहस्थ डोक्यास पुणेरी पगडी, खांद्यावर उपरणें, अंगांत जुना झालेला काळ्या सर्जचा कोट, आणि हातांत कातड्याची हातवेग अशा थाटाने आला व त्याने मला लवून नमस्कार केला. त्याच्याकड पाहून मला वाटलें, की हा एखाद्या मुलीचा बाप असेल; म्हणून मी अंमळ अभिमानपूर्वक श्रोमंताप्रमाणे त्यास प्रतिनमस्कार करून समोरच्या खुर्चीवर बसण्याची खूण केली, व “ काय ? ” असें मानेनेच विचारलें.

खुर्चीवर बसत बसत त्याने विचारलें, “ आपण विठ्ठलराव जोगांचे चिरंजीव, नाही का ? ”

“ होय. आपली अन् त्यांची ओळख होती वाटतं ? -आई, आणखी एक कप आधण टाक ग ! ”

“ हो चांगली ओळख होती. फारच सज्जन माणूस ! त्यांची तब्येत कशी काय आहे ? ”

“ त्यांना वारल्याला आज दोन वर्षे झाली. ”

“ अरेंरे ! फारच वाईट झालं. असो. लाख माणूस होता ! आपल्याला काय सिक्स्टी पे आहे, नाही का ? आम्हाला आपल्याबद्दल आपल्या ऑफिसांतले खंडेराव दाभाडे सांगत होते. त्यांची नू तुमची ओळख असेलच. ”

यानंतर आमचे खंडेराव दाभाड्यांबद्दल बरेंच बोलणें झालें. मध्येच आईने “ चिमाप्पा, चहा घेऊन जा बाळ ! ” अशी हाक मारली, तेव्हा आंत गेलों. चहाचे दोन पेले हातांत देतां देतां तिने, “ कोणरे आहेत ते ? ” असा प्रश्न मुद्रेनेच केला.

“ असेल मुलगी सांगायला आलेला ! ” असें अभिमानाने व तुच्छतेने बोलून मी पेले घेऊन बाहेर आलों व त्या गृहस्थापुढे एक पेला ठेवला. मुलीचे बाप अशा वेळीं आपल्यापुढे ठेविलेले चहाचे कप म्हणजे आपल्या योग्यतेक्षा आपणांस अधिक दिलेल्या मानाचे पेले आहेत असें समजून अत्यंत लीनतेने, आपण या मानाला योग्य नाही असें सुचविण्याचें धाडस करितात; परंतु या उर्मट गृहस्थाने तो चहा आधाशाप्रमाणे एकदाच पेला तोंडास लावून फस्त केला. त्याची धिटाई पाहून मला या अपमानाचा इतका राग आला, की याने कितीहि हुंडा दिला तरी याची मुलगी साफ पतकरावयाची नाही असा मी निश्चय केला; आणि त्यास म्हटलें, “ बरं आहे. मिस्टर, मला आता एंगेजमेंट आहे. तुमचें काय काम आहे तें एकदा सांगून मला मोकळा करा. ”

“ हो, तें आता सांगणारच होतों. (आपल्या बरोबरचें दत्तर सोडीत— त्यांत बहुधा मुलीची पत्रिका व फोटो असतील असें वाटलें.) आपले मित्र खंडेराव सांगत होते की, आपल्याला यंदा करायचें आहे म्हणून ! ” या उर्मटाला गारद करण्याची हीच संधि आहे असें जाणून जरा ताठ होऊन मी वरपक्षीयांचें ब्रह्मास्त्र सोडिलें, “ छे बोवा, यदा कर्तव्य नाही. ”

“ छे, छे ! तरुण मनुष्यांचं चुकत तें इथंच, यंग रास्कलनं ” एका ठिकाणीं म्हटलं आहे, ‘ इट् इज् नेव्हर टू अर्ली टू — ’

“ मॅरी ! ” मी त्याचें वाक्य पूर्ण केले.

“ होय ! अँड टू इन्शुअर. रामदासांनीदेखील म्हटलं आहे, ‘ घटका

जाती, पळें जाती, तास वाजे झणाणा । आयुष्याचा काळ जातो, विमा कां रे उतराना ॥’ ” असें अवतरण देऊन आपल्या विनोदाने तो आपणच हसू लागला. मला वाटलें, ‘ लग्न का रे करा ना ’ तो म्हणेल ! पण विम्याची गोष्ट त्याने काढिली तेव्हा हा मुलीचा बाप नसून विमाएजंट आहे असें मला वाटू लागलें.

आमच्या मातोश्री दाराच्या फोटोतून पाहातच होत्या; त्या आपलें अस्तित्व जाणवण्याच्या उद्देशाने म्हणाल्या, “ काय हो, तुम्ही मुलगी सांगायला आला असला तर सांगते, पाहिल्यांदा पत्रिका जुळल्याशिवाय लग्नाचं जमायच नाही हो ! ”

“ हो, हो ! अन् मी तरी पत्रिका न् कुंडल्या दाखविल्याशिवाय कुठं यांना ‘ लग्न ’ करायला सागतों आहे ? अहो, विमा म्हणजे तरी एक तऱ्हेचं लग्नच ! ”

“ विमाचं लग्न ! अलीकडे मेलीं पोरींचीं चांगलीं चांगलीं नांवं ठेवून पुनः आमच्यासारखं कमा, विमा अशी जुन्या तऱ्हेनं हाक मारण्याची पद्धत पडली आहे ! विमल का तुमच्या मुलीचं नांव ? ” आईसाहेबांनी विचारलें. पण आता तिने येथे जास्त वेळ उभें राहून आपली व माझी शोभा करूं नये म्हणून कांही तरी निमित्त काढून मी तिला घरांत जावयास लाविलें.

“ या पहा आमच्या कुंडल्या ! ” एजंट आपल्या बॅगमधून कंपनीचे प्रॉस्पेक्टस काढून त्यांतलीं कोष्टकें दाखवीत हसत म्हणाला. त्याने आपल्या कंपनीबद्दल सर्व तऱ्हेची माहिती दिली व हो ना करता करतां एक हजाराना विमा उतरण्याचें वचन मजकडून घेतलें.

“ आता तुम्ही हा प्रपोजल फॉर्म भरून ठेवा; आणखी हे कांही प्रश्न कंपनीनं विचारले आहेत त्यांची उत्तरं उलट बाजूच्या कॉलममध्ये ” लिहा. मी आता सोलापुरास जाणार आहे, आल्याबरोबर हे दोन्ही फॉर्म आपण कंपनीकडे पाठवू या. ”

“ कशाला ? मीच हे पोस्टानं पाठवून देईन म्हणजे झालं. ” मी म्हटलें. मग पुनः कंपनीचें उत्तर येतांच भेटण्याचें कबूल करून तो गृहस्थ

पुनः मला न विसरतां फॉर्म पाठविण्याविषयी बजावून निघून गेला. हा मुलीचा बाप आहे असें समजून मी जो हरभण्याच्या झाडावर चढलों होतो, त्यावरून त्याने मला खाली ओढून आणल्याबद्दल मो संतापून गेलों होतो ! त्यांतून ही विभ्याची मला नको असलेली व्याद ! मला असे किती तरी इसम माहीत आहेत, की विमा उतरून त्याचे हप्ते भरतां भरतां

“ अहो, विमा म्हणजे तरी एक तऱ्हेचं लग्नच ! ”

बेजार झालेले आहेत, पण मरत नाहीत.^{१२} मी प्रपोजल फॉर्म भरला आणि त्यासोबत कंपनीने पाठविलेली प्रश्नपत्रिका उत्तरांनी भरली व कंपनीकडे पाठवून दिली. ज्याना एन्शुरन्स एजटची पीडा टाळावयाची असेल त्यांना माझी उत्तरे उपयोगी पडतील असे वाटल्यावरून खाली देत आहे :—^{१३}

प्रश्न—तुमचा धंदा कोणता आहे ? या धंद्यांत तुम्ही किती वर्षे चालू आहां, तुमचा पूर्वीचा धंदा कोणता होता ? चालू धंद्यांत बदल करण्याचा तुमचा विचार आहे काय ?

उत्तर—मिलिटरी अकाउंट ऑफिसांत कारकून आहे. एक वर्षापूर्वीचा धंदा विद्यार्थ्याचा होता. चालू धंद्यांत फरक करण्याचा माझा विचार आहे. मात्र कोणी तरी मला घरजावई करून घेण्यास तयार झाला पाहिजे.

प्रश्न—तुमचें वय काय आहे ? जन्म कोठे झाला ?

उत्तर—वय २२ वर्षे ८ महिने १७ दिवस ५ तास ४० मिनिटे. जन्म बाळंतिणीच्या खोलींत बाजेवर झाला.

प्रश्न—तुमचें वजन, उंची, छातीचा घेर (फुगवून, न फुगवितां) व पोटाचा घेर द्या.

उत्तर—वजन ७१ पौंड; उंची ५ फूट ९॥ इंच; छातीचा घेर छाती फुगवून २४ इंच व न फुगवितां २३॥ इंच; पोटाचा घेर ४८॥ इंच.

प्रश्न—तुम्ही (१) अल्कोहोलयुक्त^१ पेयें, (२) तंबाकू, (३) अफू, व (४) इतर मादक द्रव्यांचें सेवन करतां काय ? करीत असल्यास कोणत्या प्रमाणांत करितां ?

उत्तर—या द्रव्यांचें सेवन मी फारच माफक प्रमाणांत व नियमित करितों. कधीहि चुकवीत नाहीं. दररोज एक पॉइंट विह्स्की, पावशेर तंबाकूचा धूर, दोन तोळे अफू, आणि गांजा, भांग इत्यादि मादक द्रव्यांचें सेवन प्रसंगानुसार करीत असतो.

प्रश्न—पुढील कौटुंबिक कोष्टक शक्य तितक्या विनचूक रीतीने भरून द्या.

नांव	जीवत असल्यास वय	मृत असल्यास मरतांना वय	मरणाचें कारण
बाप	असते तर ५९-६-४	५५-४-५	मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्। कारण दुसरें काय ?
आई	५१ सुमारे	अजून कळलें नाही	मेल्यावर सांगेन.

नांव	जीवित असल्यास वय	मृत असल्यास मरतांना वय	मरणाचें कारण
बापाचा बाप	असता तर सुमारे ८०	२१ वर्षे	आनुवंशिक राजयक्ष्मा ^{१६}
बापाची आई	असती तर सुमारे ७४	१६ वर्षे	माझ्या बापाच्या वडील भावाचें जन्मकाळीं बाळंतरोगाने मेली.
आईचा बाप	असता तर सुमारे ४९	४०-६-६	हार्ट डिजीज, अतिसार व महामृत्युंजय या रोगांच्या कॉम्प्लिकेशन्ने
आईची आई	असती तर ४६	३५ वर्षे	रक्तक्षय आणि अतिरक्त या रोगांच्या मिश्रणाने
भाऊ	नाहीत	...	न जन्मल्यामुळे मेले नाहीत.
बहीण	१३ वर्षे	...	...

प्रश्न— तुम्हांला कधी अपघात झाला होता काय? तुमच्यावर शस्त्रक्रिया करावी लागली होती काय? (असल्यास सविस्तर वर्णन करा.)

उत्तर— एकदा लहानसा आपघात झाला होता. आखाड्यांत दांडपट्टा खेळत असतां प्रतिस्पर्ध्यांचा वार लागून माझें शिर उडालें होतें. या धुल्लक अपघाताशिवाय गंभीर स्वरूपाचा आघात मजवर कधी झाला नाही. हा अपघात शस्त्राने झाला असल्याने यालाच शस्त्रक्रिया म्हटलें तरी चालेल. बाकी नापिताकडून होणाऱ्या साप्ताहिक शस्त्रक्रियेशिवाय महत्त्वाची शस्त्रक्रिया मजवर झाली नाही.

प्रश्न— आजारीपणाबद्दल वैद्यकीय दाखला मिळवून तुम्हांला कामावरून गैरहजर राहावें लागलें होतें काय?

उत्तर— आमच्या कचेरीत रजा मिळविण्यास नेहमीच वैद्यकीय दाखला आणावा लागतो.

प्रश्न— तुम्हांला एखादा चिंताजनक रोग झाला होता काय ? त्याच-
प्रमाणे पुढील रोगांपैकी एखाद्या रोगाने आपण आजारी होता काय ?
(अ) अपेंडिसायटिस^२, रक्तक्षय, वगैरे ताप; (ब) वेड, अपस्माराचे झटके,
संधिवात. (क) इतर प्रत्येक रोगांत किती दिवस अथरुणावर पडून होता ?

उत्तर—आपण विचारलेले सगळे रोग वेळोवेळी मला झालेले होते.
(अ) अपेंडिसायटिसने १० वर्षे ४ महिने, रक्तक्षयाने ५ वर्षे ३ महिने,
आणि वगैरे तापाने ३ वर्षे ६ महिने; याप्रमाणे १९ वर्षे १ महिना अंथ-
रुणांत पडून होतो. (ब) वेड आणि अपस्माराचे झटके यांत ४ वर्षे अंथ-
रुण सोडून देऊन कविता रचीत भटकत होतो. (क) इतर म्हणजे निद्रा
या रोगाने ११ वर्षे ४ महिने ८ दिवस ८ तास पडून राहिलो होतो.

याप्रमाणे कंपनीच्या प्रश्नांची उत्तरे लिहून पाठविली; व कंपनी मला
विमा उतरण्यास नालायक ठरवील व आयतीच एजंटाची ब्याद टळेल अशा
अपेक्षेने मी आपल्या युक्तीबद्दल स्वतःस शाबासकी देत बसलो. परंतु दोन-
तीन दिवसांत कंपनीकडून खालीलप्रमाणे मला पत्र आले !

अमुक तमुक लाइफ इन्शुरन्स कंपनी, मुंबई.

ता. अमुक, माहे तमुक, सन १९१७.

लाढके साहेब,

आपले आमच्या कंपनीत विमा उतरण्याचे प्रपोजल व माहितीचे पत्रक
ही पावली. आपल्या थेटेखोर स्वभावाचे कौतुक वाटून आपल्या उत्तराची
एक प्रत आपल्या ऑफिसच्या मुख्य अधिकाऱ्याकडे व दुसरी येरवडा
येथील वेड्यांच्या इस्पितळाच्या अधिकाऱ्याकडे पाठविली आहे. येरवड्याच्या
इस्पितळाची हवा खाऊन आपल्या स्वभावांत गांभीर्य आल्यावर आमचा
एजंट आपली भेट पुनः घेईल. कळावे.

आपला

बिलकूल गिचमीड सहीवाला
मॅनेजिंग डायरेक्टर.

पत्र वाचतांच एजंटास चकविल्याबद्दलचा माझा आनंद पार मावळून गेला; माझी नोकरी संभाळण्याकरिता व वेळ्यांचे इस्पितळ चुकविण्याकरिता मला कोण यातायात पडली ती माझी मलाच माहीत !

टीपा

(१) हें १९१४ सालीं सुरू झालेलें पहिलें महायुद्ध होय. त्यांत आपल्यावर तेव्हा राज्य करणारे इंग्रज लोक जर्मनांविरुद्ध लढत होते. (२) ही स्थिति गोष्ट लिहिली तेव्हाची, म्हणजे पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धाच्या मधल्या काळांतली आहे. (३) बुभुक्षु-भुकेलेले. (४) एंगेजमेंट-आगाऊ ठरलेला कार्यक्रम. (५) यंग रास्कल ही व्यक्ति काल्पनिक आहे. यंग रास्कल-तरुण हरामखोर. (६) इट् इज् नेव्हर टू अर्ली टू मॅरी-लग्नाला लहान वय कधीच नसतें. (७) टु इन्डुअर-विमा उतरणें. (८) हें अवतरण एजंटाने रामदासांच्या नांवावर दडपून दिलें आहे. (९) प्रॉस्पेक्टस्-संस्थेच्या महत्त्वाच्या अंगांची माहिती देणारें पत्रक. (१०) प्रपोजल फॉर्म-विमा उतरविण्याची इच्छा दर्शविणारें पत्रक. (११) कॉलम-रकाना, स्तंभ. (१२) विमेदाराच्या हातून विम्याचे हप्ते चुकले तर भरलेल्या हप्त्यांचे पैसेहि बुडण्याचा संभव असतो. म्हणूनच अनिमित्त व थोडी प्राप्ति असणारे लोक विमा उतरतांना बिचकतात. (१३) सर्व हप्ते भरीपर्यंत विमेदार जगला तर विमाकंपनीच्या तें फायद्याचें असतें. म्हणून प्रश्नपत्रिकेंतील उत्तरांवरून विमेदार दीर्घायुषी होईल, याबद्दल कंपनी सर्व प्रकारें खात्री करून घेते. त्या दृष्टीने पुढील प्रश्न विचारलेले आहेत. (१४) अल्कोहोल-एक मादक द्रव्य. (१५) मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्-मरण हा प्राण्यांचा स्वभावधर्म आहे. (१६) आनुवंशिक-वंशपरंपरेने आलेला. राज्यक्षमा-क्षयाचा एक प्रकार. (१७) हार्ट डिजीज-हृदयविकार. (१८) अतिसार-जीत मलविसर्जन फार होते अशी हगवण. (१९) महामृत्युंजय-हें एक औषध आहे, रोग नाही.

(२०) कॉप्लिकेशन - गुतागुत. (२१) नापित - न्हावी. (२२) अपेडिसाय-टिम - आतड्याची सुज. (२३) अपस्मार - फेपरे.

अभ्यास

(१) चिमणरावाने दारावर लावलेली पाटी व एजंटाशी केलेले प्रारंभीचे वर्तन यांवरून त्याच्या स्वभावाबद्दल तुम्हाला कोणत्या गोष्टी समजतात ?

(२) विमाएजट व चिमणरावाची आई यांचे सगळे वर्तन बारकाईने पाहून प्रत्येकाच्या स्वभावाचे सविस्तर वर्णन करा.

(३) कौटुंबिक माहितीचे कोष्टक भरताना चिमणरावाने बऱ्याच ' अनौचित्यपूर्ण ' विसंगति करून ठेवल्या आहेत. उदाहरणार्थ, आई जीवंत असल्यास तिचे वय ५१ व आईची आई जीवंत असती तर तिचे वय ४६ दिले आहे. पण आईहून आजी लहान कशी असू शकेल ? या तऱ्हेच्या आणखी कोणत्या विसंगति त्या कोष्टकात आहेत ?

(४) अपघात व आजारीपणाबद्दलचा वैद्यकीय दाखला यांविषयीच्या प्रश्नांचीं जीं उत्तरें आहेत त्यांत ' अनौचित्य ' कोठे आहे ? ती वाचून तुम्हांला हसू कां बरें आले ?

(५) प्रस्तावनेमधील प्रसंगनिष्ठ विनोदाबद्दलचें विवेचन पुन्हा वाचा आणि या गोष्टींतील प्रसंगनिष्ठ विनोदाची दोन उदाहरणें सांगा. (विमा-एजंटाला वधूपिता समजून चिमणराव त्याच्याशी चढाईखोरपणे वागतो तो प्रसंग आणि शेवटी त्याला कपनीचे पत्र येतें तो प्रसंग हे नीट पाहा.)

माझे दत्तक वडील

: ३ :

सकाळची रम्य वेळ होती, दिवस हिवाळ्याचे होते आणि मी रत्नागिरीच्या बंदरावर फेरफटका करण्यास गेलो होतो. कोकणांत हिवाळ्याचे दिवस किती आल्हादकारक वाटतात ! फार थंडी नाही आणि उष्मा तर मुळीच नाही. रत्नागिरीचे बंदर चढण्याउतरण्यास जरी अवघड असले, तरी तेथील देखावा फारच नामी आहे. समुद्राकडे तोंड करून उभे राहून पाहिलेला उजवीकडील तो अजगरासारखा पसरलला किल्ल्याचा डोंगर, समोर क्षितिजापर्यंत पाणीच पाणी आणि त्यावर अंतरा-अंतरावर तरंगणाऱ्या गलबतांची परीटघडीची शिडे, मागील बाजूस माडांची घनदाट राई आणि डाव्या बाजूस विशेष सांगण्यासारखे कांही नाही, असा तो सुंदर देखावा जन्मांत मी विसरणार नाही. रात्रभर निशापाणी करून लालभडक झालेल्या भगवान् सूर्यनारायणाने आपली पत्नी सृष्टिदेवी हिची दोन्ही थोबाडे रंगविलेली होती. समुद्राकाठी वाळूत एका बिळांतून दुसऱ्या बिळांत सुर्केन पळणारे कुले^१ आपल्याला पकडावयास येणाऱ्या कावळ्याशी किंवा कुत्र्याशी पकडापकडीचा खेळ खेळत होते. झाले इतके वर्णन पुरे झाले; नाही तर लघुकथेचे तंत्र विघडावयाचे. म्हणून मुद्याच्या गोष्टीकडे वळतो.

जरी मला पुण्यास नोकरी होती, तरी मी दरसाल या महिन्यांत रत्नागिरीस येत असें, व माझ्या वडिलोपार्जित इस्टेटीपैकी माझ्या वाट्याला

जें नारळाचें झाड व फणसाच्या झाडाची जी खांदी आली होती त्याचें वार्षिक उत्पन्न एक रुपया पांच आणे पांच पै घेऊन जात असें. हें उत्पन्न मिळविण्यास माझ्या वडिलांस आठ वर्षे कोर्टांत झगडून नऊशे रुपये खर्चावे लागले. मग मी सालिना पंधरावीस रुपये खर्चून रत्नागिरीस येऊन भाऊबंदांशीं तडून हे हक्काचे, दड्याचे व मानाचे पैसे घेऊन जात होतो यांत वावगे काय झाले ? तसें न करीन तर वडिलांच्या नावास बट्टा लागणार नाही काय ? मी हे यंदाच्या वाटणीचे पैसे कालच वसूल केले होते व आज संध्याकाळच्या बोटीने निघून परत पुण्यास जाणार होतो. बंदगावरची गमत घटकाभर पाहून परत फिरलों व वरल्या आळींत पोचलों. तोंच एक पन्नाशीच्या सुमाराचा वृद्ध गृहस्थ घाईघाईने मजकडे येत आहे असे पाहून थक्कलों. तो गृहस्थ धावतच जवळ आला व त्याने माझ्या अंगाभोवती दोन्ही हात टाकून मला कवटाळलें.

“अहो, हे काय आजोबा ? मला कोण म्हणून समजता ? मी कांही तुमचा नातूपणतू नाही बरं. सोडा मला. नाही तर आता भोवताली धोळका जमा होईल तमासगिराचा.”

“बाळ, नको रे असा म्हाताऱ्याला झिडकाव. तोच तूं—अगदी हुबेहूब ! काडीइतका फरक नाही.”

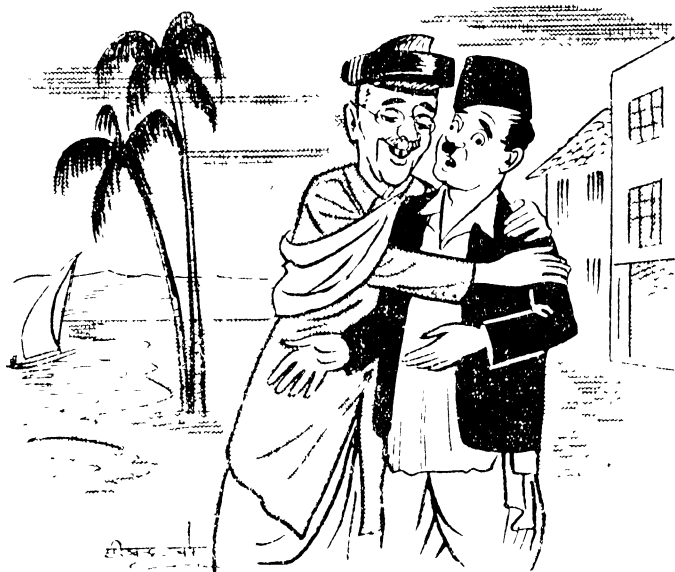
“अहो भटजीबुवा. कबूल आहे सगळं. ता मी आहे. हुबेहूब काल दिसत होतो तसाच आजहि दिसतो आहे. कालचा हा चिमणाजी विठ्ठल—”

“काय, चिमण तुझे नांव ? मग तर ठेपी जमलेंच. मलासुद्धा दृष्टान्तात गुरुराजांनीं हेंच नाव सांगितलें होतें. चिमण ! चिमण ! ये रे माझ्या चिमण्या बाळा !” असे उद्गार काढीत म्हातारबुवांनी मला अधिकच आवळले.

“अहो शास्त्रीबुवा, तुम्ही सज्ज्यावरच्या वेड्यांच्या इस्पितळांतून रखवालदारांच्या हातावर तुरी देऊन तर नाही ना आलां ? चला, तिकडेच तुमची परत रवानगी करतो.”

“अरे बाळा, मा कोणाच्या हातावर तुरी देऊन आलों नाही. पण तूं मात्र माझ्या हातावर तुरी देऊन वीस वर्षे पळाला होतास ! पण

सुदैव माझे, काल रात्री गुरुराजांनी दृष्टान्त देऊन सांगितलें की, 'तुझा बाळ उद्या सकाळीं तुला भेटलाच पाहिजे.' मी म्हटलें, 'पण त्याला ओळखणार कसा?' तेव्हा गुरुराजांनी स्वप्नांत तुझे दर्शन घडविलें आणखी ते अदृश्य झाले. स्वप्नांत पाहिलेली मनोहर मूर्ति - पण चल माझ्या घरी. इथे रस्त्यात आता हे तमासगीर जमा होतील. हें कोकण आहे बाबा ! इथले लोक आहेत कुचाळ ! चिटोळांचां मुद्दख आहे हा."

“ये रे माझ्या चिमण्या बाळा !” असे उद्गार काढीत
म्हातारबुवांनी मला अधिकच आवळलें.

या वेळ्याच्या डोक्यात आहे तरी काय हें पाहावयाच्या उद्देशाने मी त्याच्याबरोबर त्याच्या घराकडे जाण्यास निघालों. दहापाच घरे गेल्यावर

त्याच्या घराच्या गडग्यांत शिरलें. आत गेल्याबरोबर तेथील थाट पाहून मी थक्क झालें. दोन तुडुंब भरलेल्या विहिरीस माळांचे रहाट लावले होते आणि एकास बैल व दुसऱ्यास रेडा जुपला होता. विहिरीच्या पाटाच्या पाण्यावर माड, सुपारी, कलमी आंबे, फणस, काजू, असे वृक्ष; चिकू, कॉफी, केळीं, कागदी लिंबे, अशीं झाडे; फुलझाडे, वेली, भाज्या यांची जोपासना होत होती. घरापुढील मांडवावर वाळवणें घालण्याचे कामीं दोन मोलकरणी राबत होत्या. दळणाकांडणाचें काम दुसऱ्या दोघी मोलकरणी करीत होत्या आणि एका गोठ्यांत पांचसहा गुरें बांधलेली होती. बागेच्या मध्यभागी मुंबई-पद्धतीचा दुमजली सुरख कौलारू बंगला होता.

“ही पाहा माझी बाग नि समोरचें माझें गरिबाचें खोपटें.” म्हातार-बुवांनीं सांगितलें. कोकणच्या श्रीमंत लोकांचा पोशाख व अठराविश्वे दरिद्रांचा पोशाख सारखेच असतात, म्हणून मला त्यांच्या बोलण्याचें मुळाचि आश्चर्य वाटलें नाहीं. त्यांनीं मला बंगल्यांत नेलें. बंगल्याच्या ओसरीवरच आम्ही झोपाळ्यावर बसलों. ओसरीवरून माडीवर जाण्याचा जिना होता त्याला कुलूप लावलेलें होतें, त्यामुळे दिवाणखान्याचा थाट मला पाहावयास मिळाला नाहीं; तरी ओसरीवरील गाद्या, लोड, तक्क्ये, देवादिकांच्या तसबिरी व इतर फोटो, पोतीचीं तबकें, चित्रें ठेविलेलें काचेचें कपाट वगैरे थाटावरून या म्हातान्याच्या श्रीमंतीची बरीच कल्पना आली.

म्हातान्याने रामा गड्यास हाक मारून बोलाविलें आणि माजघरांत टांगलेल्या केळवंडींतील थोडीं केळीं आणि एक पपनस घेऊन येण्यास सांगितलें.

रामा—“पन आला—”

रामास पुरतें न बोलूं देतां म्हातारा त्यास गप्प करून म्हणाला, “होय, मालकांचेच पाहुणे आहेत हे, जा. जास्त बोलूं नको.” रामा कांही तरी पुटपुटत गेला, तेव्हा म्हातारा मला म्हणाला, “पाहिजेत, हे कोकणचे गडी कसे उद्धट असतात ! याना अहो जाहो कसे तें ठाऊकच नाहीं. बाकी मलाहि हा साधेपणा आवडतो. मला आण्णासाहेब म्हणूं नका,

नुसतें 'आण्णा' म्हणा अशी मी त्यांना ताकीद देऊन ठेविली आहे. नाही तर तुमच्या देशावर जो उठला तो 'साहेब' ! तात्यासाहेब, बापूसाहेब, भाऊसाहेब -- मग हातांत उलटी अंबारी का असेना ? (ओरडून) अहो बाईसाहेब, जरा बाहेर या. "

वेणी घातलेली, मोठें कुंकू, नाकांत सोन्याचे मणि गुंफलेली नथ, गुडघे झाकतील इतकेंच रुद लुगडें, अशी बाई माजवरांतून दारांत येऊन उभी राहिली. तिला उद्देशून म्हातारा म्हणाला, "हे पाहिलेत का हो आपले चिरंजीव ! झालें की नाही माझें स्वप्न खरें ! तूं मला खुळा समजलीस, स्वप्न लटकें म्हणालीस, पण स्वप्नांत पाहिलेलीच मूर्ति ! नांवसुद्धा गुरुराजांनीच सांगितलेलें, 'चिमणाजी' ! बाळ चिमण ! आपल्या आयशौच्या पायां पड. "

या वेडपट थेरड्याच्या कलानेच जरा घेऊ या असा विचार करून मी त्या बाईच्या पायां पडलों. "बरें आहे. मी थोडा चहा ठेवतें. " —असें म्हणून ती आंत निघून गेल्यावर म्हातारा झोपाळ्यावरून उठला व भिंतीवरचा एक फोटो काढून मला दाखवीत म्हणाला, "चिमणराया; पाहा, पाहा, हीं गोजिरवाणीं बाळें ! एकाहून एक सरस रत्नेंच होतीं, पण काळाला नाही तीं पाहवलीं ! एम्पलुएंझाच्या सार्थीत आठ दिवसांत एकामागून एक गेलीं; आणखी आम्हाला म्हाताऱ्यांना निसंतान करून सोडिलें ! (स्फुदत) पण जाऊ द्या तें. आम्हीं मुलांकरिता शोक करीत एक वर्ष काढलें तेव्हा कालच आमचे गुरुराज—"

"म्हजजे कोण बुवा ?" मी चौकसलें.

"माझे गुरु म्हणजे राजापूरचे पासोडेमहाराज. सत्पुरुष आहेत. तेच माझी करुणा ऐकून द्रवले. त्यांनी मला पहाटे दृष्टान्त दिला. त्यांची ती सहा महिन्यांत अंधोळ न केलेली, तोंडांत गांजाची चिलीम धारण केलेली, अंगावर मळक्या पासोडीशिवाय चिंधूकहि नसलेली, बाह्यात्कारी भ्रमिष्ठ दिसणारी मूर्ति माझ्यापुढे प्रकट झाली आणि त्यांनी सांगितलें, 'बेटा आण्णा ! कल फजर ऊठके गाईयाको हात लगावो और रस्तेमें जाव, तुमारे नजरको जो आदमी पहेला आवेगा वोही तुम आपना

लडका समझो. आगले जनममें वो तेरा लडका था.' मी म्हटलें, 'गुरुवर्य, पण रस्त्यांत दहा जण भेटतील. कोणता मी आपला मुलगा समजूं?' तेव्हा त्यांनी माझ्यासमोर तुशी मूर्ति प्रकट केली. मी पुढे बोलणार तों जागा झालों. "

इतक्यांत आण्णांच्या कुटुंबाने चहा, केळीं, पपनसाच्या फोडी वगैरे उपाहार आणि सुखशुद्धीकरिता ओली सुपारी आणिली. त्यांचा समाचार घेत असतां आण्णांनी आपल्या जमीनजुमल्याची कल्पना मला करून दिली. आण्णांच्याजवळ बरीच माया होती. तो बंगला, ती बाग, रत्नागिरी व संगमेश्वर तालुक्यांतील भातशेते, दरमहा तीनशे रुपये भाड आणणारे मुंबईचे लहानसे घर, शिवाय वीस हजाराच्या 'परमेश्वरी' नोटीं —आणखी पाच हजारांचे युद्धकर्ज. असले वगड आयतेंच पदरात पडत असल्यावर कोणता शहाणा माणूस आण्णांच्या दृष्टान्तावर अविश्वास ठेवील ? पासोडे-महाराजांचे उपकार आण्णांच्याऐवजी माझ्यावर मात्र पुष्कळ झाले यांत संदेह नाही.

" पण आण्णा, माझे वडील हयात नाहीत, मला दुसरा भाऊहि नाही. तेव्हा मला तुमचा दत्तक होतां येणार नाही बरें का ? " मी म्हटलें.

" अरे दत्तक नको नू दत्तक नको. तीं सगळीं थोतांडें आहेत. दत्तकाचें कलम केल्याने का खरें प्रेम होत असतें ? फक्त नू आमच्यावर आईबापांप्रमाणेच माया कर म्हणजे माझी सगळी माया तुलाच मिळेल. बरें, आता तूं उतरला आहेस कोठे ? (ऐकून) वरच्या आळींतले जोग ते तुझे कोण लागतात ? "

मी आण्णांना माझी सगळी हकीकत सांगितली. मी पुण्यास नोकरांत असतो असें ऐकल्यावर ते म्हणाले, " अरे चिमणा, साठ टिकल्यांकरिता खडेघाशी करण्याचें आता तुला कारण नाही. परंतु मला जरा दम्याची व्यथा असल्याने एवढा पावसाळा आम्ही दोघे पुण्यास काढू. स्वतंत्र विन्हाडच करणार होतो. पण आता तूं आहेसच. घरीं तुझी आयशी आहे ना ? तुला उद्यां सोमवारीं कामावर रुजू व्हायचे असेल तर तूं आज रात्रीच्य बोटीने जा. मी इथल्या कामाची व्यवस्था लावून बुधवारीं निघून येतो. "

यानंतर कांही किरकोळ बोलणें होऊन मी निघालों. रविवारी संध्या-काळीं रत्नागिरीहून निघून सोमवारीं दुपारीं पाऊण वाजतां पुण्यास पोचलों. वाटेने बोटींत व आगगाडींत माझा सर्व वेळ त्या भोळ्या आण्णाच्या अवाढव्य इस्टेटीची तजवीज करण्यांत गेला. ऑफिसांत जाण्यास उशीर झाल्याने एका टॉमीचीं दुस्तरें सहन करावी लागली. “ हरकत नाहं, लालतोंड्या ! ” मी (मनात) म्हणालों, “ तो थेरडा कोकण्या मला आपली इस्टेट देणारच आहे. मग कोण येतो तुझ्यासारख्या माकडांची चाकरी करायला ? ”

संध्याकाळीं घरीं गेल्यावर आईला सगळी हकीकत सांगितली तेव्हा ती म्हणाली, “ संभाळ हो बाबा ! नाही तर तं कोणी लफंगाबिफंगा असायचा—असल्या मसलतींत आपल्यासारख्या साध्या माणसांनी पडूं नये. ”

“ अग पण आई, मी का मसलतींत पडलों आहे ? त्या आण्णांच्या गुरायांनीच मला हिच्यात पाडलं आहे. ठीक आहे. या महागाईच्या दिवसांत हातभार लावला ससाराला आपल्या देवान ! ”

गुरुवारीं सकाळीं आण्णा व त्यांच्या पत्नी (त्यांना माई म्हणावयाचें) यांस स्टेशनवरून आणिलें. आण्णानी आमच्या आईसोहवास आडव्या-तिडव्या गप्पा मारून खूप खूप केलें, माईनी आईला आपली बहीण मानिलें व आण्णा हे माझे चुलते आहेत असें सर्वांना मी सांगवें म्हणजे लोकांना दृष्टान्ताची कर्मकथा सांगावयास नको, असें ठरलें. आण्णांच्या बरोबर त्यांच्या कपड्यांच्या व दागदागिन्याच्या टुंका होत्या. पण त्यांच्या किल्ल्या कोठे तरी हरवल्या. त्यामुळे त्यांना अंधोळीनंतर बदलावयाला चिरगुटेहि नव्हती, म्हणून मी लगेच बुधवारांत जाऊन एक धोतरजोडी व हरकली लुगडें घेऊन आलों.

पहिल्या दिवशीं आण्णा व माई नवीन असल्यामुळे त्यांची बरदास्त उत्तमच ठेवण्यात आली होती. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आमचा गवळी आला, तेव्हा आम्ही दूध किती घेतों तें अण्णानी विचारिलें. सौ. (माझे नुकतेंच लग्न झालें होतें) म्हणाली, “ एक शेर. ” आण्णा उद्गारले,

“ बस् एकच शेर ? अरे, तें काही नको आता. तुम्ही अडीच शेर दूध सुरू करा. मलाच तर शेरभर दूध पोळीबरोबर खावयास लागतें. रे गवळी, सकाळीं अडीच नि रात्री दोन शेर आणीत जा हो. (मला इंग्रजीत) पैशाची काळजी नको. ”

मी—“ छे, छे ! आण्णा, असें कसें होईल ? पैशाचं काय मोठंसं ? लागेल तितकं दूध घेऊं. (मनात —) खा थेरड्या ! माझ्या बापाचं काय जातं नुस्तं दूध पिऊन पोट फुगून मेलास तरी ? ”

आण्णा आल्यापासून आमच्या राहणीत पुष्कळ सुधारणा झाली. जेवतांना दोन कोशिंबिरी, एक फळभाजी, एक पालजाजी, भाकरी-ऐवजी पोळी, पोळीला तूपसाखर, सकाळदुपार लिप्टनच्या पिवळ्या डब्यांतील चहा व बरोबर बिस्किटे अगर शिरा, असा थाट सुरू झाला. आण्णांच्या डोक्यावरचा पांढरा मास्तरशाही रुमाल जाऊन पुणेरी शिरमि, ल्यांची पगडी, अंगातील बंडी व चेकचा कोट जाऊन शर्ट व सर्जचा कोट-पंचा जाऊन लांबसंद धोतर व वहाणाऐवजी लाल पुणेरी जोडा, असा पेहराव आला. माईचें सुती लुगडें जाऊन इरकली लुगडें व त्यांच्या पूर्वीच्या अनवाणी पायांत गादीचे जोडे आले. हा सगळा वेष्टांतराचा खर्च तूर्त मला सोसावा लागला. पण याचा दसपट वचपा काढल्याशिवाय मी राहाणार होतो थोडाच ?

आण्णा व माई हीं दररोज संध्याकाळीं तांगा करून फिरावयास जात सिनेमाचा प्रत्येक दिवशीं नवीन कार्यक्रम, प्रत्येक भंडळीचें नवीन नाटक प्रत्येकास रोजचें डॉक्टरचें औषध व पथ्याकरिता फलें किंवा डब्यांतील विलायती खावें, यांचा सपाटा सुरू झाला. आण्णांनी आपल्या टूकेच्या कुलुपाच्या किल्ल्या पाठवून देण्याबद्दल रत्नागिरीच्या कारकुनास दहा पत्रे लिहिली; पण त्याने दाद दिली नाही. त्यामुळे खर्चासाठी मला सेव्हिंग बँकेंतले माझे १२० रुपये काढून आणावे लागले.

आण्णांच्या प्रकृतीला पुण्याची हवा चांगली मानवली, पहिल्याने दोन पोळ्याहि जात नसत, त्या आता पाचसहा पोळ्या पचून पुन्हा फिरावयास

जाण्याच्या आधी उपाहार लागू लागला. माईहि नवऱ्याशी पोळ्या अधिक खाण्याच्या बाबतीत पैज लावून जेवीत असत.

या जाडप्याचा बकासुरी आहार पाडून गुंज्याभाऊसदेखील^{१२} आपली प्रकृति क्षीण हात चालली आहे असं वाटू लागलं. तेव्हा त्याने मला सुचविलं की, मी आण्णांस लंघनमीमांसेचें पुस्तक वाचावयास द्यावें, ज्यांच्या घरी पाहुण्यांचा सुळसुळाट असतो अशा घरवाल्यांनी या पुस्तकाची प्रत अवश्य संग्रही ठेवावी. मात्र आण्णांसारखे खमंग पाहुणे त्यांस बिलकूल दाद देणार नाहीत. तें पुस्तक वाचून आण्णा म्हणाले, “अरे चिमण, अगदीच टाकाऊ पुस्तक आहे हें. लंघनाची चिकित्सा, जर त्यांत वर्णन केली आहे इतकी विनचूक असती तर हिंदुस्थानांत इतकी रोगराई वाढली नसती. कारण या देशांतले शेकडा ऐशी लोक दररोजच लंघन करीत असतात !”

“आण्णा, हे लोक नुसते उपाशी राहातात. पुस्तकांतल्या नियमांप्रमाणे लंघन करीत नाहीत.”

“अरे, मरोरे तुझे लंघन ! आम्हांला ‘उल्लंघनमीमांसा’ असली तर देस एखादी ! म्हणे, पोट दुखलं तर उपास करावा नि बस्ती^{१३} घ्यावा ! तें कांही नाही. पोट दुखलं तर बचक बचक सुंठसाखर नि तूप घ्यावीं नि वेष^{१४} लाडू करून खावे. मधुमेह झाला तर रोज गुळाच्या आठ पोळ्या अन्हेर तुपाशी खाव्या नि शभर नमस्कार घालून पचवाव्या. डोकें दुखत असलें तर चांगला अन्हेर मावा साखरेंत परतून खावा की साफ ! बद्ध-कोष्ठ झालें तर चारपांच बेसनाचे लाडू खावे नि वर एक गळ्यास कोल्ड ड्रिंक प्यावें. कालच त्या कॅपातल्या ट्रेचर कंपनीत कोल्ड ड्रिंक घेऊन आलों. वाः ! काय त्याची खुमारी सांगू तुला !”

हळूहळू दोन महिने संपले. माझे सॅव्हिंज बँक-खातें खलाम झालें. पगार दोनदाचा संपलाच होता. पण अद्याप आण्णांच्या किल्या येईनात; तेव्हा त्यांनी पांचशे रुपये रजिस्टरने ताबडतोब पाठवून देण्याविषयी रत्नागिरीच्या आपल्या कारकुनास लिहिलें व ते येईपर्यंत खर्चास मी सासऱ्याकडून दोनशे रुपये उसने आणिले. आण्णांचे पांचशे रुपये येतांच

सौ.ला सुरेख लुगडें मिळणार होतें. बिचारीला लढाईच्या महागाईने चिटांवरच समाधान मानून ध्यावें लागत होतें.

पंधरा दिवस होऊन गेले तरी रजिस्टर येईना ! पोस्टांत चौकशी केली, पण व्यर्थ. तेव्हा मी आण्णांस सुचविलें की, तुम्ही आता टूकांस दुसऱ्या चाव्या लावून पाहा. मी चावीवाल्याला बोलावतों. पण व्यर्थ. चिक्कू म्हातारा पत्रें व तारा यांत पैसे घालवीत होता, पण तेथच्या तेथे दुसऱ्या चाव्या विकत घ्यावयाला त्याचा धीर होईना.

पावसाळा संपला; आगवोटी चालू झाल्या. तेव्हा माझ्या श्वशुरांनी मला सल्ला दिला की, मी प्रत्यक्ष रत्नांगरीस जाऊन त्या म्हाताऱ्याच्या कारकुनास भेटावें व त्याच्याकडून पैसे आणावे. ही हकीकत मी आण्णांना सांगितली. तेव्हा ते बरेच आढेवेढे घेऊं लागले. “तुला रजा मिळणार नाही. पंधरा दिवसांनी मीच जाईन. तुला कारकुंडा दादच देणार नाही.” —इत्यादि. तेव्हा आईनेहि मला बाजूस नेऊन म्हाताऱ्याला न कळवितां रत्नांगरीस जाण्यास सांगितलें व त्याप्रमाणे खोटी आजारचिष्टी ऑफिसांत पाठवून मी रत्नांगरीस गेलों. संध्याकाळी तेथे भाऊचंदांकडे उतरलों व त्यांस आण्णांचा वृत्तांत सांगितला. आण्णा फाटक नांवाचा श्रीमंत गृहस्थ रत्नांगरीत असून आपल्याला त्याची कांही माहिती नसल्याबद्दल त्यांनी आश्चर्य प्रकट केलें.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं मी आण्णांच्या बागेंतील बंगल्यांत गेलों. पूर्वी मी येथे आलों होतो तेव्हा बगल्याच्या माडीस कुलूप होतें; परंतु या वेळीं आण्णा पृण्यास असून ती उघडी असल्याने मला नवल वाटलें. चिक्कू मालकांची संपत्ति इतरांच्या चैनीसाठीच असते मी ओसरीवर गेलों व पाहातो तों झोपाळ्यावर तीन सुरेख मुलें बसलेली ! ही भुताटकी तर नाही ना, असें मला वाटलें. कारण ज्या मुलांचा फोटां दाखवून ‘ही माझी गोजिरवाणीं बाळें एन्फ्लुएंझाच्या साथीत गेलीं’ असें आण्णा म्हणाले होते तींच हीं मुलें. पोषाखहि तेच होते. सगळ्यांत मोठ्या मुलाने झोका थांबवून मला ‘कोण पाहिजे’ असें विचारिलें. मी भीतभीत उलट मुलासच त्याचें नांव विचारिलें.

“माझं नांव प्रभाकल बाल क्लेन नाडकलनी.”

मी घर चुकलों की काय असें वाटून इकडे तिकडे बघू लागलों. तों एक तरुण बाई तेथे घरांतून आली व 'काय, कोणाकडे आला आहां ?' -असें मला विचारूं लागली.

“ फाटकांच ना हें घर ? ”

“ नाही बाई. हें आमचं—नाडकर्ण्यांचं घर आहे. फाटक तर इथं नाहीत जवळपास कोणी. ”

मजकरिता केली व पपनस आणण्यासाठी आणांनी ज्याला पाठविलें होतें तो रामा गडी तेथे कांही कामाकरिता आला व माझेकडे पाहतांच “ काय पाव्हणे, कसा काय ? ” असें त्याने विचारिलें.

“ ठीक आहे. पण ते आण्णा कुठे आहेत रे ? ”

“ तो आण्णा बामण ? कुठें पलाला त्याचा कांहीच पत्ता नाय. ”

“ म्हणजे ते आण्णा या बंगल्याचे मालक नव्हते ? ”

“ अव, कसले मालक ? वैनीबाईस्नी पुसा म्हणजे त्या सांगतील सगला. ” रामाच्या उपदेशाप्रमाणे नाडकर्णीण बाहिनींना मी आण्णांबद्दल माहिती विचारिली.

“ तो आण्णा शिफारस घेऊन इकडे नोकरी मागायला आला. त्याला आम्ही कारकून म्हणून ठेवलें. मध्ये आम्ही लग्नाकार्याकरिता मालवणास गेलों ते त्याच्या अंगावर घर टाकून गेलों. कोणाला तरी माहीत येरडा असा लबाड असेल म्हणून ? मेला आम्ही परत यायच्या आंत इथून पसार झाला न् बरोबर घरांतलीं दहावीस चादीचीं भांडीं न् कपडेय पळवलीन्.—तुम्हांला काय, त्यांनी आपणच घराचे मालक आहों, म्हणून सांगितलीन् ? काय बाई तरी धारिष्ट्य ! ”

“ आई, आणखी माझा गडवा पण पळवला ग त्यांनी. ” तो मोठा मुलगा म्हणाला.

आता स्वतःची फजिती त्या बाईपुढे काय सांगावयाची ? त्या म्हाताऱ्याची झडती घेऊन तुमचीं भांडीं परत करतों असें सांगून मी निघालों. संध्याकाळच्या बोटीने रत्नागिरी बंदर सोडलें. काय पाजी माणसाने मला बनविलें ! आता कसली इस्टेट ? उलट चारपांचशे

रुपयांच्या उघाऱ्या मात्र करून वसलों ! मी माझ्या मित्रांत उपहासविषय होणार ! पुण्यास घरांत पाऊल टाकतांच त्या थेरळ्याच्या बत्तिशीपैकी शिल्लक राहिलेले दात न पाडीन तर नांवाचा चिमणराव विठ्ठलच नाही, असे मुडाचे विचार मनांत घोळवीत रात्र व सकाळ घालवून दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं पुण्यास पोचलों.

तांग्यांदन उतरतांच, “ कुठे आहेत ते आण्णा ? ”—असें म्हणत मी घरांत शिरलों.

“ अरे, असं झालं तरी काय रागवायला ? ”— असें आईने विचारेलें.

“ पण आधीं तीं येरढा—येरढी—”

“ अरे, तीं गेलीं रत्नागिरीला. तूंच तियून त्यांना तार केली होतीस ना झटपट निघून या म्हणून ? ”

“ मी—मी तार केली ! अगदी पक्का लफंगा दिसतो आहे ! पण मी रत्नागिरीला गेल्याचं त्यांना सांगितलं कुणी ? ”

“ अरे, तुझ्या बायकोनं. भोळी विचारी ! आपला बेत तिला माहीत नव्हता. तिनं त्या म्हातारीजवळ सहज सांगितलं. मग चार तासांनी, ‘ तुझी तार आली आहे, आपण रत्नागिरीस जातो ’ असं सांगून तीं दोघे तिनांच्या गाडीनं गेलीं. दोन टंका बरोबर नेल्या. आणखी दोन वर आहेत.”

“ पाहूं बरं त्यांत काय आहे ! चोराच्या हातची लंगोटी ! ” असें म्हणून मी वर गेलों व हत्यारांनी कुलपें फोडीत फोडीत आईस सर्व हकीकत सांगितली. कुलपें फोडून टंका उघडून पाहतों तों आंत दगड व बिटकरीशिवाय कांही नव्हतें !

दुसऱ्या दिवशीं टपालाने पत्र आलें. त्यांत पुढील मजकूर होताः—

“ चि. चिमणराव यांस आण्णा फाटक याचे प्रेमपूर्वक आशीर्वाद. आपण आमचा चार महिने उत्कृष्ट पाहुणचार केलात याबद्दल आम्ही आपल्याला दुवा देतो. राहिलेल्या आयुष्यांत आपली आठवण व्हावी म्हणून आपल्या कुटुंबाच्या पाटल्या बरोबर आणिल्या आहेत. तसेंच आपल्या कापडवाल्याकडून ६० रुपयांचें कापड आणलें आहे, त्याचे पैसे

केडणें आपल्यावरच आहे. आमच्या अफाट इस्टेटीपैकी दगडविटांनी भरलेल्या दोन ट्रंका आपल्याला वारसा म्हणून ठेविल्या आहेत, त्यांचा स्वीकार करावा. आपण स्वतःचें घर बांधाल तेव्हा त्यांचा अवश्य उपयोग करावा. आपल्या मातुश्रीस नमस्कार व चि. सौ. सूनवाईस आशीर्वाद. तुमच्यासारखे दुसरे भोळे सावज मिळेपर्यंत तरतूद झाली आहे. तरी आमच्या योगक्षमाची काळजी करू नये. कळावें, हे आशीर्वाद.

आपला,

आण्णा फाटक ”

♦ ♦

टी पा

(१) कुल्ले - खेकडे. (२) मितव्यय म्हणजे काटकसर हें लघुकथेचें महत्त्वाचें तंत्र मानतात. लघुकथेत पात्रे, प्रसंग, वर्णनें वर्णरेंची उघळपट्टी करतां कामा नये. सर्व कांही माफक प्रमाणांत हवें. म्हणूनच चिमणराव लांबलेलें वर्णन थांबवितो. (३) ठेपी - अगदी, पुरेपूर. (४) सडा - उंचावरील माळजमीन. (५) चिटोळ - कुचाळखोर. (६) गडगा - दगडावर दगड ठेवून कुंपणासाठी उभारलेली भित. (७) पोतीचीं तबके - बारीक मणि गुंफून केलेल्या शोभेच्या तसबिरी. (८) उलटी अंबारी - झोळी. तिचा आकार उलट्या अंबारीसारखा असतो. (९) आयशी - आई. (१०) परमेश्वरी नोटा - प्रॉमिसरी नोटा, पैसेफेडीबद्दलचीं आश्वासनपत्रे. (११) टॉमी - इंग्रज सैनिक. (चिमणराव लष्करी जमाखर्चाच्या कचेरींत कारकून होता, हें लक्षांत घ्या.) (१२) गुंड्याभाऊ हा चिमणरावाचा तालीमबाज, खादाड व आडदांड मामेभाऊ. (१३) बस्ती - एनिमा. (१४) बेघ - चांगलें, छान. (१५) उपहास - टाकून बोलणें.

अभ्यास

(१) चिमणरावाने केलेले कोकणांतील आपल्या उत्पन्नाचे वर्णन आणि आण्णा फाटकांनी केलेले आपल्या गुरुमहाराजांचे वर्णन यांमध्ये लेखकाने कोणत्या गोष्टीवर आडून टीका केली आहे ?

(२) दुसऱ्याचे अनुकरण करावे आणि त्यात त्याचे दोष स्पष्ट करावे हा विडंबनाचा विनोदप्रकार तुम्हाला माहीत आहे. या गोष्टीत आण्णा फाटक, रामा गडी व नाडकर्णी बाई यांच्या भाषेतील कोणते शब्ददोष लेखकाने विडंबनपद्धतीने स्पष्ट केले आहेत ?

(३) दुसरी कथा व ही कथा यात चिमणरावाच्या स्वभावाच्या दृष्टीत व घडणाऱ्या प्रसंगांच्या दृष्टीने कोठे कोठे सारखेपणा आहे ?

(४) आपण अपेक्षा करावी एक आणि घडावे भलतेंच, असें या कथेत वारवार होतें. बंदरावर भेटलेला म्हातारा कगाल असावा, असें प्रथम वाटतें; पण पुढे तो श्रीमंत वाटू लागतो. या प्रकारे जेथे जेथे अपेक्षाभंग होतो ती स्थले हुडकून काढा. तुम्हाला सर्वात आवडलेले अपेक्षाभंगाचे स्थल कोणतें ?

(५) या गोष्टीवरून चिमणरावाच्या स्वभावाबद्दल तुम्हांला काय वाटतें ? त्या स्वभावांत कोणती गोम आहे, की जीमुळे हसू उत्पन्न होते ?

वशिला लावण्याची सक्त मनाई : ४ :

चि. मोरू' मॅट्रिक झाला; त्याला कॉलेजांत प्रथम वर्षाच्या वर्गांत घातले. प्रथम वर्ष होतांच 'ज्ञान (आर्ट्स) की विज्ञान' हा प्रश्न माझ्या धनहीनतेने चुटकीसारखा सोडवून विज्ञानाच्या वाटेस न जाण्याचें ठरविलें. आणखी तीन वर्षांनी तो बी.ए. झाला. आता मात्र 'पुढे काय?' हा प्रश्न दत्त म्हणून उभा राहिला. ध्येयाचा मार्ग आक्रमीत राहाणें सोपें पण ध्येयसिद्धीचा उपभोग घेणें कठिण असतें, असें प्रसिद्ध मुशियन तत्त्वज्ञ ओकाबोकी^३ याने म्हटलें असल्याचें मी एका व्याख्यानांत ऐकिलें होतें, त्याची आठवण झाली. मोरू बी.ए. झाल्यावर एम्. ए. आणि एम्. ए. झाल्यावर पीएच.डी होईपर्यंत वाट पाहण्याचें आर्थिक सामर्थ्य मला नव्हतें. 'तूं आता नोकरी कर' असा स्फूर्तिदायक संदेश मी मोरूस दिला.

मोरूने जागोजाग अर्ज पाठविण्यास प्रारंभ केला; पण त्याची डाळ कोठे शिजेना. कांही दिवसांनी दैनिक पत्रांत खालील जाहिरात झळकली:—

— पा हि जे —

न्यू लकी हायस्कूल ह्या संस्थेत शिक्षकांचे काम करण्यासाठी इंग्रजी व संस्कृत विषयाच्या पदवीधरांनी अर्ज करावे. पगार प्रारंभी रु. ५०. गरजूंनी प्रिन्सिपॉलकडे अर्ज टाकावे. वशिला लावण्याचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष यत्न करणाऱ्या उमेदवारांचे अर्ज निकाली काढण्यात येतील.

—प्रिन्सिपॉल

मोरुने ह्या जागेकरिता अर्ज केला. चारपाच दिवस झाले तरी उत्तर न आल्याने आम्ही दोघे उदास झालो होतो. गुंज्याभाऊ नेहमीप्रमाणे गप्पा मारावयास आला होता. त्याला अर्जाची हकीकत आणि त्याचें उत्तर न आल्याने आम्हांस वाटणारें औदास्य ही निवेदन केली.

“ चिमणाजीबप्पा, अरे नुसत्या अर्जांनी काम होत नाही अलीकडे. अर्जाला खटपटीचें पाठबळ लागत. ‘सामर्थ्य आहे खटपटीचें, जो जो करील त्याचें’ असं सामर्थ्यांनीं सांगितलंच आहे. ” गुंज्याभाऊ म्हणाला.

‘शहाणा आहेस ! अरे जाहिरातीतच शेवटी स्पष्ट लिहिल आहे ना की, वशिला लावण्याचा कसलाहि यत्न केला तरी अर्जाला केराची टोपली दाखविली जाईल म्हणून ?’,—मी.

‘ती पचाईत खरीच.’ गुंज्याभाऊ डोकें खाजवीत म्हणाला ‘ही नवीनच सूचना हल्लीं यायला लागली आहे जाहीरातींदून. पण न्यू लकी हायस्कूलच्या कार्यकारी मंडळाचे सभासद तरी कोण आहेत तें कळू द्या. बाप्पा मोरया, जरा इकडे ये पाहूं.’

माझा आज्ञाधारक ज्येष्ठ पुत्र समोर येऊन उभा राहिला. गुंज्याभाऊने त्याला न्यू लकी हायस्कूलच्या कार्यकारी मंडळाच्या सभासदांची नांवें विचारली.

मोरुने माहिती दिली. लष्करांत राहाणारे खानबहादूर हैबतखान पठाण अध्यक्ष आहेत; गुड्याभाऊंच्या प्राणान्तिक उपोषणाच्या वेळीं निवेदन प्रसिद्ध करणारे डॉ. मुंगळे, आमचे मित्र प्रो. हणमतराव हवालदार, शेट सोराबजी पेस्तनजी खालीबाटलीवाला आणि देशभक्त गंगादास जमनादास गयावाले हे सभासद आहेत. अर्जंदारामध्ये चि. मोरुशिवाय मधुकर गणेश रवडे आणि के. नटेश अय्यर हे आहेत. आणखी काही अर्जंदार असल्यास त्याचीं नांवे त्याला माहित नव्हती.

कांही तरी नवीन युक्ति सापडल्यासारखा प्रफुलित चेहरा करून गुड्याभाऊ म्हणाला,

‘अप्पा, दे टाळी अन् कर माझ्या सुपीक डोक्याच कोतुक !’

टाळी मी होऊनच दिली. गुड्याभाऊने टाळी मागताच तत्परतेने मी देत असें; कारण मी न दिल्यास तो मला टाळी देत असे आणि त्याची टाळी म्हणजे काही आईने पाठ थोपटणें नव्हतें. टाळी दिल्यावर तिचें कारण मी त्याला विचारलें. ‘अरे, अशी नामी कल्पना मुचली आहे की जिचें नाव तें. वशिला लावणाराचें अर्ज केरात फेकून देणार ना ?’—त्याने विचारलें.

‘होय, एकदम त्या लोकाना नालायक ठरवून टाकणार.’—मी.

‘तर मग आपण दोघे अन् आमचे बाबा अस तिघे मिळून प्रति स्पर्ध्यांच्या नावानी केंव्हासिंग करू या म्हणजे ते आयतेच नालायक ठरतील अन् मोरु निवडून येईल !’—गुड्याभाऊने आपली युक्ति अभिमानाने मागितली. मला तर ती फारच पसत पडली. गुड्याभाऊंच्या तालीम करून सुट्ट झालेल्या खांद्यावर इतकें युक्तिवाज डोकें असल अशी मला कल्पना नव्हती.

श्रीयुत धोंडोपंत दाढेकर ह्यांना आम्हीं आपल्या कटात सामील करून घेतलें होतें. सोराबजी शेटची आणि धोंडोपंताची फारच गट्टी होती, कारण दोघांना बुद्धिबळांचा अतिशय शौक होता. के. नटेश अय्यर ह्या उमेदवाराची शिफारस करण्याची कामगिरी त्यांच्यावर सोंपविली होती. धोंडोपंत सकाळच्या वेळीं सोराबजीकडे गेले आणि त्यास त्यांनी साहेबजी^{१०} केला.

‘माहेयजी, धोंडूपंत ! आज सकाळच्या प्रदरी कोणीकडे झुकली स्वारी ?’
— शेटजी विचारले.

‘अरे बाबा, देवाच्या दयेने मला स्वतःकरिता कुठे तोंड वेगाडायची वेळ येत नाही; पण विकतच श्राद्ध घेऊन तर्पण करावयाची न्हाड लागली आहे ना आम्हाला ! तू त्या कुठल्याशा सामायटीच्या गव्हर्निंग बॉडीत’^१
‘ओहो ना ?’ — धोडोपंत

‘अरे धोंडूपंत, मी पंचवीस सामायट्यांच्या गव्हर्निंग बॉडीत आहे; अन् दहा इन्स्टिट्युशन्मचा प्रेसिडेंट’^२ आहे. सगळ्याची यादहि मला राहात नाही. त्यातली कोणती तुला पाहिजे ?’

‘अरे, ती नव्वे का वॉन्टेडची’^३ जाहिरात दिली आहे — ’ धोडोपंत चंची मोडीत मोडीत म्हणाले.

‘हा हा, ते न्यू लकी टायम्स असेल. त्यांत एक मास्तर नेमायचा आहे खरा.’ — तपकिरीच्या डर्बावर टिचक्या मारीत शेटजींनी आठवण केली.

‘अरे, तेंव. आमच्या चिरंजीवाने एक दे स्त आहेत, त्याची नेमणूक करा, अस सांगायला मी आलों होतो.’

‘नाथ काय त्याच ? करून टाकू त्याची नेमणूक. तुम्ही आमचे रोजच्या बैठकीत अने’^४ कधी कोणाची भलामण न करणारे. सांगून जा त्याचं नाथ—’ तपकिरीची चिमूट नाकांत कोंबित शेटजी म्हणाले.

‘नाव माघ विसरलो. डायरीत लिहून ठेवणार होतो पण खात्रीनं विसरणार नाही अस वाटलं; पण नावाशी तुला काय करायचं आहे ? तें अर्जात लिहिलेलं आहे. विसरूं नको हं !’ — इतका वेळ तयार करीत असलेली पट्टी तोंडात दकलून आणि तंबूकूची चिमटी तयार करीत पतांनी बजाविले.

‘बराबर ध्यानात ठेवीन हं. पण नाव सांगून ठेवा—’ असे धोडोपंतास बजावून शेटजी दुसऱ्या कामाकडे वळले.

ही हकीकत पतानी स्वतःच फुशारकीने आम्हांस सांगितली. के. नटेश अय्यरचे नाव सोराबजीस सांगण्याऐवजी मोरुचेंच त्यांनी सांगितलं नाही एवढेच भाग्य आम्हा समजलं !

तुमच्या दिवशी सकाळी गुळ्याभाऊ आणि मी, खानबहादूर हैबतखान पठाण ह्यांच्या बंगल्यावर गलों. मी अगोदर आणि गुळ्याभाऊने दहा मिनिटांनी जायचें आणि परस्परांची ओळख नाही असें दाखवायचें असा आमचा ठराव झाला हें ता. मी बैठकीच्या जागेत जाऊन तेथे मध्यमार्गी विराजमान झालेल्या खानबहादुरास सलाम वेलकम केला. खा.ब. हसले आणि म्हणाले, 'सलाम वेलकम नाही, सलामत आलेकम अस म्हणायला पाहिजे ! म्हणूनच संवस्कृतोऽवजी सगळ्यांनी पर्शियन सेकंड लॅंग्वेज'" घ्यावी असं मी ठगवणार आहे बोर्डांत. तुमच्या गमतीदार बोलण्यावरून अन् चेहऱ्यावरून तुम्हाला भेटल्यासारखी सय येती आहे. '

'हा साहब, मागे वडगावला बक्षीससमारंभ झाला त्यात मी तुमच सोंग घेतलं होतं अन् तुम्ही स्वतःचेच सेक्रेटरी बनला होता. ' मी आठवण दिल्यावर ते बराच वेळ हसत राहिले. '

'आज बहुत सालांनी आपली भेट होत आहे. आपणाला पाहून आम्हाला फार खुशी वाटली. काय काम घेऊन आले आहा ?' — खा. ब.

घमा माफ करून मी भीतभीत म्हणालो, 'खानबहादूरसाहेब, न्यू लकी हायस्कूलमध्ये शिक्षकांची एक जागा खाली आहे, ती आपल्याच हातात आहे अमं ऐकलं '

'बिल्कूल बरार नाही. जागा खाली नाही. वर माडीवर आहे हे एक; आणि माझ्या हातात तर मुदली नाही, बधा. ' आपले दोन्ही तळहात माझ्यापुढे धरून खानबहादूर विनोदाने बोलले.

खानबहादुराच्याकडे याचक या नात्याने आल्यामुळे त्याच्या विनोदाला मनमुराद हसणें हें माझें कर्तव्य होतें आणि तें मी शक्तीगृष्ट पार पाडलें.

'ताकाला जाऊन भाण्डें लखण्यात काय मतलब आहे खानबहादूर ? रबडे म्हणून अर्जदार आहे. फार गरीब आहे तो. त्याला आपण ही जागा दिली तर एका कुटुंबाला पोटाला लावायचं श्रेय आपल्याला मिळेल, खान-साहब बहादूर—' असें मी नम्रतापूर्वक बोलत असता गुळ्याभाऊ दिवाणखान्यात येऊन माझ्यासमोर एका खुर्चीवर बसला.

त्याच्याकडे लक्ष न देतां खानबहादुरांनी विचारिलें, “ काय हो राव-
साहेब, हा तुमचा रबडे का डबडे कोणती परीक्षा पास झाला आहे ? ”

‘ एम्. ए. झाला आहे, साहेब ’ — मी.

गुंड्याभाऊने मध्येच तोंड घातले. ‘ मग तो मुळांच कामाचा नाही,
साहेब. आपण तर बी. ए. झालेल्या इसमाची जाहिरात दिली आहे. मी
बी. ए. झालेल्या इसमाची शिफारस करायला आलों आहे, खानसाहेब ! ’

‘ बरोबर बात केलीत वस्ताद. आम्हाला बी. ए.चीच जरूर आहे.
तुम्ही कोणचं नांव घेऊन आला आहां ? ’ — खा. ब.

‘ के. नटेश अय्यर. मद्रासी इसम आहे. इंग्लिश तर हे मद्रासी लोक असं
पाकडूं बोलतात की, इंग्लिशांनीदेखील तोंडात बोट घालावं ? ’ — गुंड्याभाऊ.

‘ ओ, यस, दीज् मद्रासीज् आर व्हेरी क्लेव्हर मॅन्स ! ’ खानबहादुरांनी
स्वतःच्या इंग्रजीचें प्रदर्शन करीत म्हटले, ‘ मिस्टर जोग, तुमच्या रबड्याचं
नांव आम्ही नाही सपोर्ट ’^{१७} करणार. बी. ए. झालेला मद्रासीच आम्हाला
पसंत आहे. ’

आपला कार्यभाग झाला असें दर्शवीत गुंड्याभाऊने ‘ थॅक यू सर ’
असें म्हणून खानबहादुरांचा निरोप घेतला. मीहि रबड्याची आणखी
थोडीशी परपांगी शिफारस करून तेथून निघालों.

रस्त्यांत आल्यावर पुनः आमची जोडी जमली. डॉ. मुंगळे ह्यांच्या
घराकडे मोर्चा नेण्याचें आम्ही ठरविलें. मघांची मसलत बदलून दोघांनी
एकदम एकाच माणसाची शिफारस करण्याचें आम्ही ठरविलें. मुंगळ्यांच्या
समोर दोन खुर्च्यांवर आम्ही जाऊन बसलों. तेथे आधीपासून आलेल्या
रोग्याला वाटेला लावून डॉक्टरनी आम्हांस, ‘ आज ही श्रृंगभृंगीची ’
जोडी इकडे कुठे वाट चुकली ? ’ असें विचारिलें.

‘ आपल्याकडेच शाळेच्या कामासाठी आलों होतो, डॉक्टर. आपल्या
न्यू लकी हायस्कूलध्ये एका मास्तराची नेमणूक करायची आहे. ’ — मी.

‘ त्या जाहेरार्ताच्याखाली वशिलेबंदीची सूचना दिली आहे ती तुम्हीं
पाहिली असेलच. उगाच एखाद्याची शिफारस करून कां त्याला डिस्क्वा-
लिफाय (नालायक) करतां ? ’ — डॉक्टर.

“ आम्ही वाटेल त्याच्याजवळ शिफारस करीत नाही. तुम्ही आमचे फॅमिली डॉक्टर. आई वारली त्या वेळी तुमचंच औषध तिला चालू होतं. ‘ मेले तरी हरकत नाही; पण डॉ. मुंगळ्याचंच औषध घेईन ’ असं शेवटपर्यंत ती म्हणत होती. ”—बोलतां बोलता गुंड्याभाऊच्या विशाल नेत्रांतून अश्रुप्रवाह वाहू लागला.

‘ अन् तुम्ही वीलहि ताबडतोब चुकतं केलं—’ कबूल करतांना डॉक्टरांचा कंठ दाटून आला.

‘ म्हणूनच विश्वस्त रीतीनं तुमच्याजवळ भांड घालायला आलों. मधुकर गणेश रबडे ह्या अर्जंदाराचीच तुम्ही नेमणूक करा, डॉक्टर. ’—गुंड्याभाऊने अर्जविलें.

‘ रबडे तुमचा कोण ? ’—डॉक्टर.

गुंड्याभाऊने सांगितलें, ‘ तो आम्हां दोघाचा आजेभाऊ लागतो. ’

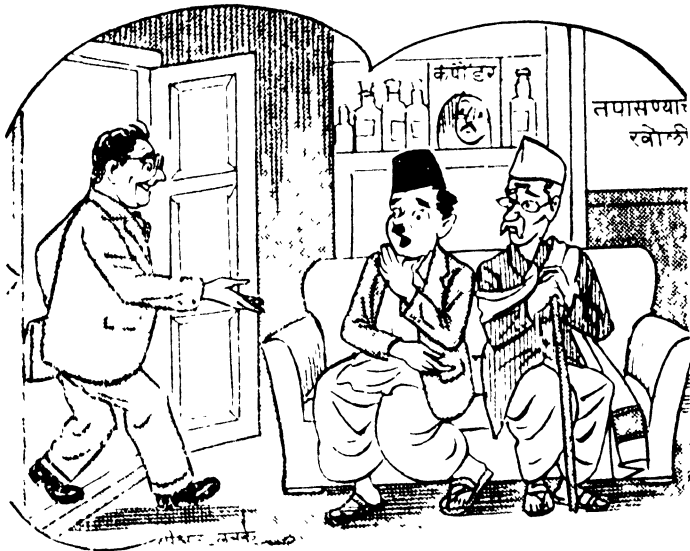
‘ व्हेरी गूड. तुम्ही दोघे माझ्या दवाखान्याची चालती बोलती जाहि-
रात आहां म्हणून रबड्याला मत द्यायचं मी कबूल करतो. किती झालं तरी माझ्या मित्रांचा आजेभाऊ आहं तो. ’

आमची युक्ति अंगलटीस तर येणार नाही ना, अशा भीति वाटून मी डॉक्टरांना वशिलेबंदाच्या सूचनेची आठवण दिली. ती सूचना स्वतःची काळजी घेईल, असे डॉक्टरांनी उद्गार काढले

दुसऱ्या दिवशी आम्ही दोघे गंगादास जमनादास गयावाले शेटजींच्या जवळ गादीवर बसून त्यांनी दिलेले विडे खात के. नटेश अय्यर, आमच्या ऑफिसांतील हेडक्लार्क कुक्कुरमुंडी सदाशिव अय्यर यांचा पुत्र, ह्याचा वशिला लावीत बसलों होतो. वशिला लावण्याकरिता येणारे लोक उमेदवाराची कशी नुकसानी करितात ह्या विषयावर गंगादास शेटजींनी गरम होऊन ताशेरा झाडला आणि ह्या भेटीमुळेच आपण अय्यरचें नांव अर्जंदारांच्या यादीतून कमी करविणार असा दम दिला. फार खटटू झाल्याचें सोंग करून आम्ही शेटजींचे घर सोडलें व रस्त्यांत येतांच आमची टाळाटाळी झाली. अगदी हाताला क्षिणक्षिण्या येईपर्यंत आम्ही एकमेकांना टाळ्या दिल्या. रबडे

आणि अय्यर दोषेहि वशिलेशाहीमुळे नालायक ठरणार आणि मोरुला नोंकरी मिळणार अशी आमची खात्री झाली.

ठराविक दिवशीं हायरेक्टरांची सभा झाली. सभेतून ते परत येण्याच्या आधीच मुंगळ्यांची वाट बघत त्यांच्या दवाखान्यांत मी बसलो होतो. दवाखान्यांत शिरतांच मला बघून डॉक्टर म्हणाले, 'अभिनदन, चिमणराव !'

काढा पेटे !

‘कोणाची नेमणूक झाली ?’—मी उत्सुकतेने विचारलें.

‘तुमच्या शिफारशीच्या तद्गाची—एम्. जी. रवड्याची. काढा पेटे !’

— डॉक्टर.

माझे तोंड खरकन् उतरलें. ‘अन् एम्. सी. जोगच्या अर्जांचं काय झालं ?’—मी प्रश्न केला.

‘जोग ! त्याचा अर्ज रिजेक्ट झाला. बिचाऱ्याला कोणाची शिफारस नाही, अन् कोणाची ओळख नाही. तो कोण बिचारात घेतो ? तुमच्या मुलाच्या नांवासारखं नांव दिसलं; पण म्हुटलं, ‘ ज्या अर्थी तुम्ही रबडेची शिफारस करायला आलां आहां त्या अर्थी तुमच्या मुलाचा हा अर्ज नसला पाहिजे. नांवासारखी नांव काय कमी असतात ?’

♦ ♦

टी पा

(१) चि. मोरू हा चिमणरावाचा निरंजीव दुसऱ्या कथेंत चिमणरावाचें लग्न झालेलें नव्हते. तिसरीन नुकतेच झालेले होते. या कथेंत त्याच्या तरण्या मुलाचा उल्लेख आहे यावरून ही कथा बऱ्याच नंतरच्या काळातील आहे, हे लक्षांत येईलच. (२) कॉलेजमध्ये ‘ आर्ट्स ’ व ‘ मायन्स ’ असे दोन अभ्यासक्रम असतात पैकी पहिल्यात मराठी, उर्दू, जी वगैरे भाषा व अर्थशास्त्र, तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान इत्यादि विषय असतात. दुसऱ्यात पदार्थ-विज्ञान, रसायन, प्राणिशास्त्र आदिक विषय असतात. पहिला अभ्यासक्रम दुसऱ्यापेक्षा कमी खर्चाचा असतो. (३) मुशियन तत्त्वज्ञ ओकावोकी ही एक काल्पनिक व्यक्ति आहे. (४) गुड्याभाऊ हा चिमणरावाचा तिसऱ्या कथेंत उल्लेखिलेला मामेभाऊ. (५) ओदाम्य उदामीनपणा. (६) ‘ मामर्थ्य ’ आहे चळवळीचें, जो जो करील त्याचें ‘ असे रामदामांचे वचन आहे. (७) गुड्याभाऊच्या प्राणान्तिक उपोषणाची मनोरंजक हकीकत तुम्हाला ‘ आणखी चिमणराव ’ या प्रा. जोगाच्या पुस्तकात मिळेल. (८) कॅन्व्हर्सिंग - मतें मागणे, प्रचार करणे. (९) हे गुड्याभाऊचें वडील. (१०) माहेबजी हा शब्द पार्शी लोक नमस्कार करताना उच्चारतात. (११) गव्हर्निंग बॉडी - नियामक मंडळ (१२) इन्स्टिट्यूशन - नस्था. प्रेसिडेंट - अध्यक्ष. (१३) वान्टेड - पाहिजे. (१४) अने - आणि. (१५) सेकंड

लॅंग्वेज - अभ्यासक्रमांत घ्यावी लागणारी दुसरी भाषा. (१६) 'चिमणरावांचे च-हाट' या पुस्तकातील 'माझा मेकंड क्लासने प्रवास' या गोष्टीत हा हास्यकारक वृत्तान्त आहे. (१७) मपोटं करणे - पाठिबा देणे. (१८) श्रृंगीभृंगी हे शंकराचे दोन सेवक होत. मारखवट अमणाऱ्या व नेहमी बरोबर हिडणाऱ्या माणमाना श्रृंगीश्रृंगी म्हणतात. (१९) रिजेक्ट होणे - नकार मिळून परत येणे.

अभ्यास

- (१) या कथेत कोणत्या सामाजिक दोषावर लेखकाने बोट ठेवले आहे?
- (२) चि. मोरमाठी खटपट करणाऱ्या चिमणराव, गुडघाभाऊ व धोडोपत या त्रिकूटाच्या स्वभावात काही तरी अनीचित्यपूर्ण कमतरता आहे. तीमुळे त्यांच्या खटपटीचे आपणाम सारखे हसू येते. ती कमतरता कोणती?
- (३) धोडोपत, मोरावजी, हैबतखान व डां मुगळे यांच्यामधील अनेक छिद्रे उघड करून लेखकाने विनोद गावला आहे. ती छिद्रे कोणती?
- (४) पुढील वाक्यामधील विनोद तुमच्या लक्षात आला का? आला नसल्यास त्या वाक्याचा सदर्थ पुन्हा पाहून त्यावर विचार करा. - (अ) 'पण नावाशी तुला काय करायच आहे?' ते अर्जात लिहिलेल्या आहे. विसरू नको ह. '... पतानी बजाविले (ब) 'बराबर ध्यानात ठेवीन ह. पण नाव मांगून ठेवा -' असे धोडोपताम वजावून गेटजी दुमऱ्या कामाकडे वळले. (क) 'बरोबर बात केलीत वस्ताद. आम्हाला बी.ए.चीच जरूर आहे.' (ड) 'आं यस्, दीज मद्रासीज आर व्हेरी क्लेव्हर मॅन्स !' (इ) 'आई वारली तेव्हा तुमचच औषध तिला चालू होत.' (फ) 'तो आम्हा दोघाचा आज्ञेभाऊ लागतो.'

(५) या कथेला शेवटी चटकदार कलाटणी कोणती मिळाली आहे? तीमुळे उत्पन्न होणारा विनोद कोणत्या प्रकारचा आहे? स्वभावनिष्ठ प्रसंगनिष्ठ की शब्दनिष्ठ?

वेड्यांचें इस्पितळ

: ५ :

मी आपले अनुभव लेखरूपाने प्रसिद्ध करूं लागलों तेव्हापासून मला ठिकठिकाणच्या गणपति-उत्सवांत व्याख्याने देण्यास आमंत्रणें येऊं लागलीं. एका जिल्ह्याच्या गावीं मी गेलों अमतां गुड्याभाऊ मजबरोबर आला होता. व्याख्यानास प्रारंभ द्यायला चार तास अवकाश असल्याने गावांतील प्रेक्षणांय स्थळाची चौकशी मी उत्सवाच्या व्यवस्थापकांजवळ केली व्यवस्थापक म्हणाले, “ आमच्या गावांत प्रेक्षणांय स्थळ इथल्या वेड्यांच्या इस्पितळाशिवाय दुसरें कोणतहि नाहीं. तें पाहाण्याची परवानगी आम्हीं अगोदरच तुमच्याकरिता घेऊन ठेविली आहे. मात्र आमच्या गावाच्या नावाच्या उल्लेख न करण्याचें तुम्ही कबूल करीत असाल तर दाखविण्याची व्यवस्था करितों.” मी व्यवस्थापकांची अट कबूल केली. व्यवस्थापकांनी एका स्वयंसेवकाबरोबर आमची इस्पितळाकडे परवानगी केली.

परवानगीचा उपयोग करून आम्ही त्या मानसिक रोग्यांच्या आश्रमाच्या फाटकांत प्रवेश करितोच, कोटविजार व वहाणा पेटलेला, खांद्यावर स्वच्छ टावेल टाकलेला, असा चाळिशो उलटलेला, पारशी गृहस्थ आम्हांस सामोरा आला व हस्तादोलन करून उद्गारला, ‘ या गृहस्थ हो, या—डॉक्टरसाहेबांचे पुण्याचे दोन मित्र येणार अशी बातमी मला अगोदरच कळली होती. प्रेक्षकांना इस्पितळ दाखवायचें काम नेहमी माझ्याकडे

असतं. तुम्ही वर्षांदोनवर्षाकरिता आलां नसून तत्काळ परत जाणार आहां अस तुमच्या चर्येवरून दिसत !’

‘ नमस्ते. इथलीं निरनिराळीं वेढं पाहून स्वतःला वेढ नाही लागलं तरच तत्काळ परत फिरण्याची आशा! नाही तर इथच घ्याल आम्हांला ठेवून!’ मी म्हणालों.

गुड्याभाऊने माझ्या समर्थनार्थ तुकारामबाबाचा चरण म्हटला,
“ वेड्यांचिया गावा जावें, वेढें होऊनिया यावें !”

असें बोलतां बोलतां आम्ही एका वाण्याजवळ जाऊन पोहोचलों. त्या ठिकाणीं उन्मत्तांश्रमाचा गणवेश धारण केलेला, पण डोळ्यांस चष्मा लावलेला एक आश्रमवासी हातांत सूक्ष्मदर्शक घेऊन पुनः पुनः जमिनीकडे पाहात होता. ‘गुडमॉर्निंग रेगोसाहेब’, आमच्या मार्गदर्शकाने त्यास म्हटलें.

‘ गुडमॉर्निंग पेस्तनजीशेठ. ’- रेगोने प्रतिप्रणाम केला.

‘ आता कसला प्रयोग चालला आहे आपला ? ’

रेगोसाहेब

‘ प्रयोग कसला आपल्या नशिबाचा ! या गावच्या जमिनीत कांहीसुद्धा उगवत नाही. मी धान्य लावून पाहिलं, फळझाडं लावून पाहिलीं, फुलझाडं लावून पाहिलीं, पण काहीच उगवत नाही ! काल संध्याकाळीं मी इयं फुलझाडाचं बीं लावलं होतं सूर्यफुलाचं. कालपासून आता-पर्यंत बारा वेळ पाणी घातलं, दहः वेळ माती बदलली आणि

पाच वेळां उकरून पाहिलं; पण अजून एखादा कोंबदेखील फुटलेला दिसत नाही. माझी महत्त्वाकांक्षा अशी आहे, की झाडावर कलमें करून

वाटेल ती वस्तु झाडापासून आपल्याला मिळाली पाहिजे.'— आपला हात जमिनीवर आपटून रेगो म्हणाला.

गुंड्याभाऊने विचारिलें, 'आगपेठ्या, घड्याळें, सदऱ्याच्या गुंड्या इत्यादि पदार्थ झाडांपासूनच मिळवायचे की काय ?'

त्यावर ता म्हणाला, 'अलवत्, ह्या ठिकाणी बाग-कामदार नेमला जाण्याच्या अगोदर (येथे पेस्तनजीने डोळे मिचकावीत आमच्याकडे बघितलें) मी कलमबहादूर होतो. कलम म्हणजे लेखणी नव्हें. झाडांची कलम करण्यांत मी तरबेज होतो. आंब्याच कलम निंबाच्या झाडावर आणि गुलाबाचं सोनचाफ्यावर करून मी प्रदर्शनात बाक्षिसं मिळवलेली आहेत. पण उपयोग काय ! सरकारची दृष्टि फार मर्यादित आहे. अमुक मर्यादेबाहेर मनुष्यान शहाणपण दाखवू नये अस त्याला वाटत असत !'

'त्याचा काय अनुभव तुला आला ! तू म्हणतोस तितका सरकार गैरइन्सार्फी^१ नाही. मात्र योग्य वाटेन त्याच्याकडे अर्जी गेली पाहिजे.'—पेस्तनजी बोलूं लागला तेव्हा रेगो मध्येच म्हणाला, 'झाली याची कटकट सुरू. हे पारशी लोक नेहमी सरकाराची बाजू घेतात. मी आपली गोष्ट पुढे सांगतो. आमच्या कलमबदादुरीत आम्ही असा विचार केला, फळझाडावर दुसऱ्या झाडाच जर कलम होत तर लाकडी फळांच्या झाडाचं कां होऊं नये ? किंवा फुलझाडावर कागदा फुलांच्या झाडाच कां होऊं नये ? तें पाहता त्या पेखूर लाकडी फळाच्या झाडाचं मी कलम केलें आहे. आणखी ह्या कण्हेरीवर चिनी फुलवेलीचं कलम केलें आहे. हे माझे प्रयोग सर्वेसकुल^२ झाले म्हणजे सावंतवाडीचं लाकडी फळांचे कारखाने बसतील आणखी कृत्रिम फुल करणारे चिनी लोक पटापट उपाशी मरतील !'

'म्हणून चीन सरकारांनी इंग्रज सरकारकडे केली तक्रार; आणखी रेगोसाहेबाला डांबवलं ह्या वेढ्यांच्या घर्मशाळेत !'—पेस्तनजी हसत म्हणाला. त्याच्याकडे रागाने पाहता रेगो म्हणाला, 'कलम करण्याची विद्या मनुष्य-प्राण्यावर योजण्याची माझी कल्पना होती. '

'मग ती अमलांत आणली का नाही ?'—मी विचारिलें.

“ सॅमसनला त्याच्या बायकोनेच शत्रूच्या हवाली केलं तसं मला माझ्या बायकोने सरकारच्या हवाली केलं. माझ्या बायकोच्या डोळ्यांना शॉर्ट साइट झाली. त्या डोळ्यांवर हरणाच्या डोळ्याचं कलम करण्याचा माझा विचार होता. मी तिला सांगितलं, उद्या तुझे डांळे कापून हरणाचे डोळे तिथे बसवून तुला मी 'हरिणाक्षी' करणार. त्याबरोबर तिनं निमक-हरामी करून ओरॅंगओर्टगला बोलावलं. ”—रेगो.

‘ हा रंग्या टंग्या कोण बोवा ? ’—गुळ्याभाऊने विचारलं.

पेस्तनजीने घाबऱ्या घाबऱ्या चहूकडे नजर फेकली आणि सांगितलं, की ‘इस्पितळाच्या डॉक्टरचं हें वेड्या लोकानी ठेविलेलं नांव आहे.’ एकंदरीने वेड्यांसह बरीच विनोदबुद्धि असते म्हणायची !

‘ आम्ही हिंदी लोकानी शास्त्रीय शोध लावून जगांत डोकं वर कसं नये असं सरकारला वाटतं ’—रेगो.

‘ म्हणून असले शास्त्रज्ञ सरकारनं ह्या चार भिर्तीच्या आड कोंडून ठेविले आहेत. आहे की नाही स्वारीच वेड विलक्षण ! वा रे कलमबहादुर ! ’—पेस्तनजी त्याच्याकडे तिस्काराने पाहता म्हणाला.

रेगो हातातील चाकू घेऊन पेस्तनजीवर धावला आणि ‘ तूं ओरॅंग ओर्टगचा खुशमस्कच्या आहेस. स्वतः वेडा असून इतरांना वेडा ठरवतो ! ’ इत्यादि शिव्या देऊ लागला. पेस्तनजी दूर पळाला आणि दुसऱ्याच आम्हाला बोलावू लागला. रेगोशी हस्तांदोलन करून आणि शुभ-संध्याचितन^१ करून आम्ही पेस्तनजीच्या दिशेस चालू लागलो.

थोड्या अंतरावर एक पिंपळाचा पार लागला. एक चिताग्रस्त दिसत असलेला, डोळे खोल गेलेला, उतारवयाचा वेडा त्यावर बसून सारखा बोट घालून कांही तरी मोजीत होता. पेस्तनजींनी माहिती दिली, की त्या मनुष्याला भाऊबंदांनी बुडविलं असून हा त्यांच्यावर खटलं भरतां भरतां वेडा झाला आहे. त्याचं नांव गणोबा पाटील.

‘ कसं काय गणोबा ! तब्यत बरी आहे ना ! ’— मी त्यास विचारलं. गणोबाचं आताच आमच्याकडे लक्ष गेलं व त्याने मला विचारलं,

‘काय पुणेंकर, हिते काय बघाया आलां ?’

वेढ्याचें सूक्ष्म निरीक्षण पाहून गुंठ्याभाऊ चमकला. ‘तुम्ही आम्हांला पुण्यास कधी पाहिलें होतें काय ?’ अशा गुंठ्याभाऊच्या चौकशीस त्याने उत्तर दिलें की, आपण पुणें कधीहि पाहिलें नाही. पण पुण्याच्या माणसास चेहऱ्यावरून तत्काळ ओळखूं शकतों.

वेढ्या लोकांचा वेढाचा एकच मुद्दा सोडल्यास बाकीच्या बाबतींत ते शहाण्याहून शहाणे असतात असा विचार पेस्तनजीने प्रकट केला.

गणोवाने विचारिले, ‘काय हो पुणेंकर, ह्या जावळी तालुक्याच्या कोढतात तुम्हीर्वा एखादा खटला आणला आहे जन्ू ? मी बारा वर्षे ह्या पाराखाली बसून चोपदाराच्या पुकारण्याची वाट बघतो आहे; पण अजून माझं नांव कोणी पुकारीत नाही. तुम्ही शहाणे असाल तर कोढताची पायरी चढूं नका. अरे, ही पहा पंजाब मेल आली एकदम सपाटे बंद. बाजूला व्हा नाही तर धक्का बसेल.’

गणोवा पाटील

गणोवाचा इशारा पूर्ण होण्याच्या आंतच मनुष्याच्या तोंडचा आवाज आमच्या कानी पडला व आम्ही वळून पाहण्याच्या आंतच गुंठ्याभाऊ खाली पडून त्याच्या अंगास अडसळून एक धिप्पाड काळा देह पलीकडे कोलमडलेला दिसला. गुंठ्याभाऊने उठून अंगावरची माती झाडीत त्या देहाच्या मालकास म्हटलें, ‘अरे दोस्त, जरा बघून नाही का चालतां येत ? तूं जर वेढा नसतास तर तुम्ही हाडं खिळखिळीं केव्हाशिवाय राहिलों नसतों.’

तो काळा मनुष्य आपला प्रचंड देह उभा करून आपले इस्पितळी कपडे झाडीत रागाने हिटस्थानीत म्हणाला. ' ए पागल, पंजाब मेलला अडथळा करून विलायतच्या टाऱ्याची खोटी करितोस ? तुझ्यावर हायकोर्टीत खटला करतो बघ. '

पंजाब मेलचे धाकाचे शब्द ऐकून पारावर बसल्या बसल्या गणोबा
तिरस्काराने हसून म्हणाला, 'अरे खुलचटा, हायकोर्टात खटला भरलास
तर निकाल व्हायला लागतील बारा सालं, नि तुम्ही गाडी ह्या खतरूड

स्टेशनावर चारा साल
कोकलत उभी राहिल !
दे सोडून त्याला. मार
शिटी आणखी गाडी
जाऊं दे आम्हा कॅन्टो-
न्मेंटला ! ! '

पंजाब मेलने फुर्ररर
अशी गार्डाची शिटी
दिली, परंतु इजिनाची
शिटी लवकर होईना;
कारण पेस्तनजी आपला
डावा हात शरीराशी
काटकोनांत करून उभा
राहिला होता. पंजाब
मेलने घुस्सा चढून, 'ए
सिम्रल डाउन करो.

ਪੰਜਾਬ ਮੇਲ

पंजाबमेल को. खोटी होता है; समझता नहीं बूझी फूल !' असे म्हणतांच पट्कन सिमल पडला आणि पंजाब मेल शिटी फुकून अपघातात गमावलेला वेळ भरून काढण्यासाठी वायुवेगाने धापा टाकत निघाली.

तुम्हें नांव आजच पुकारलं जाईल असें गणोबा कोर्टाच्यास आश्वासन देऊन आम्ही इस्पितळाच्या इमारतीत शिरलो. इमारतीच्या प्रवेशद्वारापुढील

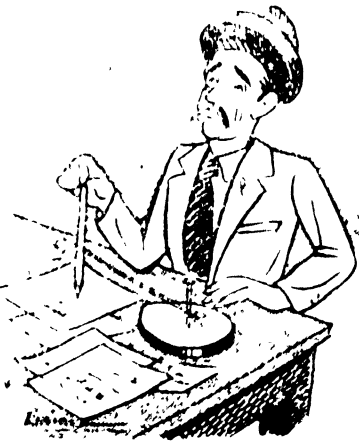
एका खोलींत, टेबलाशीं बसलेला एक रोगी हातात बदामाकृति प्लॅचेटची फळां घेऊन तिला जोडलेल्या लेखणीने कागदावर रेघोट्या ओढण्यांत गुंग झाला हाता. रेघोट्या ओढून ओढून चिताड झालेले कागदाचे ढिगारे त्याच्याभोवती पडले होते या रोग्यास उन्मत्तांचा गणवेश दिलेला नसून गुंगपियन पद्धतीचा पोशाक आणि डोक्यास पणेशी पगडी असा त्याचा वेश होता. पेस्तनजीने आम्हांला त्याच्याजवळ नेऊन म्हटलें, 'गुड्मॉर्निंग प्रोफेसर भट !'

'गुड्मॉर्निंग पेस्तनजीकाका. मला पाहाण्याकरिता तुम्ही दररोज नवीन वल्ली घेऊन येतां ! आज कोणाला आणलें आहेत ?'— प्रोफेसरमजकूर वर मान न करिता पुसते झाले.

'हे पण्याचें अ ५ ५—'
—पेस्तनजी घुटमळले

'मी जाग अन् हे माझे मावस बधु गुंडो घोंडो दांडेकर लाठी—विशारद.'— मी सांगतलें.

'वा ! तुमच्या जोडीचे पराक्रम आम्हाला चांगले अवगत आहेत. मी आहे निमग्न महत्त्वाच्या संशोधनकार्यांत. महाकवि भवभूतीचा^{१४} आत्मा फ्रॅन्टमध्ये आणून त्याच्या जन्मस्थळाचा निर्णय त्याच्याच हातून मी करविणार आहे. फ्रॅन्टसारखें विश्वसनीय विनिमयनाधन^{१५} उपलब्ध

प्रोफेसर भट

झाल असतां विद्वानांनी वाक्यांतर्गत नि बहिर्गत पुरावे^{१६} धुंदाळीत बभावं हे आश्चर्य आहे. मिस्टर आपलें हे,—' भट.

'दांडेकर'— मी स्मरविलें.

‘मिस्टर दांडेकर, तुम्ही बळकट आहां. ह्या प्लॅचेटला एक हात लावा. मी ह्या बाजूने लावतो. आता कोणी आवाज करू नका !’ असे म्हणून त्यांनी गुड्याभाऊस समोर बसविले आणि कांही वेळ ध्यानमग्न होऊन, मग ध्यानातून जाग्रत झाल्यासारखे करून ते भवभूतीच्या आत्म्यास बोले लागले, ‘हॅलो, तू कोण ? महाकवि भवभूति काय ?’

प्लॅचेटने एकदम स्फूर्ति येऊन आपल्याखालच्या कागदावर कांही तरी आकृति काढिली. ती प्रो. भटांस ‘हो’ या अक्षरासारखी दिसली. लगेच विजयी मुद्रेने त्यांनी सर्वांकडे पाहिले आणि बोलण्यास प्रारंभ केला, ‘हे कवीश्वरा ! तू स्वतःला पद्मपूरचा म्हणवितोस, पण हे तुझे पद्मपूर पुण्याच्या पद्मावतीच्या तळ्याजवळ होत की विदर्भात होत, किंवा आमच्या छत्तीसगडांतल्या रतनपूरजवळ ? ह्या प्रश्नाचे उत्तर देऊन सशोधकांच्या मधला तंटा दूर कर !’

‘अहो आचार्य महाशय ! आता जरा तो दिव्यसंदेशहारक आमच्या वाठ्याला येऊं द्या की !’ डोक्यास गवती हॅट, अंगांत एके काळीं उंची प्रतीचा असलेला पण आता विटून गेलेला सूट, गळ्याभोवती लालभडक नेकटाय, पायांत जुनाट झालेला बूट, आणि डोळ्यांस हलक्या प्रतीचा जांभळा चष्मा घातलेला ठेंगणा आणि जाड पुरुष पलीकडील दालनातून येऊन म्हणाला, ‘अहो गीर्वाणविद्यासंशोधक !’^१ तुमचा भवभूति मरून झाली दोड हजार वर्षे. अजून त्याचा आत्मा अंतराळात घिरत्या घालीत असला, तर त्याचे पुण्य फुकट गेलं असं म्हणाव लागेल. त्यापेक्षा विस्कॉन्सिन युनिव्हर्सिटीचे वनस्पतेशास्त्राचे अध्यापक डॉ. नेव्हरवॉज^२ ‘नुकतेच परलोकवासी झाले, त्यांना मी बोलावतो. त्याचा मी आवडता विद्यार्थी होतो. वनस्पतेशास्त्रांतले कित्येक महत्त्वाचे शोध त्यांनी वेळेवर लिहून काढिले नाहीत म्हणून जग त्यांना मुकलं आहे. आपण लाविलेले शोध ते अवश्य मला सांगतील अन् त्यांच्या जोरावर मी डॉक्टरकी^३ मिळवून दाखवीन !’

‘ह्या विद्याभ्यासा डॉक्टरकी मिळाली नाही म्हणून याचं डोकं बिघडलं आहे.’—पेस्तनजीने हलक्या आवाजांत आम्हांला सांगितले.

प्रोफेसर भट आणि नवागत वनस्पतिशास्त्राचा विद्यार्थी या दोघांनी प्लॅचेट चालू केलें. दोन वेड्यांच्या दिव्य शक्तीचा जोर मिळतांच दिव्य लोकांतून भराभर नाना प्रकारचे संदेश येऊं लागले. परन्तु ते भवभूती-कडून येत होते, कीं डॉक्टर नेव्हरवॉजकडून, याचा वाद त्या दोघांत लागला आणि त्याचें पर्यवसान गुद्दागुद्दीत होण्याच्या आंत बंदीपालाने त्यांची ताटाटुट केली.

इतक्यांत, कुऊऊऊ अशी जोराची शिष्टी बाजवीत आणि घाट चढावयाचा असल्याने लांब लांब भपकारे सोडीत पंजाबमेल वायुवेगाने तेथे आली आणि ती लाहोर-पेशावरकडे निघून गेली. ह्या वेळेस ती परदेशाचें टपाल घेऊन जात होती असें चड्डीला टाचणीने अडकविलेल्या चिठोऱ्यावरून दिसत होतें.

आम्ही एका खोलींत शिरलों. तेथें टेलिफोनची कुंकणी हातांत घेऊन

तबकडाबरील आकडे मागेपुढे फिरवीत बसलेला एक मनुष्य आम्हांस दिसला. 'हॅलो स्टेशन-मास्तर, लाहोरचं तिकीट घेऊन आज किंवा काल कुणी तरुण गाडीत... काय ! ... काय म्हणतां तिकीटबाबूला विचारूं ? हॅलो तिकीटबाबू...'

तिकीटबाबूनंतर तिकीटकलेक्टर, गार्ड, पोलीस, कोतवाल, गुप्तपोलीस, दैनिक वर्तमानपत्रें ह्या सर्वांस त्या मनुष्याने संदेश पाठविले. एक

टेलिफोनबाबू

चकर पूर्ण होतांच, पुन्हा स्टेशनमास्तरपासून दैनिक वर्तमानपत्रांपर्यंत दुसरा केरा झाला. हें रहाटगाडगें दिवसभर चालत असे.

'ह्या विचान्याचा मुलगा लाहोरला जायला निघाला; पण वाटेंत अपघात गा. र. ४

होऊन मरण पावला. तेव्हापासून याचं डोकं फिरलं आणखी ह्या नकली टेलिफोनवरून सारखे संदेश पाठवीत असतो. '—पेस्तनजी.

इस्पतळावरील अधिकाऱ्यांची खाजगी आळख असल्याने आणि स्त्री-विभागात एकच अंतेवार्सा^१ असल्याने स्त्री-विभाग पाहाण्याची आम्हांस परवानगी मिळाली. पेस्तनजीबरोबर आम्ही दोघे स्त्री विभागाच्या दरवाजातून आत शिरलो. तेथील अंतेवासी स्त्री सुमारे पंचवीस वर्षांची आणि स्वरूपाने नीटस दिसत होती. मात्र तिचे डोळे अगदी मालवलेल्या दिव्यासारखे निस्तेज झाले होते. एका लिंबाच्या झाडाखाली पारावर बसून गुलबशीच्या फुलांचा हार विणण्याचा ती यत्न करीत होती; परंतु फुलांची साखळी करण्याऐवजी तिच्या हातून फुलं विस्काळितच होत होती. नाकात सोनेरी मण्यांची नथ, केसांचा अंबाडा बांधून डोक्यांत खोवलेलं फूल, गळ्यांत काचेच्या मण्याचे कंठे आणि लुगडें चागलं ठेवणीचं असा तिचा पोशाक होता. पेस्तनजीने सांगितलं, की गेल्या वर्षी ह्या बाईचा नवरा 'जयंती' बोटीने मुंबईहून कोकणात जाण्यास निघाला, परंतु जयंतीबरोबर त्याला जलसमाधि मिळाली. तुकाराम बोटीतील काही उतारू जसे मुखरूप परत आले तसा आपला नवरा अद्याप परत येईल अशी आशा करीत त्याच्या स्वागताकरिता हार विणीत ही वर्षभर बसली आहे.

आशा ! आशेपायी लोक कसे वेडे होऊन जातात ! म्हणूनच कवीने म्हटलं आहे—आशायाः परमं दुःखं नैराश्य परमं सुखम् । महबूबजान नावाच्या कवयित्रीनेदेखील ग्रामोफोनमध्ये 'आता निराशा सुखाची' असे अर्थपूर्ण उद्गार एकाच गाण्यात वारंवार काढले आहेत^२. ह्या बाईच्या डोळ्यादेखत तिचा नवरा मेला असता तर त्या वेड्या आशेला तिच्या हृदयात ठाणं मिळालं असतं काय ?

परंतु विधिघटना उलटी होती ! तिच्या हृदयालाच ठाण्यांत जागा मिळाली होती.

पेस्तनजीचा आवाज ऐकून आशेने वर मान केली. गुंड्याभाऊस पाहताच आपला नवरा परत आल्यासारखं तिला वाटलं असावं. ती पेस्तनजीला म्हणाली, 'पिस्तमजी, तुम्ही कबूल केल्याप्रमाणे माझ्या

कारभान्याला परत आणलेंत ना ! फार चांगले आहांत तुम्ही ! ’ मग गुड्याभाऊकडे वळून ती म्हणाली, ‘या हो कारभारी, समिंदरांत पोहूनशानी फार थकले असताल तुम्ही ! हार घालितें आधी तुमच्या गल्यांत; अन् मग चहा करिते गरमागरम ! ’

एरवी सैतानालाहि भीक न घालणारा गुड्याभाऊ त्या अस्थिपंजर उरलेल्या निस्तेज बार्डच्या बोलण्याने गांगरून गेला. पुरुषसमाजांत वीर केवढाहि धाट असो, तो बायकांच्यापुढे गोगलगाय बनतो असें नेपोलियन म्हणत असे. असें आमचे शेंडेमास्तर सांगत, त्याची मला आठवण झाली. आशा गुड्याभाऊसमोर उभी राहून, तोंडाला पदर लावून लाजत म्हणाली, ‘ इश्य, हितच काय मेलं उभं राहायचं ? हिकडं बंगल्यात चला की ! ’ गुड्याभाऊ भीतीने आणि लाजेने लालबुद आणि धामाघूम झालेला दिसला. त्याला हातात धरून आंत नेण्यासाठी आशा जवळ आली, तिने त्याच्या कोटाची बाही पकडली आणि कांही बोलणार इतक्यात तिच्या हाताला हिसडा मारून आणि ‘ चल सोड ’ असें ओरडून गुड्याभाऊने धूम ठोकली ती थेट बाहेरच्या फाटकापर्यंत !

हा सगळा प्रकार ऐकून रखावालदारबाई तेथे आली. पेस्तनजीला पाहून ती म्हणाली, ‘ हा मेला पारशी रोजच्या रोज कोणाला तरी घेऊन इथे येऊन हिला सतावीत असतो. चल बया, आता तुझा मेलेला नवरा परत भेटणारा आहे का तुला ? ’ असें बोलत ती आशेला घेऊन तेथून निघून गेली.

आम्ही दोघे फाटकाकडे परत येण्यास निघालों. येताना पेस्तनजी म्हणाला, ‘ पाहिलंत मिस्टर, दिवाण्या लोकांचं आयुष्य कसं असत तें ! अन्बॅलन्ड माइण्ड (पासंग नसलेलें मन) एकाच बाजूला झुकत असतं. त्यांत दुसऱ्या बाजूला कांहीच विषय नसतात. इथ दुसऱ्याचीं वेडं पाहून स्वतःचं वेड माणसाला कळूं लागतं आणखी तो बरा होतो. वेड म्हणजे तरी मनाचा रोगच आहे. योग्य व्यायाम आणखी औषधोपचारांनी तो दूर झालाच पाहिजे ’

असें बोलत असतां आम्ही बाहेरच्या फाटकाशीं आलों. तेथे उभ्या असलेल्या गुंड्याभाऊशी थट्टा करीत, 'काय रावसाहेब, चांगली मायाळू बायको मिलत होती ती सोडून पळून आलेत ?' असें पेस्तनजी त्यास म्हणाला. फाटकांतून आम्ही बाहेर पडतांच रखवालदाराने पेस्तनजीस अडविलें. पेस्तनजी चिडून त्याला शिव्या देऊं लागला. तेव्हा मीं रखवालदारास विचारिलें, 'काय हो हवालदार, ऑफिसरांचा अपमान करायला तुम्हीहि वेढे झालां कीं काय ?'

रखवालदाराने मला कानांत सांगितलें, 'रावसाहेब ह्या पेस्तनजीशेठला बाहेर जायचा हुकूम नाही. हाबी इस्पितलांतला एक वेडा आहे.'

पेस्तनजी

म्हणून पागलखान्यांत मला कोंडून ठेवलें आहे. कारण काय म्हणून नाही विचारलें ?'

'कारण काय ?'—आम्ही दोघांनी विचारिलें.

आम्ही हें ऐकून सर्द झालों. आम्हांलादेखील आता अडकवून ठेवणार नाहीत ना अशी शंका माझ्या मनाला चाटून गेली.

पेस्तनजी रागावून म्हणाला, 'रामजी, तूं ह्या पाहुणे लोकांला काय सागतो आहेस तें मला समजलें; पण हें बघा मिस्टर, मी ठासून अने^{२२} गर्जेन सांगतों, मी वेडा नाही. तिलकांनीबी गुन्हेगार नाही असें जितक्या मोठ्यांना सांगितल नसेल तितक्या मोठ्यांनी सांगतों मी वेडा नाही.'

'मग इथे कसे सापडलात ?'—गुंड्याभाऊने विचारिलें.

'सरकारचा वहीम, सरकारचा लोभ अने मत्सर.' शेठजींनी ठासून सांगितलें, 'हें बघा मिस्टर, मी जगांतला एक मोठा संशोधक आहे. कमनशिबाने मी हिन्दमध्ये जन्माला आलों

‘अहो उपड आहे ! माझ्या शोधांनी शेफील्ड अने बर्मिंगहॅमचे मोठाले लोखंडाचे कारखाने बंद पडतील अशी सरकारला भीति वाटली. हाच मी जर्मनीत नाही तर इटालीत उपजलों असतो तर किती तरी वाखाणणी झाली असती ! मी आगगाडीच्या किंवा मोटारच्या एन्जिनापेक्षा अशी नवी युक्ति शोधून काढली आहे, की ती अमलांत यायचा अवकाश, वाफेची इंजिन हवेंत सुस्कारे टाकीत अफसोस करीत शेडमध्ये पडून राहातील; विजेच्या इंजिनांची शिबं गाभरलेल्या कुऱ्याच्या शेपटीसारखी खाली पडून राहातील; आणखी पेट्रोलच्या पंपाचा उपयोग कच्च्याच्या पेट्टीसारखा करवा लागेल ! ओळखा पाहूं माझी युक्ति काय असेल ती ?’

रखवालदार हसत म्हणाला, ‘एंजिनला हत्ती जोडावा !’

रखवालदाराला त्याच्या वात्रटपणाबद्दल एक खुसखुशीत गुद्दा लगावून पेस्तनजी म्हणाला, ‘अगदी बिनखर्चाची युक्ति आहे. एक फुटबॉलएवढा लोहचुंबकाचा गोळा एंजिनपुढे बांधून ठेवायचा ! एंजिन लोखंडाचं करायचं; गोळा जसजसा पुढें जाईल तसतसं एंजिन त्याच्या मागून खेचलं जाणारच !’

गुंड्याभाऊने शका काढली, ‘पण शेठजी, तो गोळा पुढे कसा जाणार !’

पेस्तनजी हसत म्हणाला, ‘एवढी साधी गोष्ट समजत नाही ! आणखी मला ठेवताना पागलखान्यांत अने तुम्हांला ठेवतात मोकले ! न्याय आहे इंग्रज सरकारचा ! अरे दिवाण्यो, एंजिन मागून चालत असतं तें लोहचुंबकाला पुढे ढकलिले अने लोहचुंबक एंजिनला ओढीत नेईल !’

रखवालदाराने सांगितलें, पेस्तनजीने एक बिनकिल्लीचा आणि बिनविजेचा पंखा तयार केला होता. एका जुन्या सायकलच्या चाकाला त्याने ताढाचे पांचदहा पंखे आडवे बांधले होते. पेडलच्या साहाय्याने चाक गरगर फिरविलें, की वाराच वारा सुरू व्हावयाचा. त्याहून महत्त्वाचा शोध म्हणजे पेस्तनजीकृत स्वदेशी विमान हा होय. त्याकरिता त्याने चार गिधाडें पकडलीं. त्याच्या पायांना दोऱ्या बांधल्या आणि त्यांस तो लोंबकळला. दहा फूट उंच जातांच स्वारी खाली आपटली आणि विमानाचे अश्व दशदिशा पळाले...

यापुढे पेस्तनजीचे पराक्रम ऐकायला मिळाले नाहीत; कारण रखवाल-
दार जीव घेऊन पुढे व पेस्तनजी त्याला शिव्या देत आणि त्याच्या अंगा-
वर धोंडे फेकीत मागे असे धावत धावत इस्पितळाच्या इमारतीत शिरून
अट्टक झाले.

♦ ♦

टीपा

(१) ही गोष्ट हि चिमणराव आपल्याला सांगत आहे. 'विमा एजंटास
चक्रविणे' 'माझे दत्तक वडील' यांसारख्या स्वानुभवाच्या गोष्टी त्याने
प्रसिद्ध केल्यावर त्यास व्याख्यानाची आमत्रणे येऊ लागली. (२) गावाच्या
नावाचा उल्लेख न करण्याची अट याच गोष्टीत चिमणरावांनी पाळली
आहे का ? पृ. ५० ओळ २४ पाहा. (३) हे चरण तुकारामबाबांचेच आहेत.
भावार्थ : वेड्याच्या सगतीत गहाण्यालाहि वेड लागते. (४) उन्मत्ताश्रम -
वेड्यांचे इस्पितळ. (५) कलम - एका झाडाची फादी तोडून ती दुसऱ्या
झाडास चिकटवून जगविण्याची कृति. (६) गैर इन्साफी - अन्यायी. ही कथा
इंग्रजी राज्याच्या काळातील आहे, हे ध्यानात घ्या. पार्शी लोक सरकारच्या
बाजूचे बहुधा असतास असा तेव्हा त्याच्यावर आरोप होना. (७)
सक्सेसफुल - यशस्वी. (८) सॅम्सनला दैवी शक्ति प्राप्त झालेली होती.
ती त्याच्या केसांत होती. डिलायलाने, हे रहस्य त्याच्या गायूस सांगितले.
(९) शॉर्ट साइट - डोळ्यांना अघूपणा येऊन दूरचे दिसेनासे होणे. (१०)
शुभसंभ्याचितन - गुड ईव्हनिंग (११) कॅन्टोन्मेट - लष्करचा भाग. (१२)
ब्लडी फूल - शतमूर्ख. (१३) प्लॅचेट ही एक तऱ्हेची छोटी घडवंची
असते. तिच्यावर हात ठेऊन मृतात्म्याचे स्मरण केल्यास ते प्लॅचेटमध्ये
येतात व आपल्या प्रदनांची उत्तरे देतात, अशी समजूत आहे. प्लॅचेट हातामुळे
हलून त्याखालील कागदावर ज्या रेघोट्या उठतील तोच मृतात्म्यांची
उत्तरे समजतात. हे सर्व थोटाड किंवा अंधश्रद्धेचे प्रकरण आहे. (१४)

भवभूतीने मालतीमाधव, उत्तररामचरित ही प्रसिद्ध नाटके लिहिलीं. (१५) विनिमय - देवघेव. (१६) वाङ्मयातर्गत पुरावे म्हणजे वाङ्मयांतील उल्लेख आणि बहिर्गत पुरावे म्हणजे शिलालेख, नाणी, ताम्रपट इत्यादी-मधील माहिती. (१७) गीर्वाणविद्यासंशोधक - संस्कृतातील विद्येचे संशोधन करणारा. (१८) डॉ. नेव्हरवॉज - डॉ. 'केव्हाच नसलेला'. (१९) डॉक्टरकी - संशोधनाबद्दल मिळणारी डॉक्टर ही पदवी. (२०) अतेवासी - रहिवासी. (२१) महबूबजान ही केवळ गाणारी होय. पण तिला चिमणरावाने कवयित्री म्हटलें आहे. (२२) अने - आणि. (२३) दिवाणा - वेडा.

अभ्यास

(१) या कथेंत रेगो, गणोबा पाटील व प्रोफेसर भट यांच्या आडून लेखकाने समाजांतील कोणकोणत्या वेडांवर टीका केली आहे ?

(२) रेगो आणि पेस्तनजी याचे मर्चं शोध पाहा व त्यांत विनोदाची मस्खी कोठे कोठे आहे ते हुडका

(३) ही कथा वाचीत असता मधून मधून विनोदासह करुणरमाच्या छटा केव्हा उमटतात ?

(४) या कथेतील दोन विनोदी प्रसंग सांगा व त्या प्रसंगात अनौचित्य कोठे आहे तें उलगडून दाखवा. गड्याभाऊ व आशा याची भेट आणि पेस्तनजी अखेर वेडा निघतो, या प्रसंगाचा विचार करा.

गुंड्याभाऊचें दुखणें

: ६ :

एकदा रविवारला जोडून कसली तरी दोन दिवसांची सुट्टी आली होती. गुंड्याभाऊ आणि मी जिवाची मुंबई करण्याकरिता तेथे गेलों. वास्तविक मुंबईस सौ. चिमूत!ईचें' बिन्हाड असल्याने तेथेच आम्ही उतरावयास पाहिजे होतें. पण कोणाच्या घरी उतल्याने आपल्याला पाहिजे तितकी स्वतंत्रता मिळत नाही; म्हणून आम्ही बोरीबंदरजवळ असलेल्या अमीर महाल नांवाच्या पथिकनिवासात उतरलों.

आम्ही रात्री आठ वाजतां मुंबईस पोचलों. अमीर महालातील सुग्रास भोजनावर भरपूर ताव मारून आम्ही रात्री नाटकाला गेलों. नाटक संपल्यानंतर बर्फमिश्रित लिंबाचें वायाळें सरबत प्राशन केलें. नंतर ट्रामगाडीच्या वरच्या मजल्यावर बसून अमीर महालांत परत आलों. असल्या कुपध्याने दुसऱ्या दिवशी सकाळीं गुंड्याभाऊला दहावीस शिका आल्या आणि प्रकृतीबद्दल तितक्याच शंका आल्या. जरा कमीजास्ती झालें की गुंड्याभाऊची तब्येत बिघडे. मी अशक्त असून मला मात्र कांही होत नसे. कारण गुंड्याभाऊ पुष्कळ आहे आणि मी थोडा आहे. रोगाला मी पुरत नाही. गुंड्याभाऊचा देह रोगजंदाच्या तोंडाला पाणी आणतो.

मी म्हणालों, 'गुंडू, आजचें लक्षण बरें दिसत नाही. इथं परक्या ठिकाणीं तूं आपली प्रकृति बिघडवून घेतलीस तर तुम्ही निगा राखायला-

देखील कुणी नाही. अमीर महालाच्या व्यवस्थापकाला विचारून एखाद्या चांगल्या डॉक्टरांचें औषध घेऊन आलें पाहिजे. '

आम्ही निवासाच्या व्यवस्थापकाकडे चांगल्या डॉक्टरांचें नांव विचारलें. व्यवस्थापकांनी सांगितलें, ' आमच्या मुंबईत दोन प्रकारचे डॉक्टर आहेत. कांही जण विलायतेंत जाऊन पुस्तकांचे डॉक्टर होतात, तर कांही औषधांचे. डॉक्टर आंबेडकरांना कोयनेलचेदेखील गुणधर्म माहीत आहेत की नाहीत कोण जाणे ! कित्येक कॉलेजांतसुद्धा डॉक्टर म्हणून मिरवणारे प्रोफेसर आहेत ! आता तुमच्या गुडोपंतांना आजार झाला आहे, त्याला असले डॉक्टर उपयोगी नाहीत. आमच्या इमारतीच्या तळमजल्यावर डॉ. त्रिवेदी फार हुशार डॉक्टर आहेत. त्यांच्याकडून तुम्ही औषध घेऊन या. '

आम्ही चार जिने उतरून तळमजल्यावरील त्रिवेदी डॉक्टरांच्या दवा खान्यांत जाऊन रिफाम्या बाकावर बसलों. डॉक्टरसाहेब तऱ्हा व गोरेगोमटे दिसत होते. एका हातांत त्यांनी एक कादंबरी धरली होती आणि दुसऱ्या हातांत पंखा होता. आम्ही त्यांच्यासमोर जाऊन बसलों. त्यांचें लक्ष वेधण्यासाठी खाकलें. पण दोनतीन मिनिटें त्यांनी बेपर्वाईचा आव आणला. मग पुस्तकांतील प्रकरण संपविल्यासारखें करून त्यांनी तें खाली ठेविलें आणि मजकडे पाहून विचारलें, ' काय रावसाहेब, काय होतें आहे तुम्हांला ? '

गुड्याभाऊ शेजारी असतांना मी नेहमी आजान्यासारखा दिसत असें. मी तोंडाने उत्तर न देतां गुड्याभाऊकडे अंगुलिनिर्देश केला.

' आपण आजारी आहात वाटतें ? ' त्यांनी गुड्याभाऊस विचारलें.

' हें बघा डॉक्टर, तसा मी काही फारसा आजारी नाही. पण परक्या ठिकाणी आलों आहे; तेव्हा थोडे कारण झालें तरी सावधगिरी बाळगली पाहिजे. '— गुड्याभाऊ.

श्वासमापक नळी हाताळीत डॉक्टर म्हणाले, ' अरे बाबा, तुम्ही मुंबईतला नाही हे तुमची तन्दुरुस्तीच सांगती आहे. तुमच्यासारखा तगडा माणूस मुंबईत येऊन वर्ष झाला नाही तोच कृष्णसुदाम बनून जाईल. अरे, हत्तीइतकी मोठी जाफराबादी भैस आमचा लोक मुंबईत आणतों, तिचीबी

हाबं सहा महिन्यांत बाहेर दिसायला लागतात ! बरं, पण तुम्हाला काय अर्जारण झाल आहे ? '

' अजीर्णच नाही; पण काल गेलों होतो नाटकाला -- ' गुंड्याभाऊ.

गुंड्याभाऊच्या छातीला श्वासमापक नळीचें तोंड चिटकवून डॉक्टर म्हणाले, ' ते कांही सांगूं नको. तुम्ही बाहेरगावचे तात्या लोक मुबईला आले, की नाटकाला जायचे, सिनेमा पाहायचे, चौपाटीवरच्या वाळूंत लोळायचे, हॉटेलांत जाऊन भजीया खायचे, आईस्क्रीम-कोल्डड्रिंकवर हात मारायचे, ट्राममधून रस्सडायचे—हे सगळं ठरलेल आहे. आमच्या काकाचं काय नुकसान आहे ! तुम्ही लोक असा नाही करेल तर आमचा धंदा कसा चालेल ? '

आपला कार्यक्रम डॉक्टरांनी विनचूक सांगितलेला पाहून गुंड्याभाऊस आश्चर्य वाटलें. ' जरा पडसं-खोकला झाला आहे; नाही डॉक्टर ! '—त्याने आशेने विचारलें.

डॉक्टर श्वासनलिकेंतून गुंड्याभाऊच्या आंतले आवाज गंभीरपणें ऐकत होते. त्यांचा चेहरा काळजीने ग्रासल्यासारखा दिसूं लागला. ' रावसाहेब, ताप येतो का तुम्हाला ! '—त्यांनी श्वासमापक नळी बाजूला ठेवीत विचारलें व तापमापक नळी त्याच्या खाकेंत खुपसली. ' आपल्याला ताप येत नाही ' असें गुंड्याभाऊ ठासून सांगत असतां त्यांनी ती नळी बाहेर काढली आणि तिजवरील आकडा बघून जीभ बाहेर काढली. ' अठ्ठाणव दशांश चार ! '—ते उद्गारले.

' हा तर सामान्य अंक आहे, डॉक्टर ! '—मी म्हणालों.

' अरे, सामान्य कसला आला आहे, तात्या ! हा मांसाहारी माणसांच सामान्य आहे. हिंदुस्थानांतल्या शाकाहारी मनुष्यांचं उष्णतामान स्वभावतःच सव्याणववर असत नाही. बारीक ज्वर मुगला आहे, रावसाहेब, तुमच्या अंगांत ! उदीर जसा इळूइळू न जाणवतां घर पोखरतो, तसा ज्वर तुमचं सशक्त शरीर पोखरत आहे. '—डॉक्टर.

' माझं शरीर अन् रोग पोखरत आहे ! ' तिरस्काराने दात काढून गुंड्याभाऊ म्हणाला, ' अहो डॉक्टर, माझं वजन २१२ पौंड आहे. सध्या

दरसाल दहा पौंड तरी वाढत आहे. हें का पोखरलं जाण्याचं लक्षण आहे ?'

डॉक्टरने एखादी गोष्ट डोक्यात घेतली की रोगी कांही सांगो, डॉक्टर आपलें म्हणणें सोडीत नाही. 'ही तर देहाची सूज आहे सूज ! खरी ताकद नाही. नुसती चरबी वाढत आहे. तुमच ब्लडपेशर' किती आहे !'—त्यांनी विचारलें.

गुंड्याभाऊने ब्लडपेशर हे शब्द कधीच ऐकले नव्हते आणि मी पत्नीच्या दुखण्यांतच काय ते, ते ऐकले होते. डॉक्टरांनी त्याच्या दंडाला ब्लडपेशर मोजण्याचें घड्याळ बांधलें आणि त्यांतील संख्या पाहून दचकल्यासारखें करून त्याला सांगितलें, "चू चू ! तुम्हांला हाय ब्लडपेशर झालं आहे. तुम्ही सायकलवर बसूं नको, मेहनत करूं नको अन् जिने चढूं नको; उतरायला हरकत नाही. हाय ब्लडपेशर झालेल्या माणसानं सर्वदा मरायला तयार राहिलं पाहिजे. 'ग्रहीत इव केशेषु म्रत्युना'—'असं वागायला पाहिजे.'"

यमदूत आपल्या इतक्या सजिध येऊन ठेपले आहेत, अशी गुंड्याभाऊला कल्पना नव्हती. काळजीने त्याच्या तोंडचें पाणी पळालें. आम्ही दोघे कावऱ्यावावऱ्या चेहऱ्यांनी एकमेकांकडे पाहूं लागलों. इतक्यांत त्याला खोकला आला. घशाशीं अगदी खाकरा येऊन तो खोकला. खोकल्याचा आवाज लक्षपूर्वक ऐकून डॉक्टरांनी क्षितिजसमांतर रेंवेत मान हलवली आणि नापसंतीदर्शक आवाजात म्हटलें, 'छे-छे ! हा खोकला अशुभसूचक आहे. तुम्हांला टी. बी.' ची भावना झाली आहे, रावसाईब.'

'फार पुढे गेलेली अवस्था तर नाही ना ?'—मी विचारलें.

'घाबरण्याचं कारण नाही. ही रोगाची प्रथमावस्था आहे. योग्य काळजी घेतल्यास आताच त्याचा बर्मीड करता येईल.'—असें यमराज-सहोदरांनीं आश्वासन दिलें.

'कसंही करा, पण मला वाचवा, डॉक्टरसाहेब ! बरं झालं, मी मुंबईला आलों म्हणूनच माझा टी. बी. उघडकीस आला ! पुण्याचे कुटुंबवैद्य राजाभाऊ आहेत, त्यांना आमची प्रेतयात्रा निघेपर्यंत आमच्या रोगाचं निदान करतां आलं नसतं !'—गुंड्याभाऊ काकुळतीने म्हणाला.

‘पुणा अने मुंबई ह्या ठिकाणच्या वैद्यकीय ज्ञानांत एका दसकडीचा फरक असायचाच. ’—डॉक्टर.

‘म्हणूनच पुण्याला आम्हांला औषधपाणी फुकटांत मिळतं; पण मुंबईत नुसतं डॉक्टरचं तोंड पाहायला दहा रुपये फी पडते ! ’—मी.

माझ्यावर रागावून डॉक्टर म्हणाले, ‘दसकडीचा असा अर्थ नाही. मुंबईच्या डॉक्टरला १९२१ सालांत जे ज्ञान होतं तें पुण्यांत पोचायला १९३१ साल उजाडतं. ’

‘म्हणूनच पुण्यांतलं साधारण आयुर्मान मुंबईतल्या माणसाच्या आयुर्मानापेक्षा दहा वर्षांनी अधिक असतं. ’—मी.

‘तुम्ही पुण्यांतले लोक दहापण करण्यांत अनावळे’^{१०} लोकांवर नंबर मिळवतां ! तुम्ही असं करा, परळला डॉक्टर यमाजी भास्कर राहातात. त्यांच्याकडून तुमची थुंकी तपासून घ्या. तुमच्या खोकल्यावरून रोगाचं बीज घशांत आहे असं मला वाटतं. थुंकी तपासण्याची फी पंचवीस रुपये आहे. घाबरूं नको. माझी चिठी घेऊन जा. एटले’^{११} ते वीस रुपयामधे तुमचं काम करतील. थुंकीचा रिपोर्ट घेऊन या म्हणजे मला तुमच्या टी. बी. विषये बराबर निर्णय सांगतां येईल. ’—डॉक्टर म्हणाले.

‘अरे बाप रे ! थुंकी तपासायचे वीस रुपये ! ह्या त्याज्य पदार्थाच्या तपासणीला इतकी किंमत पडूं लागली आं ! ’—गुंड्याभाऊ उद्गारला.

‘हें थुंकीचं महत्त्व नसतं तुमच्या जिदगीचं आहे. अहो, जिवाकरिता (पेक्षा) वीस रुपये काय फार आहेत ? ’—डॉक्टर बोलले.

आम्ही आपसांत विचार करून गुंड्याभाऊची थुंकी तपासून घेण्याचें ठरविलें. परंतु ह्या कार्याकरिता लागणारे वीस रुपये कोठून आणायचे ? आम्ही चि. सौ. चिमुत्ताईचे यजमान रा. आत्मारामपंत यांजकडे पैसे उसने मागितले; पण त्यांच्याजवळ वीस रुपये काय, पण वीस दुगाण्यादेखील शिल्लक नव्हत्या ! मात्र त्यांनी सुचविलें, ‘गुंड्याभाऊ, तुम्ही आपल्या आत्याबाईंच्या पाटल्या मज्जवळ दिल्या आहेत, त्या सराफाकडे गहाण टाकून वीस रुपये उसने देववर्तो. ’

आत्मारामपंताच्या सूचनेवरून पाटल्या गहाण ठेवून वीस रुपये घेऊन आम्ही अमीर निवासपाशी परत आलो. चार जिने चढल्याशिवाय वर खोलीत पोचायचें कसे, हा प्रश्न आमच्यापुढे उभा राहिला. कारण जिने चढण्याचे भ्रम करून नका, असे डॉक्टरनी बजावले होते. सुदैवाने जिन्याच्या पायथ्याशी दोन पाटीवाले मजुरी करून खाली उतरत होते. त्यांच्याशी ठराव करून आठ आणे मजुरी देऊन गुड्याभाऊचें बंगाली अडीच मणांचें ओझे आमच्या खोलीत नेऊन सोडलें.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं युंकी तपासण्यासाठी आम्ही दोघे परळार डॉ. यमाजी भास्कर, डी. पी. एच्. (विगॅम), युंकी आणि खाकरे यांचे निष्णात, यांच्या दवाखान्यांत गेलों. आंत शिरताच एक मोठें दालन लागलें. त्यांत वीसबावीस स्त्री-पुरुष डॉक्टरांच्या बेलावण्याची वाट पाहत होते. जाऊन तेथे बसल्यावर थोड्याच वेळांत एका पट्टेवाल्याने येऊन मला कानात सांगितलें, 'त्या खिडकीशीं जाऊन नंबर घ्या, मिस्टर.' दालनाच्या एका कोपऱ्यांत सिनेमा-गृहांतील तिकीटविक्रीच्या खिडकीसारखी एक खिडकी होती. तीत नटूनथटून बसलेल्या मनुष्याजवळ मी नंबर मागितला. नंबरचा बिल्ला पुढे करून तो मनुष्य म्हणाला, 'पांच रुपये, प्रीज !'

'कशाचे रे, बाबा ?' - मी विचारलें.

'अर्थात् नंबराने नंबर असल्याशिवाय डॉक्टरसाहेबांच्या चेंबरमध्ये' कुणाला प्रवेश मिळत नाही.'

'घेशील नंबर तर भेटेल चेंबर' - असे काव्य रचीत मी पाच रुपये देऊन त्याच्याकडून नंबर घेतला आणि गुड्याभाऊजवळ बसून मेजावर पडलेले वर्तमानपत्र वाचूं लागलों. चेंबरच्या दाराशी पट्टेवाला उभा होता. आत गेलेले रोगी बाहेर येताच पट्टेवाला नंबर तो पृकारीत असे. दीड-दोन तास मार्गप्रतीक्षा केल्यावर आमचा नंबर लागला. आम्ही आंत जाऊं लागलों तेव्हा पट्टेवाल्याने नंबर परत मागितला.

'तुझ्या बापाने ठेवला आहे नंबर ! नगद पांच रुपये देऊन विकत घेतला आहे मी !' - असे ठासून उत्तर देऊन आम्ही आंत शिरलों.

डॉक्टरसाहेबांचा भव्य काळाभोर देह आणि उग्र चर्या पाहून त्यांचे यमाजी भास्कर हे नांव सार्थ आहे असे आम्हांला वाटले.

‘डॉक्टर त्रिवेदींनी ही चिठी दिली आहे’—मी.

‘बसा पाहू ह्या खुर्चीवर.’—रोग्याच्या खुर्चीकडे निर्देश करून ते मला म्हणाले. पण मी रोगी नसून माझा महत्सोवती तसा असल्याचें मी त्यांना सांगितलें.

‘स्वरूप फसवी असतात ! तुम्ही बसा वस्ताद ! प्रत्यक्ष भीमसेन झाला तरी त्याला राजवैद्याची आवश्यकता होतीच !’—त्यानी उद्गार काढले. नंतर त्यास म्हटलें, ‘तुम्ही जरी बाह्यतः सशक्त असला तरी रोगाचे जंतु घरभेद्या फितुराप्रमाणे तुमचें शरीर ढासळून पाडीत असतात. मी तुमच्या थुंकीचें पृथक्करण करून रिपोर्ट देतोच. पण थुंकीत जंतु नसले तर ते शरीरांत नसतात, अस नाही.’

“दोन नकारांचा छेद जातो. ‘असतातच, अस आहे’ असं का नाही म्हणत ?”—मी विचारलें.

‘ही शास्त्रीय प्रयोगशाळा आहे, कॉलेजांतली वादशाळा नाही.’—असे रागाने मला दाबून ते म्हणाले, ‘ही निगेटिव्ह परीक्षा’^१ आहे. तुम्ही केवळ हिच्यावर अवलंबून न राहाता गुरुकुल हॉस्पिटलमध्ये प्रो. रुधिरप्रिय आहेत त्यांच्याकडून रक्त तपासून घ्या. म्हणजे तुमच्या रक्तात जंतुवरोधी तत्त्व निर्माण झालें आहे की नाही, तें ते सांगतील. त्यांची फी काही फार नाही. फक्त पंधरा रुपये आहे. पण माझी चिठी घेऊन जा, म्हणजे साडेबारा रुपयांतच तुमचें काम होईल.’

हा नवीन खर्चाचा आकडा ऐकून गुंड्याभाऊचा चेहरा क्षणभर फिका पडला. डॉकरांनी त्यास बाजूला नेऊन त्याची थुंकी घेतली व दुसऱ्या दिवशी येऊन बाकीचे पंधरा रुपये भरून रिपोर्ट घेऊन जाण्यास सांगितलें.

दुपारी सराफाकडे जाऊन आणखी साडेबारा रुपये उसने घेतले. पुण्याला पत्रें लिहिली आणि आम्ही चौपाटीवर गुरुकुल हॉस्पिटलमध्ये गेलों. शिपायाने आम्हांला एकदम प्रयोगशाळेंत प्रोफेसरांच्याकडे नेले. त्याच्यापुढे

साडेबारा रुपये ठेवून गुंड्याभाऊ म्हणाला, 'प्रोफेसरसाहेब, डॉक्टर यमाजी भास्करांनी ही चिठी दिली आहे.'

'आणखी हे साडेबारा रुपये आमच्या हॉस्पिटलच्या मदतीकरिता पाठवले आहेत, नाही का? फारच दयालु आहेत यमाजी भास्कर! जरा बसा. तडकाफडकी रक्त तपासून दहा मिनिटात रिपोर्ट लिहून देतो.'—असे म्हणून प्रोफेसरानी गुंड्याभाऊच्या दडातील रक्ताचे दोन थेंब काढून ते काचेला लावून ती काच सूक्ष्मदर्शकांत ठेवली. काचेंचें निरीक्षण करतां करतां आनंदानं टाळ्या वाजवून ते ओरडले, 'पोराने, इकडे या. धावा.'

त्याची हाक ऐकताच पलीकडील दालनांतून पादरी मळवस्त्रें पेहरलेले चारपाच विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनी तेथे 'काय सर?' असे ओरडत धावत आल्या. 'पोरानो, आज हा फारच चांगला नमुना मिळाला आहे ताज्या रक्ताचा. इतकं चांगलं, निरोगी, दाट आणि सर्व जीवनसत्त्व समप्रमाणात असणारं रक्त मी जन्मांत पाहिलं नव्हतं! तुम्हीही त्या रक्ताचें पृथक्करण करून पाहा.'—त्यांनी विद्यार्थ्यांना सांगितलें.

'अवश्य, अवश्य! अशी संधि काचितच येते!'—असे उद्गारून सर्वांनी गुंड्याभाऊला गराडा दिला; आणि तो ओरडत असता प्रत्येकाने त्याच्या शरीरातील रक्ताचे दहादहा थेंब काढले. प्रोफेसरसाहेब खुश होऊन म्हणाले, "हा ध्या मास रिपोर्ट. तुमच्या रक्तात कांणताहि दोष नाही. गंगाजलाप्रमाणे तें पवित्र आहे. अर्थात् तुमची विकृति आतल्या इंद्रियांत कुठं तरी असली पाहिजे. मी काही डॉक्टर नाही. पण मला वाटतं तुम्ही 'क्ष' किरणांनी आपल्या आतःस्थानाचा फोटो काढून घेतला तर रोगाचा बरोबर पत्ता लागेल 'क्ष' किरणांचा फोटो म्हणजे यमाच्या राज्यांतलं गुप्त पोलिस खातंच आहे म्हणा ना! छपून बसलेलं रोगबीज इटकून पकडतो 'क्ष' किरणांचा फोटो!"

'तुमच्या हॉस्पिटलमध्ये व्यवस्था आहे का त्याची?'—मी विचारलें.

"आमच्याकडे 'क्ष' किरणांचं साहित्य नाही; पण कोटामधे उदवाडा नर्सिंग हॉम आहे, तिथे तें आहे तिथले किरणनिष्ठात डॉक्टर बरजोरजी फोटोग्राफर फार चांगले आहेत. 'क्ष' किरणाला तीस रुपये आकार

पडतो; पण माझ्या नांवाचं काई घेऊन जा म्हणजे पंचवीस रुपयांत काम होईल. असे डोळे पांढरे करूं नका. ”—प्रो. रुधिरप्रिय गुंड्याभाऊच्या तोंडाकड पाहून म्हणाले.

‘डोळे पांढरे करूं नका, तर काय कायमचे मिटवून टाकूं ? अहो प्रोफेसरसाहेब, ह्या माझ्या मित्राच्या लग्नात आम्ही सगळ्या नातेवाइकाचा वीस माणसांचा फोटो साडेचार रुपयात काढवला. पोपट, कुत्रा आणि म्हैस यांच्यासकट ! आणखी नुसत्या फुफ्फुसांच्या फोटोला पंचवीस रुपये ! हा अंदाज ऐकून डोळे पांढरे होतील नाही तर काय ? ’—गुंड्याभाऊ म्हणाला

“नुसते साधे फोटो काढणं आणि ‘क्ष’ किरणाचे फोटो काढणं यात फार अंतर आहे, रावसाहेब ! ‘क्ष’ किरण तुमच्या अंगरुख्याच्या आत, सदऱ्याच्या आंत, कातडीच्या आंत, शिरून तुमच्या फुफ्फुसांचा, काळजाचा अन् आतड्याचा फोटो उमटवितात. कुठं कांही बिघाड असेल तर तो ताबडतोब समजतो. ”—प्रो. रुधिरप्रिय.

कोंटि करण्याची अनावर लालसा होऊन मी विचारलें, ‘काळीज उलटं असलं तर तेंहि समजत असेल ‘क्ष’ किरणानी ? ’

माझ्या बोलण्याकडे लक्ष न देतां प्रोफेसर पुढे म्हणाले, “पोटात सुई, टाचणी, चवली, पावली गिळली गेली असली तरी ती ‘क्ष’ किरणाच्या फोटोंत ताबडतोब स्पष्ट दिसते. ”

“तर मग आमच्या म्युनिसिपालिटीचे जकात-इन्स्पेक्टर खवखवे म्हणून होते त्यांना पैसे खाण्याची फार सवय होती; त्यांनी खाल्लेले पैसेदेखील ‘क्ष’ किरणांनीच उघडकीस आले असतील ? ”—गुंड्याभाऊने शंका प्रदर्शित केली.

‘शक्य आहे. बरं आहे, आता वेळ न घालवतां तुम्ही उदवाडा हॉस्पिटलमध्ये जा. आम्ही आपल्या उद्योगाला लागतो. जय दयानंद ! ’
—असे म्हणून प्रोफेसरांनी आम्हांला रजा दिली.

अंगांदून गेलेले पसाभर रक्त व त्याचबरोबर घन्वंतऱ्यांनी चालविलेल्या रक्तशोषणाची शिंता, मायोगें गुंड्याभाऊ एका दिवसांत अर्धा

उरला. रात्री अमीर निवासांतील पाहुणेबंधूनी आमच्याकडे पाहून 'या लोकांनी चागलीच जिवाची मुंबई चालवली आहे !' असे उद्गार काढले. पण आमच्या जिवाची मुंबई होत होती का सोनापूर^१ ... तें आमचें आम्हालाच माहीत !

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आम्ही आत्मारामपंतांकडे गेलों आणि त्यांना ह्या 'क्ष' किरणांच्या नवीन झेंगटाची माहिती दिली. ते म्हणाले, 'इतका खर्च करून टी. बी. आहं की नाही हेंच सिद्ध होणार. उपाययोजना तर त्यानंतर ! ह्यापेक्षा टी. बी. आहेच असं गृहीत धरून औषधयोजना केलेली बरी नाही का !' आत्मारामपंतांची ही कल्पना आम्हाला पसंत पडली. आम्ही डॉ. त्रिवेदी यांच्यासमोर ताबडतोब ती मांडली. तेव्हा ते म्हणाले, 'छे छे; तें सशस्त्र होणार नाही. समजा तुम्हांला क्षय झालेला नसून क्षयाची टांटमेण्ट दिली तर आमच्या वैद्यकीय धंद्याला नामुष्की आणणारी वस्तु आम्ही केल्या असं होईल. आपल्या जिंदगी (आयुष्या-) करिता दीडदोनशे रुपये काय अधिक आहेत ? तुम्ही लोक लग्नात जमाई रुसला की शेदोनशे रुपयावर सहज फुंकर मारता; पण डॉक्टर लोकांनी औषधाच्या सहा आण्याचे आठ आण केले, नाही तर विहिजित फीच्या दोन रुपयाचे तीन रुपये केले, की मोठमोठयानं बोंब पाडतां !'

पुन्हा एकदा सराफाकडून पंचवीस रुपये उसने काढले. आठ तोळ्यांच्या पाटल्या त्याच्याकडे गहाण टाकलेल्या असल्याने त्या वेळच्या भावाप्रमाणे दोनशे रुपयापर्यंत उसनी रक्कम मिळण्यास काहीच अडचण नव्हती. रुपये घेऊन आम्ही उदवाडा नर्सिंग होममध्ये गेलों. फोटो घेतला. संध्याकाळी तो परिपक्व करून देतों असें किरणशास्त्रज्ञ डॉ. फोटोग्राफरनी सांगितले. संध्याकाळी परिपक्व प्रत त्यांनी आम्हाला दागविण्यास भिंतीला टांगली व म्हटले, "हें बघा मिस्टर तुमचें फुफ्फुस. तुमचे डॉक्टर त्रिवेदी काय तो निकाल देतीलच. पण मी थोडी नॉन्-ऑफीशियल^२" बात मांगतों. तुमच्या फुफ्फुसांमधी काही बी दरद दिसत नाय. पण बहुतकरून तुमचे दात बिघडलेले असेल. पाहूं. जरा 'आ' करा !"

गुंड्याभाऊने 'आ' केला. त्याच्या दातावर टिचक्या मारून आणि गा. र. ५

त्याला ओरडायला लावून डॉक्टर व्यथित अंतःकरणाने म्हणाले, 'तुमचं शरीर हव्युलसप्रमाणं' ^१ 'मजबूत आहे. फुफ्फुस कोऱ्या टाचणीसारखं निर्मळ आहे; पण तुमच्या दाताला पायोरियाची बाधा झाल्यासारखी दिसते. त्यांतल्या त्यांत उजव्या बाजूचे खालचे सात अने आठ नंबरचे दात फार खराब झालेले दिसतात. पण मी दुसऱ्याच्या क्षेत्रावर कशाला आक्रमण करूं ? तुम्ही इतके पैसे खर्च केले आहेतच, ते आणखी केवळ दहा रुपये खर्चून पिन्सेस स्ट्रीटवर त्रेकोडेण्टो दंतवैद्य आहेत त्याच्याकडे जाऊन दात तपासून घ्या. थोडी, साहेबाचा फोटो नीट पॅकिंग करून दे. माझी फी तीस रुपये आहे; पण प्रोफेसरसाहेबाच्या शब्दाला मान देऊन पचवीसचा स्वीकार करतो. साहेबजी !'

दुसऱ्या दिवशी आणखी रुपये उसनवार काढून अमेरिकेनून दंत-वैद्यकाचा अभ्यास करून आलेले निष्णात डॉ. त्रेकोडेण्टो यांच्या दवाखान्यात गेलो. तेथेहि रोग्यांनी बरीच गर्दी दिसत होती. कित्येक वृद्ध स्त्री-पुरुष रोगी दात बसवून घेण्यास, मध्यम वयाचे दुखरे दात उगटून घेण्यास, व आठ वर्षांचीं मुलें दुधाचे दात पाडून घेण्यास आली होती. परंतु दोन तीन तरुणतरुणी शाबूत असलेले दात पाडून घेण्यास आल्या होत्या हें पाहून मला गमत वाटली. त्यातला एक म्हणाला, 'मी अभिनयकुशल नट आहे. म्हाताऱ्याचं काम करतांना माझे दात प्रेक्षकांना दिसून सोंगांत उणीव येते. त्याचप्रमाणं बदमाशाचं काम करतांना मधले मधले दात पडलेले दाखवावे लागतात, तसे माझे नसल्यानं बदमाशाचं काम साधत नाही. म्हणून मी सगळेच दात काढून घेऊन निरनिराळ्या आकाराच्या, संख्येच्या आणि रंगांच्या दातांच्या चौकटी करवून घेणार आहे. जसं सोंग तशी चौकट !'

'अन् जेव्हा सोंग नसून खरे अभिनयपट्ट लोकांना पाहायचे असतील तेव्हा मात्र तोंडाचं बोळकं पाहायची वेळ पाहाणारांना येईल !'—मी म्हणालो.

एक तरुणी दिसायला फार चांगली होती, तिचे मधले दात ओठाच्या बाहेर डोकावून पाहात होते, त्यामुळे तिचें लग्न जमण्यास अडचण येत होती. ती आपल्या आईबरोबर ते चोंबडे सौंदर्यचोर घाळवून देण्यास तेथे

आली होती. भोळ्या आईने मुलगी दावीत असतां हे रहस्य आम्हां सर्वास सांगितले.

शस्त्रक्रियेच्या खोलीतून ' धावकं नका, दुखवीत नाही ' अशा प्रकारचे आवाज, नंतर दोनतीन मोठ्या किंचाळ्या, कांही वेळ थुंकण्याचे आवाज आणि शेवटी रुम्यांचा छगछगाट हाऊन एकेक रोगी बलिदानांतून निघटलेल्या बोकडासारखा चेहरा घेऊन बाहेर येई आणि दंतवैद्य पुढल्या रोग्यास आत बोलावी. इतर ठिकाणी लागलेल्या रागात आपला नंबर वर यावा म्हणून रांगकऱ्यांची धडपड चालते; पण येथे वरती नंबर लागला, की खाली पळून जाण्याची सर्वांची उत्सुकता दिसत होती. गुंड्याभाऊच्या अगोदरचा रोगी शस्त्र-क्रियागारात जाऊन पुढील पाळी त्याची येणार तोच तो पटकन् उठला आणि शेवटल्या नंबरला जाऊन बसला. पण डॉक्टराना हा अनुभव नवीन नव्हता. त्यांनी बोलावण्याचा क्रम फिरवून एकदम गुंड्याभाऊसच पाचारण केले. त्याची पावले जड झाल्याने त्याला ढकलीत ढकलीत मी डॉक्टरांच्या खोलीत नले. आम्हाला पाहतांच डॉक्टरांस मीच रोगी आहे असे वाटले. त्यांनी मला दतरोग्यांच्या विविध घटनायुक्त खुर्चीवर बळजबरीने बसविले. मी ओरडू लागलों—' मी रोगी नाही, हा माझा मित्र रोगी आहे, त्याचे दात खराब झाले आहेत ! '

गुंड्याभाऊने मजकडे डोळे मिचकावीत हसत पाहिले, खिशातून चिठी वाढिली आणि म्हटले, ' डॉक्टर, ह्या माझ्या मित्राचे उजव्या बाजूचे खालचे सात, आठ आणि नऊ नंबरचे दात किडले आहेत. डॉ. फोटो-ग्राफरनी ही चिठी दिली आहे पाहा ! '

डॉक्टरांच्या मदतनिसाने माझ्या अगावर केशकर्तनालयांत न्हावी लोक टाकतात तसळे मळषस्त्र टाकले आणि माझ्या निषेधाला न जुमानता शस्त्रक्रियेची तयारी चालविली. डॉक्टरांनी चिठी वाचून म्हटले, " ह्यात नऊ नंबरचा दात दिला नाही. पण तुम्ही म्हणतां म्हणून तोहि काढून टाकतो. अहो, ' मी नाही, मी नाही ' काय चालवलं आहे ! आमच्याकडे येणारे सगळे रोगी असाच बकवा करीत असतात. हे ॲनिस्थेटिक (बधिरत्वकारक) इंजेक्शन दिलं, की दात काढतांना मुळीच दुखापत होणार नाही. सेफ्टी

“अहो, हें काय चालवलं आहे तुम्हीं ! मला काहीं झालं नाही.
उगाच कां माझे चांगले दांत — —” !!!

वस्तूच्यानं आपण दाढी करवतो आहो असें तुम्हाला वाटेल. डेंट्स राइट !
आता हें ईथरचं मिश्रण फवाऱ्याने उडवतो, अगदी हिमालयात हिमक्रीडा
करीत आहो असें तुम्हाला वाटेल—

‘अहो, हें काय चालवलं आहे तुम्हीं ! मला काहीं झालं नाही.

उगाच कां माझे चांगले दात—' असे माझे शब्द गुड्याभाऊ आणि डॉक्टरांचा मदतनीस ह्यांनी आपल्या दांडगाईने दाबून टाकले. एकामागून एक असे माझे तीन सोन्यासारखे दात मी गमावून बसलों ! गुड्याभाऊ निर्लज्जासारखा दात काढून हसत होता; पण डॉक्टरांचे पुढील शब्द ऐकतांच तो गंभीर झाला—' दात तपासण्याचे दहा रुपये, इंजेक्शनचे दोन, ईथरमिश्रणाचा एक, तीन दात उपटण्याचे सहा, मिळून एकोणीस रुपये झाले. दंतवैद्य उधारी हिशेब ठेवीत नाहीत. आमच्या या मदतनिसाजवळ या. बाकी दाताला कांही रोगबीग झालेला नाही हें पाहून आनंद वाटतो. सलाम ! '

संध्याकाळीं आम्ही दोघे निष्णातांचे रिपोर्ट बगलेंत मारून डॉक्टर त्रिवेदीकडे आलों. त्यांनी विचारलें, 'कमा काय साहेब ? तुम्ही आणलेत रिपोर्ट ? आता ते नीट वाचून पाहून मिस्टर दाढेकरांना टी. बी. झाला आहे की नाही तें मी ठरवों. अर पण मि. जोग, तुम्ही तोंडाला लुगडें बांधून कां आले ? '

मी त्रिकोडेण्टो दंतवैद्याकडे गुड्याभाऊने मजवर केलेल्या पुंडाईची हकीकत त्यांना सांगितली. तेव्हा ते बराच वेळ हसून मला म्हणाले, 'अहो बत्तीस दात परमेश्वरानें माणसाला दिलेले आहेत; त्यांतले तीन गेले तरी खाण्यापिण्याला कांहीं अडचण पडणार नाही. '

“ हा थुंकीचा, हा रक्ताचा, हा 'क्ष' किरणाच्या फोटोचा, आणखी हा कसला तरी रिपोर्ट घ्या अन् ठरवा मला क्षयबीय झाला आहे की काय तें ! ”—गुड्याभाऊ रडक्या आवाजात म्हणाला.

‘ आता ह्या सगळ्या रिपोर्टांची तुलना करून रोगाचें निदान करणें मेहनत अने वेळ यांचा खर्च करायला लावणार आहे. अशा सगळ्या परीक्षेची फी मी तीस रुपये घेतों. पण तुम्ही बाहेरगावचे आणि मध्यम वर्गातले आहेत, म्हणून तुमच्याकडून मात्र पंचवीस रुपये घेईन. तुमच्या पांच रुपयांनी आमचा 'बेक बेलन्स' फारसा कमी होणार नाही. आमचा नाम तुमच्या गावात सगळ्यांना सांगा. कागद हथं ठेवून जा, अने काल सकाळीं आठ वाजतां या फी घेऊन'—डॉ. त्रिवेदी.

आतापर्यंत निरनिराळ्या फिया आणि वाहनखर्च मिळून शंभर रुपये खर्च झाले होते, आठवडाभर मुंबईस राहावे लागल्याने अमीर निवासाचे तीस चढले होते, आणि हे पंचवीस घावयाचे होते. आम्हांला अधिक काळ मुंबईत राहावे लागल्याने परतीच्या तिकिटाची मुदत संपली होती म्हणून भाड्यालाहि पैसे हवे होते. या कारणांनी आम्ही सराफाला पाटल्या विकून टाकल्या व पाऊणशे रुपये घेऊन निघालो. पुण्यास परत गेल्यावर पाटल्यांबद्दल काय जाब द्यावा याची गुंठ्याभाऊला घोर चिंता पडली होती.

ठरल्या वेळीं आम्ही डॉ त्रिवेदीकडे गेलो, त्याच्यापुढे पंचवीस रुपये ठेवले आणि गुंठ्याभाऊच्या रोगाचे निदान विचारले. आधी पंचवीस रुपये खिशांत टाकून व त्याच्या सुरक्षिततेबद्दल खात्री करून घेऊन डॉक्टर आनंद प्रदर्शित करित म्हणाले, 'हात मिळवा रावसाहेब ! आनंद—आनंद ! सत्यं शिवं सुंदरम् ! मी तुमचं दिलभरू अभिनंदन करतो.' असे म्हणत त्यांनी आम्हा दोघाशीं एकेका हाताने हस्तादोलन केले.

‘कां हो, अभिनंदन कसलं ? क्षयान मी मरणार म्हणून की काय ?’
— गुंठ्याभाऊने विचारले.

‘म्हणून नाही हो. तुम्हांला क्षयधीय काहीच झाला नाही, अने होण्याचा संभव पण नाही. तुमच रक्त तान्ह्या बाळाच्या रक्तासारखं ताजं आहे. तुमच्या थुंकींत कफाचा लेश नाही; पण तमाखू जरा कमी खात जा, म्हणजे थुंकींतून रक्त आल्यासारखं कुणाला वाटणार नाही. तुमच्या फुफ्फुसांच्या फोटोंत कांही खामी’ दिसत नाही. तुमची नाडी पुष्कळ चांगली आहे. थोडक्यांत, तुमच्यासारखा निरोगी माणूस आख्या मुंबईत सापडायचा नाही. अने हे सगळे शास्त्रीय दर्शन सिद्ध झालेले आहे. म्हणून तुमचं अभिनंदन करावं तितक थोडक आहे.’—डॉ. त्रिवेदी गुंठ्याभाऊच्या पाठीवर थाप मारीत म्हणाले.

‘अहो डॉक्टरसाहेब, ह्या अभिनंदनाला पात्र व्हायला जवळजवळ दोनशे रुपये खर्च झाला माझा ! आणखी तोहि फुकटंफाकटी ! यापेक्षा खरोखरच मला टी. बी. झाला असता, तर इतके पैसे फुकट घालवण्याचा मूर्खपणा तरी पदरांत पडला नसता ! आता वाडिलांनी दिलेल्या आठ

तोळे वजनाच्या पाटल्यांची काय वासलात लावली म्हणून सांगूं ? ' — गुंड्याभाऊ.

‘तुझे रुपये गेले आणि माझे मजबूत तीन दात गेले — डॉक्टर लोकांच्या या करामतीमुळे आणखी तुझ्या लुचेगिरीमुळे ! दात पडण्याचें एखाद भलतंसलतं कारण गुलाब दिघेबाईनी आमच्या हिच्या मनांत भरवून दिलें नाही म्हणजे मिळवलें ! तरी बरं, दात पाडायचे पैसे तूच दिले आहेस ! ’ — मी.

आता तुम्हांला मी थोडक्यांत युक्ति सांगतो — ‘डॉक्टरानी सुचविलें, ‘पाटल्या चोरांनी हिसकावून घेतल्या अने चोरांशीं मारामारी करतांना ह्या बारीक साहेबांचे दात पडले असं घरीं सांगून त्या कुणाला हें खोटं आहे अशी शंका यायची नाही.’

‘खरच आहे की तें ! चोरांनी किंवा चोराच्या टोळीनं गुंड्याभाऊच्या पाटल्या पळवल्या हें म्हणणं बिलकूल खोट नाही. चल गुंड्याभाऊ, मुंबईत येऊन ठकवेलें जाण्याचे अनेक मार्ग आहेत. त्यांतला हा एक आपल्याला पाहायला मिळाला ! तुझें पैसे आणखी माझे दात खर्चून हा एक अनुभव आपल्याला मिळाला. नमस्कार हो डॉक्टरसाहेब ! नमस्कार ! अगदी कोपरापासून साहेबजी असो तुम्हाला ! ’ — मी म्हणालों.

♦ ♦

टीपा

(१) चिमूताई ही चिमणरावाची धाकटी बहीण. (२) वायाळ — ज्यांत वायु विरघळले आहेत अशी, एरेटेड. (३) ‘डॉक्टर’ ही पदवी कांणव्याहि विषयात विशेष प्रावीण्य मिळवून त्यात काही भर घालणाऱ्या विद्वानाला लावण्यांत येते. तो वैद्यकातच पारंगत हवा असे नाही. (४) तन्दुरुस्ती — शरीरप्रकृति. (५) ब्लडप्रेसर — रक्तदाब. (६) मृत्यूने केम पकडल्या-

प्रमाणें. (७) टी. बी.-क्षय. (८) यमराजसहोदर - यमाचा भाऊ, वैद्य, डॉक्टर. "वैद्यराज नमस्तुभ्य यमराजसहोदर । यमस्तु हरति प्राणान् वैद्यः प्राणान् धनानि च ॥" या श्लोकांत म्हटल्याप्रमाणें वैद्य पैसाच नव्हे तर यमाप्रमाणें प्राणहि घेतो. म्हणून तो यमराजसहोदर. (९) डहापण - शहाणपण. (१०) अनावळे - गुजराथेतील एक उच्च ब्राह्मण जात. (११) एटले - म्हणजे. (१२) चेंबर - खांदी. (१३) ज्या परीक्षेन अमुक रोग नाही एवढेच ठरते, पण कोणता रोग आहे ते ठरत नाही, ती निगेटिव्ह (नकारात्मक) परीक्षा होय. (१४) मोनापूर ही मुंबईतील स्मशानभूमि आहे. (१५) नॉन ऑफिशियल - खाजगी. (१६) हर्क्यूलस हा भीमासारखा एक बलाढ्य पुरुष प्राचीन काळी युरोपात होऊन गेला. (१७) बॅक वेल्म - बंकेतील शिल्लक. (१८) खामी - उणीव

अभ्यास

(१) विनोदासाठी कोणता सामाजिक दोष या कथेत आधाराला घेतला आहे ?

(२) गुडघाभाऊ व चिमणराव यांची जी फमवणून झाली तीबद्दल त्या दोघांना तुम्ही कितपत जबाबदार धराल ? डॉक्टर लोकाना कितपत जबाबदार धराल ? जास्त जबाबदारी कोणावर टाकाल ?

(३) गुडघाभाऊ व चिमणराव जीवाची मुंबई करण्यासाठी जातात; पण दोनशे रुपये व तीन दात गमावून बसतात ! हे प्रसंगानिष्ठ विनोदाचें एक उदाहरण होय. प्रा. रुधिरप्रिय आणि डॉ. ब्रेकोडेण्टो यांच्याकडे कोणते विनोदी प्रसंग उत्पन्न होतात ?

(४) गुडघाभाऊ व चिमणराव यांच्यातील खादाडपणा, गावढळपणा, विनोद करण्याची हीस व भोळसटपणा या गुणांची या कथेतील उदाहरणे शोधून काढा.

(५) पुढील वाक्यांमधील गर्भितार्थ तुमच्या लक्षांत आला का ?
 नसल्यास ती पुन्हा पाहून त्यांवर विचार करा :- (अ) आम्ही.... त्रिवेदी
 डॉक्टरांच्या दवाखान्यांत जाऊन रिकाम्या बाकावर बसलो. (ब) म्हणूनच
 पुण्यातलं साधारण आयुर्मान मुंबईच्या माणसाच्या आयुर्मानापेक्षा दहा
 वर्षांनी अधिक असत (क) दात पडण्याचं एखाद भलतमलतं कारण
 गुलाब दिघेवाईती आमच्या हिच्या मनात भरवून दिलं नाही म्हणजे
 मिळवल ! तरी बर, दात पाडायचे पैमे तूच दिले आहें ! (ड) चोरानी
 किवा चोराच्या टोळीन गुड्याभाऊच्या पाटल्या पळवल्या, हे म्हणण बिलकूल
 खोटं नाही.

स्पष्टवक्तेपणाचे प्रयोग

: ७ :

“ सत्य हाच आमचा मित्र आहे. आम्ही कोणालाहि आपलं मन अगदी आडपडदा न ठेवतां स्पष्टपणाने सागणार. आजच्या माझ्या तरुण भोत्यांसदेखील माझा असा उपदेश आहे, की तुम्ही स्पष्टवक्ते व्हा. बोलण्यांत, चालण्यांत, करण्यांत आडपडदा ठेवू नका. कदाचित् रुढीनं जखडलेले, नीतिमद्यानं^१ शिंगलेले सनातनी बुद्दुक तुमच्यावर रागावतील; परंतु समाजाच्या चिरकालीन हिताच्या दृष्टीने पाहतां स्पष्ट बोलणं, स्पष्ट लिहिणं आणि स्पष्ट वागणं, या गोष्टी फार परिणामकारक आहेत. सगळ्यांच्या आधीं स्पष्ट विचार करायची मात्र शक्ति जागृत झाली पाहिजे. ”—

व्याख्यातीचें म्हणणें मला सोळा आणे पटलें. गुळमुळीत बोलण्याने आणि वागण्याने आजपर्यंत माझें किती तरी वैयक्तिक नुकसान झालेलें होतें तें मला आठवलें. भिडस्त स्वभावामुळे मी माझ्यामागे अनेक लफडी लावून घेतली होती. शेजारचे कुळकर्णी गावाला जात असतांना त्यांचा चावरा कुत्रा महिनाभर घरांत बाळगून मी सगळ्या आळीच्या शिव्या खाल्लेल्या आहेत. घरातल्या गळक्या मोऱ्या, गळकें छप्पर आणि आटलेला नळ, यांच्याविरुद्ध घरमालकाकडे मी कधीहि स्पष्ट तक्रार केली नाही. ऑफिसातली माझी चांगली खुर्ची एस. आय. आर. ऐय्यरने

बळकावली असतां देखील भिडस्तपणापुळे मला ती परत मिळवितां आली नाही. कोणी उसने पैसे मागितल्यास स्पष्ट नकार देतां न आल्याने किती तरी नाटाळ कुळांचा सावकार बनण्याची अनेक वेळां मजवर पाळी आलेली होती.

बाईचें व्याख्यान संपतांच व्यासपीठावर चढून मी मनःपूर्वक त्यांची पाठ थोपटली. बाई कावऱ्याबावऱ्या झाल्या पण त्यांना धार देत मी

मी मनःपूर्वक त्यांची पाठ थोपटली.

म्हणालों, 'ताई, शाबास ! आज तुम्ही मला दिव्य संदेश दिला. माझ्या आयुष्याला तुम्हीं नवीन वळण लावलं. याच्यापूर्वीच तुमची माझी गाठ पडती तर...!'

माझ्या कृतीचा श्रोत्यांनी विपर्यास केला. त्यांना वाटलें, हा कांही तरी अतिप्रसंग करीत आहे. त्यापुळे अध्यक्ष, चिटणीस आणि स्वयंसेवक यांनी मजभोवती गराडा घालून आणि कुत्र्यांप्रमाणे भुकून मला वेगें वेगें

सभास्थान सोडण्यास लाविले. मला पळवून लावून त्यांनी माझ्याच कुतीचे अनुकरण केले असले पाहिजे अशी माझी खात्री आहे. प्रथम मी डॉ. मुंगळे यांच्या दवाखान्यांत शिरलो. माझा धाकटा मेहुणा शंकर काशीनाथ किडमिडे हा क्षयाने आजारी असून औषधोपचाराकरिता त्यास घरच्या मडळीनी पुण्यास आणून ठेविले होते. त्यास मुंगळे डॉक्टरांचे औषध चालू असल्याने सहजच चौकशीकरिता दवाखान्यात शिरलो व शंकरच्या प्रकृतीचा विषय काढून मी विचारले, 'काय डॉक्टर, शंकरच्या प्रकृतीबद्दल तुम्हांला कितपत आशा आहे ?'

'आम्ही क्षुद्र माणसं काय करणार ! कर्ताकरविता परमेश्वर आहे !'
—उसासा टाकून डॉक्टर म्हणाले.

'डॉक्टर, अस गुळमुळीत बोलू नका, स्पष्टपणानं आपलं मत काय असेल तें सांगून टाका. आताच मी कुमारी तरुणीबाईच्या व्याख्यानाला गेलो होतो. आपल्या समाजाला संदिग्ध, अर्धसत्य आणखी पडद्याआडून नरो वा कुंजरो वा पद्धतीच^१ द्वायर्थी बोलण्याची जी सवय लागली आहे तिचा त्यांनी खरपूस समाचार घेतला. तेव्हा काय तें स्पष्टपणानं सांगा. '

'बरं बुवा, स्पष्ट सांगतो. मात्र आपला धीर खचू देऊ नका.' विडीचा सुरका घेऊन आणि मला एक विडी देत डॉक्टर म्हणाले, 'खरं सागायचं म्हणजे शंकरच्या आयुष्याचे फार तर महिना दोन महिने आता उरले आहेत.'

माझ्या हातांतील विडी गळून पडली. हातरुमालाने डोळे पुशीत मी तत्काळ उठलो. स्पष्टोक्ति चांगरी असली तरी कठोर असते अशी माझी खात्री झाली. रोज संध्याकाळी किडमिडेच्या बिल्डाडो जातांना एखादा संत्रा, कांही वासाचीं फुले आणि एखाद्या गटारफुंक्या वर्तमानपत्राचा ताजा अंक मी विकत घेत असे. आज वासाच्या फुलांऐवजी पूजेचीं फुले आणि गटारफुंक्या पत्राऐवजी मुमुक्षूचा^२ अंक मी विकत घेतला. शंकरच्या बिछान्याजवळ जाऊन बसतांच त्याने खोल गेलेल्या आवाजांत मला विचारिले, "आप्पा, आणलात का 'निलंज' पत्राचा ताजा अंक ! आज कोणाला शिष्या दिल्या आहेत त्यांत ?"

“ बाळ शंकर, ‘ निर्लज्ज ’ पत्र वाचण्याचं अजून तुझ्या मनांत यावं ह्यावरून स्वतःच्या परिस्थितीविषयी तूं किती अजाण आहेस ह्याची बरोबर कल्पना करतां येते. ” मी गंभीर चेहरा करून म्हणालों, “ आता चारगट पत्र वाचण्याच तुझे दिवस राह्यले नाहीत. आज तुला वाचण्याकरिता हा ‘ सुमुखूचा ’ अंक आणला आहे. साधुसंतांचीं वचनें आहेत ह्यांत. हा वाच आणि परमार्थचिंतन कर. ”

शंकरच्या पायगती त्याचे वडील, माझे श्वशुर काकासाहेब, सहाणेवर कांही तरी उगाळीत बसले होते. माझे बोलणें त्यांना जरा विचित्र वाटलें व म्हणून ते किंचित् हसत म्हणाले, ‘ काय हा आप्पासाहेब, आज मेव्हण्याची यट्टा करण्याचा नवीन मार्ग तुम्ही शोधून काढला आहे वाटतं ? बरं, असो. तुम्ही ती नवीन कादंबरी शंकरला वाचायला आणून देणार हांता ना ! रोज वाचून दाखवा म्हणजे त्याची करमणूक होत जाईल. ’

‘ काकासाहेब, ’ वीररसप्रधान गद्य नाटकातील नायकाप्रमाणे हेल काढीत मी उद्गारलों, ‘ आता कसची कादंबरी अन् कमचं नाटक ! ह्या बिचाऱ्या शंकर किडमिड्याचं आयुष्य म्हणजे शोकान्त कादंबरीच हाणार आहे. ह्याला कादंबरी वाचून दाखविण्याऐवजी गरुडपुराण किंवा महाभारतांतलं स्वर्गारोहणपर्व वाचून दाखविल तर बिचाऱ्याला परलाकात तरी त्यांचा काही उपयोग होईल ! ’

माझे विचार ऐकून काकासाहेब अंगावर शहारे आल्यासारखें करीत होते आणि शंकरने तर डोक्यावरून पायऋण घेतलें. हा त्याचा दुर्गोपणा मला आवडला नाही. ते दोघे भवितव्यतेर्शी शहामृगाचा खेळ खेळत होते. या कमकुवतपणाबद्दल त्याची कानउघाडणी करण्यास मी तोंड उघडणार तोंच चिनीमार्तीच्या पेल्यात लापशी घेऊन काकूसाहेब तेथे आल्या. हातातील पेल्याबशी खाली ठेवून त्या शंकरला म्हणाल्या, ‘ ऊठ बाळ, थोडी खीर खा. आता तुला भूक लागू लागली आहे. नियमितपणानं औषध-पाणी नि खाणंपिणं घेत गेलास, तर एका महिन्याच्या आत तूं स्वडखडीत बरा होशील. (माझ्याकडे वळून-) नाही का हा, आप्पासाहेब ! ’

हा जर मी तरुणीबाईचें व्याख्यान न ऐकलेला असतो तर एकदम 'होऽऽ' असा लांबलचक हेल काढून काकूबाईच्या बोलण्यास संमति देऊन टाकली असती. रोग्याला खोटे उत्तेजन देण्याचें पातक ढोक्यावर घेतलें असतें; परंतु आता मी स्पष्टवक्तेपणाचें व्रत स्वीकारलें होतें. डॉक्टरांचे शब्द मला पक्के आठवत होते म्हणून मी म्हणालों, 'काकू, तुमची ही आशा व्यर्थ आहे.' माझ्या या विचित्र उत्तरामुळे काकू स्तिमित झाल्या. तिकडे काकाहि हातातलें कायस उगाळण्याचें काम बंद ठेवून आश्चर्याने पाहात राहिले होते. काकू काकुळतीस येऊन ढोक्यांत पाणी आणून म्हणाल्या, 'आप्पासाहेब, ही थट्टा करायची वेळ नव्हे, उगीच काही तरी बोलून रोग्याला घाबरवून सोडणं चागलं नव्हे.'

'मी तरी कुठे थट्टा करतो आहे ? आताच डॉक्टर मुगळ्यानी सांगितलें.'—असें मी बोलत असता काकासाहेबांनी अडथळा करून मला म्हटलें, 'तुम्हांला कुणी हाक मारतंय वाटतं. जरा दारार्शी जा पाहूं.'

मी कानोसा घेतला व दरवाजापर्यंत जाऊन आलों. परंतु मला कोणीहि हाक मारली नव्हती. मला बोलताना याबविण्याची काकासाहेबांची ही क्लृप्ति असावी असें माझ्या चटकन ध्यानात आलें. मी तसाच परत फिरून रोग्याच्या अंथरणापाशी येऊन उभा राहिलों. काकासाहेबांनी विषयान्तर करण्यासाठी इकडल्या तिकडल्या गप्पा मारण्याचा घाट घातला; पण मी पुण्याचा माणूस सातारच्या या साध्याभोळ्या म्हातान्यास काय दाद देणार ? मूळ पदावर येऊन मी म्हटलें, 'आपला काय बरं विषय चालला होता काकासाहेब ?'

'विजेचे दिवे चांगले का घास्लेटचे ?'

'छे ! नव्हे.'

'मग कुलीन स्त्रियांनी नाटकांत काम करावं की नाही, हा असेल.'—काकासाहेब.

'छे, हा पण नव्हे.'—मी.

'मग हा आपला हा असेल, खादीनं स्वराज्य मिळेल की नाही !'
—काकासाहेब.

‘तो नाही हो ! उगीच चाळवाचाळव कशाला करतां ? डॉ. मुंगळ्यांनी शंकरच्या प्रकृतीविषयी काय सांगितलं हा विषय चालला होता. ’-नेट धरून मी म्हणालों.

‘काय सांगितलं डॉक्टरनी ? मला तरी कळू द्या आप्पासाहेब, डॉक्टरनी काय सांगितलं तें ! ’-रोग्याच्या पांघरुगांतून क्षीण आवाजांत शब्द उमटले. त्याला उत्तर देताना थोडीशी दुःखपूर्ण प्रस्तावना करून डॉ. मुंगळ्यांचा अभिप्राय मी स्पष्टपणे शंकरला सांगितला : “बाळ शंकर, खरं सागायचं म्हणजे तुझ्या आयुष्याचे फार तर महिना देण महिने आता उरले आहेत.”

तो ऐकताच शंकरने “अरे बाप रे ! असे उद्गार काढून डोक्यावरून पांघरूण घेतलं. काकासाहेबांनी श्रीराम श्रीराम करीत शेजारच्या खुर्चीवर डोकें टेकिलं, आणि काकूबाई “अरे माझ्या बाळा ! ” असे ओरडत मुलाला मिठी मारून ओकसाबोकशी रडू लागल्या. हा अनपेक्षित प्रकार पाहून मी तेथून हळूच पाय काढिला.

घरी आल्यावर कपडे काढून जेवावयास बसणार इतक्यात आमची मोलकरीण गजी तेथे आली आणि तिने मला सांगितलं, “बाईचं अवपद टेबलाच्या खनात ठिबलं आहे. ” हें ऐकून आईने विचारलं, “कसलं ग औषध गजा ? ” हा प्रश्न ऐकून गजा नुमतीच हसली; पण मी स्पष्टवक्तेपणाचें कंकण बांधिलं असल्याने माझ्याने राहावेना. मी म्हणालों, ‘अग, तें हें कोम्—’

‘व्हय व्हय, कोंड्याची भाकरी आनली आहे बाईच्याकरता. ’-गजाने समयसूचकपणा दाखविला.

‘मग ती करायला गजा कशाला पाहिजे ? मी नसती का दिली करून ?’—आई.

सौभाग्यवती मला कांही न बोलण्याविषयी खुणा करीत होती. पण तिच्याकडे लक्ष न देता मी म्हणालों, ‘कोंड्याची भाकरी नव्हे, पण कोंबडीचं अंडं आहे. दिला अशक्तपणा भासायला लागल्यामुळं डॉक्टरनी रोज एक अंडं द्यायला सांगितलं आहे. ’

आई खूपच संतापली आणि ओरडून म्हणाली, 'इश, हा पदार्थ अन् ब्राह्मणाच्या घरांत ? आम्ही काय कधी आजारी पडलों नाही का ? पण आम्हांला नाही कधी असल्या अभक्ष्य खाण्याची गरज वाटली. अशक्त होत असशील तर ढिकाचे लाडू खा; नाही तर बदामाच्या वड्या देईन चोवीस औषध घालून ग्रहवैद्यकांत' सांगितलेली ! पण हें काय ? ब्राह्मणांनी खाऊ नये तें खायचं ? '

'अहो आईसाहेब, आप्पा तुमची थट्टा करत्यात जन् ! मी कशाला बामनाच्या घरांत इटाळ कालवूं ? कोंबडीच अंड न्हवं पर कोंड्याचा लाडू आहे बघा !'—गजा आईचें समाधान करण्यास्तव म्हणाली.

आमचें बोलणें चालू असतां कागदांत गुंडाळलेलें अंडें सौ.ने टेबलाच्या खणांतून काढिलें आणि तें पदराखाली झाकीत ती स्वयंपाकघरांत जाऊ लागली. गजाच्या उत्तरानें आईच्या भोळसट अंतःकरणास वाटलेलें समाधान तिच्या चर्येवर दिसू लागलें होतें. पण हा अज्ञानमूलक आनंद तिने उपभोगावा हें मला बरोबर वाटलें नाही. मी सौ.च्या हातून तें अंडें हिस्कावून घेतलें आणि आईची समक्ष खात्री केली. पुन्हा आईचा क्रोधाग्नि भडकला आणि बराच वेळ तिची सरबत्ती झडली. लग्नाच्या मिरवणुकींत न्यांङची गर्जना थांबल्यावर जशी वाजण्याची पिरपिर चालू होते त्याप्रमाणे आईची सरबत्ती बंद पडल्यावर सौ. ची पिरपिर चालू झाली. ती नुकतीच किडमिड्याच्या घरी भावाच्या समाचाराला जाऊन आली होती आणि नुकताच तेथे मी जो हलकलोळ माजवून दिला होता त्याबद्दल माझी कानउघाडणी करणें हा तिच्या व्याख्यानाचा विषय होता. तिचें बोलणें चालू असतां माझे मित्र नथूशेठ तेथे आले व त्यांनी आजची रात्र भजनाकरिता माझी पेटी मागितली.

पेटीसारखी हत्यारें कोणी दुसऱ्यास वापरायला देऊं नयेत असें माझे अनुभवसिद्ध मत भिडस्तपणामुळे मी कोणाजवळ बोलून दाखविलें नव्हतें. कधी भाता फुटला आहे, तर कधी सूर बिघडले आहेत किंवा अमक्या—तमक्याने गायनाच्या बैठकीकरिता उसनी नेली आहे अशा यापा मारून

मी पेटी देण्याची टाळाटाळ करीत असें. यामुळे पेटी देण्याचें टाळूनदेखील कोणाचा राग संपादन केला नाही.

आज मात्र माझ्या अंगांत स्पष्टोक्ति संचारली होती. 'नथूशेट,' मी म्हणालों, 'आजपर्यंत अनेक थापा मारून तुम्हांला पेटी देण्याची मी टाळाटाळी करीत होतों.'

'अन् आज मात्र पेटी देणार असंच की नाही?'—प्रफुल्लित चेहऱ्याने नथूशेटनी विचारलें.

'नव्हे, नव्हे; आजसुद्धा पेटी देणार नाही. पण त्याबरोबर थापा मात्र देणार नाही. तुम्हाला एकदाच माफ सांगून टाकतो, की आज काय अन् पुढे काय, कधीहि मी आपली पेटी तुम्हांला देणार नाही. मग ती दुरुस्त असो की तिचे बारा वाजलेले असोत!'

हे माझे मडेतोड शब्द ऐकून नथूशेटचा आपल्या कानांवर विश्वास बसेना. माझ्यासारख्या भिडस्त माणसाच्या तोंडून हे निर्भीड शब्द निघणें म्हणजे केळीच्या पानाच्या पिपाणीतून तुतारीचा निनाद बाहेर पडण्यासारखें आश्चर्य होतें! मी काही तरी नशा केलों आहे अशी त्याची कल्पना झाली असावी.

याप्रमाणे माझ्या नवीन व्रताला प्रारंभ फारसा चांगला झाला नाही. पण अशी व्रतें इतरांच्या समाधानाकरिता नगून स्वतःच्या मनाच्या संतोषाकरिता पाळावयाचीं असतात याची जाणीव ठेविल्याने मला शोप लागली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं मला एक लग्न जुळविण्यास जावयाचें होतें. माझे मित्र सखागमपंत यांचा भाऊ बाळकृष्ण याचें लग्न जमण्याचा योग होता. मुलगी अहमदनगरचे सराफ रा. शेंडे यांची होती. मुलीची पसंती झाली असून शेवटचे बोलणें बाकी होते. ते करण्याकरिता मी मय्यारामपंता-बरोबर शेंड्यांच्या बिऱ्हाडी जाण्यास निघालों. बरोबर बाळकृष्णहि होता. औपचारिक प्रश्नोत्तरें झाल्यावर शेंड्यांनी बाळकरामाच्या बौध्दिक आणि सांपात्तिक स्थितीविषयी चौकशी करण्याकरिता पहिला प्रश्न टाकिला, 'आपलें शिक्षण कुठपर्यंत झालं आहे!'

सखारामपतांनी उत्तर दिले, 'हे शिकलेले आहेत पण ग्रॅज्युएट नाहीत.'

ह्या उत्तरावरून कोणाचाहि ग्रह झाला असता, की बाळकरामाच्या स्वारीने विद्यापीठाची मध्यम कक्षा ओलांडली असून तो पदवीधर होण्याचेच बाकी उरले होते. परंतु बाळकरामाने विद्यापीठाचा उंबरठादेखील ओलांडला नव्हता, अशी मला माहिती होती. जरी लग्न जुळविण्यास नवरदेवाच्या बाजूने मां गेली होती आणि 'उत्सवे व्यसने चेंव विवाहें प्राणसकटे' असत्य बोलले असता चालेल असा काहीसा श्लाक आहे, तरी त्यांतील उपदेशाचा भग करून सत्य बोलण्याचा मी निर्धार केला. 'अहो शेडमहाराज, आमचे बाळकराम ग्रॅज्युएट नाहीत इतकंच नाही तर मॅट्रिकदेखील नाहीत!'—अमें मां सांगितले. नवरदेव आणि त्याचे बंधुगज ह्यांना आपल्याच गोटांतून आपल्यावर हा चेंव अचानक येऊन पडेल असे वाटत नसल्याने ते एकदम थड पडले.

'कांही हरकत नाही. आजकाल ग्रॅज्युएट होऊन तरी काय मिळताहेत दगडी? परवा आमच्या नगरास पत्र म सय्याच्या जागेवर एका पत्र क्लाम एम. ए. नी नेमणूक झाली. बर, ते असा; घरच तरी टांक आहे ना?'—शेंड्यांना विचारले.

सखारामपंत—'घर आहे'

'भाड्याचं.' मी वाक्याची पूर्तता केली.

पन्हा एकदा भावांची जोडी विजेचा धक्का बसल्याप्रमाणे चमकली शेंड्यांना किंचित् हसू आले आणि त्यांनी विचारिले, 'बरं, परमेश्वरी नोटा असतील दहा-वीस हजारांच्या?'

सखारामपतांनी होकार दिला; पण मी शेंड्याचा गैरसमज न व्हावा म्हणून म्हटले, 'आहेत, पण त्या यांनी आपल्या सवकारांना लिहून दिलेल्या आहेत.'

शेंड्यांना बाळकरामाच्या वयाची चौकशी केली. सखारामपतांनी माझ्या पाठीला चिमटा घेऊन आणि बाळकरामाने डोळे बटाळून मला गप्प राहण्याची खूण केली. 'तेविसाव संपून चोविसाव लागलं गेल्या फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमेला; होय की नाही रे बाळकराम?'—सखारामपंत.

‘ बरोबर आहे. ’ बाळकरामाने समंति दिली.

ह्या लबाडीचा मला मनापासून राग आला. मी पंतांना रागाने विचारलें, ‘ बाहवा, सखारामपंत ! वयाची वर्षे उलट्या क्रमानं केव्हापासून फिंक लागली ? उगाच मोठे डोळे करून मला दटावायला पाहून का. ह्याला नुकतंच सत्ताविसावं वर्ष होत. तें आता तीन वर्षांनी कमी कसं झालं ? ’

रा. शेंड्यांना हा गौप्यस्फोटाचा प्रकार पाहून बरीच गंमत वाटत होती. ते म्हणाले, ‘ अहो, इसवी सनापूर्वी ३२७ व्या वर्षी शिकंदराने हिंदुस्थानावर स्वारी केली, आणखी तो ३२३ व्या वर्षी मेला, हें कसं झालं ? अगदी इतिहासाच्या पुस्तकात छापलेल म्या वाचलं आहे. तसंच बाळकरामाना तीन वर्षापूर्वी सत्ताविसावं वर्ष होत तें आता चोविसावं झालं आहे. हाः हाः हाः ! ’

आता मात्र त्या दोन भावांना मानग्वडना असव्य होऊन ते उठून गेले. मीहि त्याच्या मागोमाग जाऊन त्यास गाठलें व त्याच्याबरोबर पावले टाकण्याचा यत्न करू लागलों. परंतु मला झिडकारून टाकून सखारामपंत म्हणाले, ‘ जोग, तूं इतका हलकट असशील अस मला वाटलं नव्हतं. ’

‘ त्यांत हलकटपणा कसला ? खर आणि स्पष्ट बोलायचं असा मी कालपासून निश्चय केला आहे. मग त्यात कोणाला भलं वाटो की बुरं वाटो; त्याची मला पर्वा नाही. ’—मी धीटपणाने त्यांस उत्तर दिलें.

‘ मग तुझ्याहि मैत्रीची आम्हाला काढीइतकी पर्वा नाही. ’ असें सांगून ते दोघे बंधु रस्ता फुटला तेव्हा मजपासून दूर झाले.

स्पष्टवक्तेपणास जगांत फारच थोडयाजवळ किंमत असते असें दिसून त्याबद्दल खेद करीत मी धराशी पोचतो तोंच दाराशी तांगा उभा असून त्यात, धोतरांत बांधलेली दोन गाटोडी, एक फिरकीचा तांब्या आणि सुंभाने बांधलेली घोंगडांची वळकटी इतक्या जिनसा ठेविलेल्या दिसल्या. ‘ कोण पाहुणे आले आहेत बुवा ? ’ असें बोलत मी धागंत शिरलों तेव्हा चौघडी पांघरलेली आईची मूर्ति माझ्या नजरेस पडली. मला पाहतांच तिने सांगितलें की, ज्या घरात राजरोसपणें अडी ग्वाढी जातात त्यात

इतःपर आपल्याला राहावयाचे नाही आणि आपण नाशिकास त्रिंबकमामाकडे राहावयास जात आहो.

मी तिला समजुतीने सांगितलें की, ज्या अंडीविक्याकडून मी अंडी घेतों तो ब्राह्मण आहे. त्याचप्रमाणे ज्यांच्या घरी अंडी खातात अशा पांचशात ब्राह्मणांचीं नांवें तिला मी सांगितलीं.

‘मेल्या, पण ते लोक कांही ते पदार्थ आपल्या आयांच्यापुढे आणून आदळीत नसतील ! एका बाजूला जाऊन खात असले तर त्यांत काय दोष आहे ? दृष्टीआड सृष्टी !’

‘एकंदरीत तुम्हां हरकत काय ती राजरोसपणालाच आहे ; गुप्तपणाने पाप केलं तर त्याला तूं दोष देत नाहींस. ’—मी म्हणालों.

आई संतापाने म्हणाली, ‘राजरोस काय कमी पापं चालली आहेत ! सूनवाईची मैत्रीण ती गुलाब दिघे थेट चुलीपर्यंत येऊन वावरते, तिकडे नाही मी कानाडोळा करीत ? पण दिवसेंदिवस तुम्हां फारच वहावत चाललांत ! मी जात्ये निघून. आता खुशाल तुम्हां कोंबडीचींच काय पण गोमातेचीसुद्धा अंडी खा. चल हाक रे. ’ हें शेंवटचें वाक्य टांगेवाल्यास उद्देशून हातें.

आईचें आणि माझें हें पहिलेंच भाडण नव्हतें. सध्या घरांत अडचण येण्यासारखी नसल्याने तिचीं घरीं मला अडगळच वाटत होती. ती अनायासे माहेरी जाण्यास तयार झाली, हा माझ्या नवीन व्रताचा फायदा झाला असे मला वाटलें.

आमच्या सुपरवायझरपैकी एक मि. टर्नबुल यांची शिकंदराबादेस बदली होणार असल्याने दुपारी चार वाजता त्यांना ऑफिस—स्टाफतर्फें पान-सुपारी होती. आमच्या ऑफिसांतील चांगल्या वक्त्यांत माझी गणना होत होती. कारण वक्तृत्वकलेवरिल एका इंग्रजी पुस्तकांतून मी काही भाषणें पाठ केलेलीं होती. नवीन अधिकाऱ्यांची नेमणूक, जुन्या अधिकाऱ्यांची बदली, कारकुनांपैकी काणास भिळालेली बदती, साहेबवर्गांत झालेले अपत्यजन्म, विवाह यासारखे मंगल प्रसंग आणि महमाचे मृत्यु यांपैकी कोणताहि विषय येतो, माझी जीभ शर्यतीच्या घोडीप्रमाणे वळवळत असे.

आज मात्र मीं रा. देशपांडे यांस बजावलें, की मजकडे भाषणाचें काम देऊं नका; मीं स्पष्टवक्तेपणाची शयथ घेतली आहे; आज मी भाटासारखा स्तुतिपाठ करणार नाही. परंतु त्यांनी माझे न ऐकतां मला बोलण्यास भाग पाडलें आणि त्यामुळे पाण्यांत टाकलेल्या टेकळाप्रमाणे जिरून जाण्याची पाळी सर्वांवर आलां, त्यांत माझा काय दोष ? दोघातिघांचीं भाटवजा स्तुतिपूर्ण भाषणें ऐकल्यावर साहेबांच्या आणि कारकूनबांधवांच्या अत्याग्रहामुळे—अगदी दकलूनच दिलें त्यांनी म्हणा ना !—मी बोलण्यास उठलों आणि माझ्या व कारकूनबांधूंच्या मनांतले विचार आडपडदा न ठेवितां उघडे करून दाखविले.

‘पूज्य—नव्हे माननीय अधिकारी आणि प्रिय सेवकबंधु हो,’ मी कडाडलों, ‘येथे आपण कशाकरिता जमलों आहों हें माझ्या अगोदरच्या तीन वक्त्यांनी सांगितलेंच आहे. खरोखर हें सांगण्याचें कांहीच कारण नाही. हेड क्लार्क रा. आयंगार यांनी आमच्यापैकी प्रत्येकाकडून जबर-दस्तीने एकेक रुपाया वर्गणी पगारांतूनच कापून घेतलेली असल्यामुळे आजचा प्रसंग उपस्थित झाला आहे. (हा विनोद आहे असें वाटून अधिकारी हसले व मूर्खपणा आहे असें वाटून कारकून घाबरले.) आपल्या ऑफिसचे मि. टर्नबुल हे येथून बदलून सिकंदराबादेस जात आहेत म्हणून आपल्याला झालेला आनंद व्यक्त करण्याकरिता आपण येथे जमलों आहोंत—’

‘आनंद नव्हे दुःख.’—मि. विलियन्स हसत म्हणाले.

“दुःख कसलें ? आनंदच. ही कांही माझी बोलण्याची चूक नाही. हे साहेब जाणार म्हणून आम्हांला उगाच नाही आनंद वाटत. आम्हां कारकुनांची बारीकशी चूक नजरेस येतांच हे आपल्या नांवाप्रमाणे शिंगें रोखून आमच्या अंगावर धावून येत. यांना सही करण्यापलीकडे कांही अक्कल नसल्याने हे हेडक्लार्कच्या ओजळीने पाणी पीत असत आणि त्यामुळे मस्त झालेला हा हेडक्लार्क आम्हां गरीब कारकुनांचा फार छळ करो ! आता एवढें खरें, की आमचा आनंद अगदी शुद्ध नाही. आपण या असमर्थ पण उद्धट साहेबांच्या तडाक्यातून सुटलों तरी

विचाऱ्या शिंदेराबादच्या कारकूनबंधूंची आपल्याला कीव यावयास नको काय ? ' परदुःख शीतलम् ' म्हणतात ते खोटे नाही. या साहेबांच्या कारकीर्दीत आम्ही कमलेले नोक कुचकामी ठरलो आणि हा सार-भान-खाऊ आयंगार समर्थ ठरला असे असूनहि आम्ही हा पानसुपारीचा देखावा करीत आहोत यचे कारण काय ?"—असे विचारून मी सर्व श्रोत्याकडे उत्तराच्या अपेक्षेने पाहू लागलो.

साहेब लोक रागाने लालबुंद, आणि कारकून लोक घाबरून फिके पडले होते. सगळेजण मला खाली बसण्याची खूण करीत होते. पण स्पष्टवक्तृत्वाचे वारे प्यालेला मी थोडीच कुणाला दाद देणार ! माझ्याच्याने थांबवेना—

‘ त्याचे कारण म्हणजे ही स्वारी शिंदेराबादहून परत पुण्यास येण्याचा संभव आहे म्हणून तिला खुश ठेवणे भाग आहे. हेच जर सेवानिवृत्त होऊन विलायतेस परत जात असते तर त्यांना पानतबालूची चंचीदेखील कोणी सोडून दाखविली नसती. मि. टर्नबुल याच्यामध्ये दोनच गुण आम्हांला आवडण्यासारखे होते. ते दररोज एक तास उशिरा कचेरीत येतात आणि उशिराची भरपाई करण्याकरिता एक तास लवकर परत जातात. (सौ. विलियम्स यांना ही कोटि फार आवडली आणि कोंबडीच्या कलकलाटासारखा हास्यध्वनि त्यांना काढिला.) हजर असलेल्या चार तासांपैकी तीन तास हे आरामखुर्चीवर पडून झोप घेतात. अर्थात् त्यांचा जाच फक्त एकच तास आम्हाला सहन करावा लागतो. असे हे गुणी बाळ येथून जात आहे, हे सरकारचे उपकार आम्ही कधी विमरणार नाही. भाषण संपविण्यापूर्वी परमेश्वराजवळ इतकेच मागणे मागतो की, हे दयाघना, टर्नबुलसाहेबांची बदली रद्द करण्याची बुद्धि तु सरकारास देऊ नको ! ’

भाषण आटोपून मी टर्नबुलसाहेबांशी शेकहण्डी करण्यास त्यांच्या समोर उभा राहिलो. परंतु त्यांचा चेहरा फार उतरलेला दिसत होता. सर्व कारकुनांनी संगनमत करून हे मगदरीचे भाषण उडवून दिले असावे, असे त्यांना वाटत असावे, असे मला वाटले. विलियम्ससाहेब खेकसले, ‘ ह्याला बाहेर जाण्याची विनंती करा. (किं हिम औट.) ’ मी स्वतः

त्या अपमानामुळे एखाद्या आमदारप्रमाणे सभेनून वॉक-औट केला ऑफिसांत माझ्या जागी जाऊन बसलों.

थांज्या वेळाने आयंगार आला व म्हणाला, “ जोग, काय गाढवा-सारखे भलतंच बरळलास ? विलियम्ससाहेब तर ‘ आइल शूट डाऊन दि अँस ’ (मी त्या गृहस्थावर फार रागावलों आहे) असे म्हणत होता. तो तुझा जीव घेईल; इतकंच नाही तर नोकरीतूनसुद्धा काढून टाकील ! आता तू आज्ञ्याचं सोंग घे आणखी मी वाताच्या झटक्यांत बोललों अशी प्रतिपादणी^{१०} कर.”

आयंगारच्या मद्रासी उपदेशाची बजावणी करण्याचा प्रसंग तत्काळ आला. कारण विलियम्स आणि टर्नबुल असे दोघेहि अँग्लो-भारतीय भाषेत शिव्या देत हातात पिस्तुल घेऊन माझा शोध करीत माझ्या टेबलाकडे येत होते. त्यांना पाहाताच मी अंगातला शर्ट टरकावून दिला, आणि शाईची दौत आयंगारच्या अगावर फेकून देऊन, ‘ आहा ! मी व्हायसरॉय आहे, कगांडर इन्-चीफ^{११} आहे, वादशहा आहे. टर्नबुलला मी कर्नल करीन नाही तर मेजर करीन. टा-ला-ला ’ असे बरळू लागलों. माझी स्थिति पाहतांच साहेबदयास वाटले, मला वाताचा झटका आला आहे आणि ते सहानुभूतिपर शब्द बोलून परत निघून गेले. आयंगारचा मात्र कोट खराब झाला आणि त्याबद्दल धुलाईचे चार पैसे मला भरावे लागले !

सायंकाळी आमच्या आळीतील दासनवमी-उत्सवमंडळापुढे देशभक्त धनाजीराव वाचाळ यांच्या अध्यक्षतेखाली कु. तरुणीवाईचे ‘ विवाहितांच्या दुसऱ्या बायका ’ ह्या विषयावर व्याख्यान होऊन, नंतर श्री. वांदरलाल पोपट यांच्या नकला होणार होत्या. यंदा उत्सवाचा चिटणीस मी असल्याने सभामंडप झाडणें, सत्रंजी घालणें, वक्त्यांचा परिचय करून देणें इत्यादि कामें मजकड आलेली होती.

व्याख्यात्यावाई आल्या. त्या तर मला गुरुस्थानी होत्या. शंभर-सव्वाशे (वर्तमानपत्री भाषेत हजारवर) श्रोते जमा झाले. वेळेनंतर दहा मिनिटांनी अध्यक्षसाहेब मोटारीतून येऊन थडकले. मी अध्यक्षपदाची सूचना करण्यास उभा राहिलों व म्हणलों, “ बंधु-भगिनी हो ! आज सुप्रसिद्ध स्पष्टवक्त्रा

तऱ्णीबाई यांचें ' विवाहित पुरुष आणि त्यांच्या दुसऱ्या बायका ' ह्या जिद्दाळ्याच्या विषयावर व्याख्यान होणार आहे. स्त्रियांना वक्तृत्वकलेची देणगी स्वभावतःच देऊन सरस्वतीदेवीने स्त्रीजातीविषयी आपला पक्षपात व्यक्त केला आहे. (वक्त्या— गणपतींनी मोदक खायचा खादाडपणा पुरुषांना देऊन पुरुषजातीविषयी पक्षपात दाखविता नाही का ?) कालिदासानेदेखील स्त्रियांच्या ह्या गुणाला ' अशिक्षित-पाटवम् ' म्हणजे अशिक्षितांची तोंडपाटिलकी असं नाव दिलं आहे. (हशा.) ह्या प्रसंगी देशभक्त वाचाळ याच्यासारखे अध्यक्ष आपल्या कपाळी यावे ही शोचनीय गोष्ट होय. शालजाडीला कावळ्याचं टिगळ जोडाव त्याप्रमाणे तऱ्णीबाईच्या फुटाण्या आणि फटाक्या व्याख्यानाला असल्या कंटाळवाण्या अध्यक्षाची प्रस्तावना जोडली जाणार आहे. (प्रचंड हशा.) मग असले रद्द अध्यक्ष नेमलेत कां, असं तुम्ही विचाराल तर माझं उत्तर इतकंच की, देशभक्तांनी आपल्या उत्सवाला सगळ्यात जास्त मोठी वर्गणी दिली आहे, अन् भंडपाच्यामध्ये लोंबकाळणार हें सुंदर सुवर त्यांच्याच घरचं आहे, म्हणून त्यांना हा अध्यक्षपदाचा मान निरुपायानं द्यावा लागत आहे. (माझ्या अंगरख्याच्या टोकाला झटका.) अध्यक्षपदाच्या मानाला हे मुळाच योग्य नाहीत; पण ह्या मतलबी जगतात योग्यतेपेक्षा व्यवहाराकडे अधिक लक्ष पुरवावं लागतं, हें ध्यानात आणून आजच्या योजनेला सर्वांनी समति द्यावी. (खून केली सेक्रेटरीसाहेब ! टाळ्या ! हशा !) आता अध्यक्ष आणि व्याख्यात्या ह्या दोघानांहि इतकीच विनंती आहे, की आज येथे बरेचसे श्रोते जमल आहेत ते आपलं व्याख्यान ऐकायला जमलं नसून, व्याख्याना-नंतर श्रीयुत वादरलाल पोपट याच्या नकला होणार आहेत त्या ऐकायला जमलं आहेत. तरी आपली चन्हाटं फारशी न लांबविता त्यांनी आपलं काम आटपावं. ”

मी हें भाषण करीत असतां व्याख्यात्याची हसून मुरकुडी वळत होती आणि अध्यक्ष रागाने लालबुद होऊन माझा अंगरखा ओढात होते असें मला नंतर कळलें. अध्यक्ष माझें भाषण संपण्याच्या आतच उभे राडिले होते. ते ओरडले, ' बस बस ! सेक्रेटरीमहाराज ! आपला फाजीलपणा पुर कर.

हा माझा अपमान आहे. मी अध्यक्षपदाला लायक नव्हतो तर बोलावलं कशाला मला, शेण खायला ! '

‘आम्ही कधी आपल्याला बोलवायला गेलो होतो, दादासाहेब ! उलट तुम्हीच व्यवस्थापक मंडळाच्यामागे लागला होता की तरुणीबाईंच्या व्याख्यानाला मला अध्यक्ष करा म्हणून !’ हे माझे शब्द ऐकून वाचाळाचें लाल तोंड निळें झालें. त्यांनी आपल्या नोकरांना बोलावून ताबडतोब सुंवर काढून घेतलें आणि ते आपली सत्रंजी मागू लागले. पण श्रोते कमले खमंग ! ते सत्रंजीवरून उठेनात. शेवटी अध्यक्ष तावातावाने आपल्या पत्नीसह सभास्थानांतून निघून गेले.

तरुणीबाईंनी आपलें विगताध्यक्ष भाषण पुरें केलें आणि सरतेशेवटी त्या म्हणाल्या, ‘माझ भाषण अगदी अप्रिय वाटलं असं तुम्हांला. दासनवमीचा उत्सव म्हणजे एक सनातनी कुजळल्या विचारांचें प्रदर्शन करण्याचें ठिकाण न समजता राष्ट्रात नवैतन्य आंतण्याचा तो दिवस आहे हें आपण आळखलं आहे असं मला वाटतं. मला आमंत्रण देऊन आपण जा गौरव केला आहे त्याबद्दल आपले आभार मानून मी आपली रजा घेत्ये. आता बोलण्याला वेळ नाही; काम करून दाखविणं पाहिजे. शब्द, शब्द, शब्द ! अस हॅम्ब्रेटमध्ये^{१२} म्हटलं आहे तशी आपली स्थिति झाली आहे. कार्य, कार्य, कार्य ! अशी स्थिति झाली पाहिजे. असा. घ्याहून अधिक वेळ मला घेता येत नाही, कारण रात्री दुसरीकडे व्याख्यान देऊन मला उद्या सोलापुरास व्याख्यानाकरिता जायचं आहे. ’

व्याख्यातीचें आभार मानताना मी सांगितलें, ‘आताच बाईंनी सांगितलं की आम्ही त्याचा गौरव केला. तसं समजण्याला मुळीच कारण नाही. आमच्या वर्गणीच्या रकमेत कथाकारांतून किंवा गायन ठेवण्याची शक्ति नव्हती. व्याख्यात्याला बिदागी द्यावी लागत नाही, म्हणून व्याख्यान करण्याचंच आम्ही ठरवलं. पाहिल्यांदा आम्ही केलंकर, पोतदार आळतेकर^{१३} वगैरे नामांकित वक्त्यांना बोलावणी केली. पण त्यांपैकी सगळ्यांना नकारघंटा वाजवल्यामुळं आजच्या व्याख्यात्यांना आम्ही बोलावलं. तेव्हा त्यांनी आमंत्रणाबद्दल आमचे आभार मानण्याचं कांही कारण नाही. उलट

त्या इथं व्याख्यान देण्याला आल्या म्हणून आम्हीहि त्यांचे आभार मानण्याचं कारण नाही. त्या परगावाहून इथे व्याख्यान देण्याकरिता म्हणून ज्या आल्या त्या निरनिराळ्या तीन उत्सवांतून भांडं वसूल करीत आलेल्या आहेत—'

‘अगदी खोटं ! अगदी खोटं !’—व्याख्यात्या रागाने उसळल्या.

‘कांही खोटं नाही.’ मी ठासून म्हणालों, ‘आमचा उत्सव, गायक-वाडवाज्यांतला उत्सव अन् श्रीमती नाथीबाई दामोदरदास विठ्ठलदास टाकरसी कन्यापाठशाळेचा उत्सव, अशा तीन ठिकाणांतून आजच्या व्याख्यात्यांना अकोला ते पुणे भांडं मिळायच आहे. तेव्हा दोन भांडी त्यांचा फायदाच होणार आहे. आता राहिले श्राव्यांचे आभार. तेहि मानण्याचं कांही कारण नाही. आपण या व्याख्यानाकरिता आलेले नसून नकलाकरिता आलेले आहात. त्या आता सुरू होतील.’

बोलणें संपवून माझी पाठ फिरते तोंच तरुणीबाई ‘अहो सेकेटरी !’ असें ओरडल्या. मी त्यांच्याकडे वळून ‘काय ?’ असें खुणेने विचारलें. ‘तुम्हाला कांही शिष्टाचार समजतो आहे की नाही ?’ असें त्यांनी मला विचारलें.

‘शिष्टाचाराचा काय संबंध आहे इथं, बाई ! कालच तुम्हीं व्याख्यानात सांगितलत ना, की तुम्ही स्पष्टवक्ते व्हा, आपलें मन आडपडदा न ठेवता स्पष्टपणानें सांगा, असं ? माझं हें स्पष्ट बोलणं ऐकून आपल्याला योग्य चेला मिळाल्याबद्दल तुम्हाला आनंदच बाटायला पाहिजे—’

‘नॉन्सेन्स ! व्याख्यानातल बोलणं कधी स्वरं धरावयाचं असतं का ! व्याख्यानांतल्या आज्ञा आणि जाहिरातींतील आज्ञा एका कानानें ऐकून दुसऱ्या कानानें सोडून द्याव्या असतात. तुम्ही माझा भयंकर अपमान केला आहे आणि याबद्दल तुमची चागलीच खोडकी जिरवण्याचा माझा विचार आहे.’—असें व्याख्यात्या नावातःवाने बोलत असतां त्यांस मी दूष घेऊन जाण्याची विनंती केली. इतर श्रोते मंडळींनी माझ्या विचित्र वस्तुत्वाबद्दल माझी कानउघाडणी करून तरुणीबाईची माफी मागण्यास

सांगितलें. माफी मागण्यापेक्षा सेक्रेटरीपणाचा राजीनामा देणें पत्करून मी सतापाने घरीं आलों.

दाराशींच सौभाग्यवती सताप आणि दुःख या विकारांनीं लाल होऊन गेलेली दिसली. “ शहाणपणाची कमाल झाली आता बाई ! ‘काय’ म्हणून काय विचारता ? काल बिचाऱ्या शकराला भलतें सलत सांगून सोडलें. त्याची आता दातांखळी बसली आहे. लागलांच आता काकांच्या घरी जाऊन त्याला धार द्या; आणखी काल आपण बोललों ते शुद्धीत बोललों नाही अस कबूल करा. तरच तो पोरगा हातों लागण्याचा संभव आहे. ’

‘ शुद्धीत म्हणजे ? मी कांही दाकबिरू पिऊन बोललों कीं काय ? ’ असें माझे वाक्य पुरें होण्याच्या आतच तिने मला, ओढून म्हणाना का, काकांच्या बिऱ्हाडाकडे जाण्यास लावले,

त्या पोरगाच्या समजुतीकरिता मला खोटें बोलावें लागलें, की मी बोललों त्या वेळीं शुद्धीत नव्हतों, आणि मला नसलेल्या व्यसनाचा आरोप स्वतःवर ओढून आणावा लागला.

आई रागावून नाशिकला गेल्यामुळे स्वयंपाकाचें काम तिच्या सुनेवरच पडलें. अर्थात् धाकट्या साळूला सभाळण्याची कामगिरी अस्मादिकांवर आली. रात्री मोरूला विंचू चावला तेव्हा नथूशेठकडे औषध आणण्यास गेलों. ‘ औषध नाही बुवा ’—नथूशेठ म्हणाला.

‘ कां बरं, संपलें कीं काय ? ’—मी विचारलें.

‘ संपलें नाही, पण पष्टच सागायचं म्हणजे, तुम्हांला कोनतीहि जिण्णस द्यायची नाही असं म्यां ठरवलं आहे. ’ असें सडेतोड उत्तर देऊन नथूशेठनी खाडकन् दार लावून घेतलें.

त्या वेळेपासून स्पष्टवक्तेपणाची मला इतकी शिसारी बसली आहे, की माझ्या तोंडून चुकूनदेखील खरा शब्द येईनासा झाला आहे. स्पष्टवक्ता मनुष्य हा लुच्चा माणसापेक्षा अधिक भयानक असतो असें मला वाटूं लागलें आहे. इहरी माझे सवाद कसे फिरकीदार होऊ लागले आहेत त्याचा मासला सांगतों. चि. मोरूच्या मुर्जास रा. पवार याना आमंत्रण देण्याचें मी विसरलों. पवार जेव्हा मला भेटले तेव्हा ते मला रागावून म्हणाले,

‘ काय रे जोग, मुलाच्या मुंजीला मला नाही बोलावलं ? विसरलास की काय आपली मैत्री ? ’

मी—म्हणजे ? तू इथंच होतास की काय त्या वेळी ? मला वाटलं तू बाहेरगावी गेला असाल. म्हणून नाही बोलावणं पाठविलं.

पवार—तरीच; मला वाटलं कमा विमरशील ! मी इथं आहे, हें तुला माहीत आहे, असं मला वाटलं होतं, म्हणून मी रागावलों.

मी—मला फारच वाईट वाटतं याबद्दल. तू इथं आहेस, हें मला माहीत नव्हतं, तें तुला माहीत नाही, हें मला माहीत नाही ! इत्यादि, इत्यादि अनन्तापर्यंत.

एखाद्याने पूर्वेकडील ठिकाणाचा रस्ता विचारला तर त्याला सरळ पश्चिमेकडे बोट दाखवावयाचें, अशा आता मला सवय लागलेली आहे !

♦ ♦

टी पा

(१) नीतिमद्यान झिगलेले - कु. तरुणीबाईना जुनी नीतिनन्वे पसंत नाहीत म्हणून त्यानी त्यांना मद्याची उपमा दिलेली असून, सनातनी त्या मद्याने झिगलेले आहेत, असे म्हटले आहे. (२) नरो वा कुजरो वा पद्मनीचे बोलणें - ‘ मनुष्य असेल किंवा हत्ती असेल ’ असे भारतीय युद्धात धर्मराजाने उत्तर दिले, तसें बोलणें हेहि असेल किंवा तेहि असेल, असे. गुळमुळीत बोलणे. (३) मुमुक्षु - मोक्षाची इच्छा करणारा. अर्थात् अशा पत्रात पारमार्थिक विषय असणार. या नावाचें एक पत्र ह. भ. प. पागारकर चालवीत असत. (४) शिकान्याची चाहूल लागली की शहामृग आपले तोंड वाळूत खुपसते. मग त्याला शिकारी दिसत नाही आणि त्याला वाटते, की ज्या अर्थी आपणाला शिकारी दिसत नाही त्या अर्थी आपणहि शिकान्याला दिसत नसूं! म्हणून, शहामृगाचा खेळ म्हणजे प्राप्त परिस्थितीकडे पाठ फिरवून

ती परिस्थितिच नष्ट झाली, अशा भ्रमांत राहाणे. (५) ग्रहवैद्यक - घरगुती औषधाची माहिती देणारं जुने पुस्तक. (६) मध्यम कक्षा - इटरमीजिएटची परीक्षा. हो महाविद्यालयांत दुसऱ्या वर्षाच्या शेवटी घेतात. (७) परमेश्वरी नोटा - प्रॉमिसरी नोटा. कर्जफेडीबद्दलची आश्वासनपत्रे. (८) माननीय - ज्याचा हुकूम नाइलाजाने मानावाच लागतो असे, हा अर्थ येथे घ्यावयाचा. (९) शंकहण्डी - शंक हॅण्ड - हस्तादोलन (१०) प्रतिपादणी - बतावणी. (११) कमांडर-इन्-चीफ - मुख्य सेनापती. (१२) हॅम्लेट हें महाकवि शेक्सपियरचे जगप्रसिद्ध इंग्रजी नाटक. (१३) केळकर - साहित्यसम्राट् न. चि. केळकर. पोतदार - महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार आळतेकर - प्रा. मा. डा. आळतेकर.

अभ्यास

(१) स्पष्टवक्ता मनुष्य हा लुच्च्या माणगापेक्षा अधिक भयानक असतो, असे चिमणरावाला का वाटू लागले ?

(२) आलेल्या अनुभवामुळे चिमणरावाच्या तोंडाने चुकनदेखील खरा शब्द येईनासा झाला. चिमणरावाचे अनुभव तुम्हाला आले असते तर तुम्ही कोणता बोध घेतला असता ?

(३) कुमारी तरुणीवार्ड, निलंज्ज पय, मि टनंबुल, श्री. वादरलाल पोपट व दे. भ. धनाजीराव वाचाळ या प्रत्येक नावावरून लेखकाला काय सूचित करावयाचें आहे ?

(४) या कथेत पुढील वर्गांची कोणती विंगे उघड केली आहेत ?
१ सार्वजनिक व्याख्याने, २ अध्यक्ष, ३ व्याख्यानाला येणारे श्रोते, ४ अधिकाऱ्याला पानमुपागी करणारे लोक, ५ उत्सवाचे व्यवस्थापक, ६ सोबळ्या वृद्ध स्त्रिया, ७ लग्न जमवू पाहणाऱ्या वरपक्ष व वधूपक्ष.

(५) “कोबडीच्या कलकलाटामारखा हास्यध्वनि त्यांनी काढला” - यासारख्या विनोदी उपमा या कथेतून हुडकून काढा.

(६) पुढील वाक्यांमधील मर्म तुम्हांला समजलें का ? नसल्यास समजून घ्या. (अ) 'गरुड पुराण किंवा महाभारतांतलं स्वर्गारोहणपर्व वाचून दाखवलं तर विचाऱ्याला परलोकांत तरी त्यांचा काही उपयोग होईल !' (ब) मी पुण्याचा माणूस मानारच्या या माव्याभोळ्या म्हातान्यास काय दाद देणार ? (क) खाल तुम्ही कोंवडीचीच काय पण गोमातेचीमुद्धा अंडी खा. (ड) 'ह्याला वाढेर जाण्याची विनंती करा. (किंवा हिम ओट)' (इ) 'आडल गूट डाऊन दि अँस. (मी त्या गृहस्थावर फार रागावलो आहे.)' (फ) कुमांगी तरुणीबाईचे 'विवाहिताच्या दुमऱ्या वाचका' या विषयावर व्याख्यान... (ग) यदा उत्सवाचा चिटणीस मी असल्याने सभा-मंडप झाडणे, मंत्रजी घालणे, वक्त्याचा परिचय करून देणे इत्यादि कामे मजकडे आलेली होती.

(७) 'गोड बोलण्याचे प्रयोग' किंवा 'वक्तशीरपणाचे प्रयोग' या नावाची विनोदी गोष्ट लिहिण्याचा प्रयत्न करा

♦ ♦ ♦

स्टेशनस्टाफची मेजवानी

: ८ :

(लड्डूपुर स्टेशन. स्टेशनमास्तरची खोली गलमिशावाले)

व लांब केस वाढवून भांग काढलेले

धडफळे मास्तर.)

धडफळे:—अलीकडे व्यापाराचा 'स्लॅक मीशन' झाल्यापासून रेल्वे-नोकरांचे फार हाल सुरू झाले आहेत. पूर्वी वॉर-टाइममध्ये एक वेगळी व्यापाऱ्याला द्यायला पंचवीस रुपये न एक गामडी^१ नाहीतर पार्सल रवाना करायला रुपया देऊन रुपये हक्कत होतो. आता उलट, चाबांनो या रेल्वेनी सामान पाठवा अशी व्यापाऱ्याची पायधरणी करावी लागत आहे ! पॅनेजर-ट्रॅफिक तर या मोटार बसेसनी ठार बुडायची पाळी आणली आहे. तरी आम्ही जिथे जिथे आगगाडीची फाटक आहेत तिथे तिथे रस्ते उखळून, नाही तर फाटक तास तास बंद करून मोटारीची खोटी करतो. (टेलिफोनची घंटा बाजते.) बस, गोंद्या लंका, शंख करीत ! पांच मिनिटं प्रेक्षकांशी स्वगत बोलत बमलेलं या गाढवाला खपत नाही. लागला टरांव टरांव करायला बेडकासारखा. आता रिट्रॅन्समिशन^२ कात्री लागून शंकण्याला टी. सी. ^३च्या जागेवर चिकटवून दिले आहे ती जागा न जावा म्हणजे झाले. (पुनः टेलिफोनची घंटा. त्रासान्नासाने जाऊन टेलिफोनची नळी घेतो.) हं. काय आहे रे गोंद्या ! तुला बेड्या उद्योग नाही दुसरा. काय

म्हणतोस, रामभाऊला पाठविलं आहेम गुड्सनी^१? ठीक. शास्त्रीबुवांचं आज प्रवचन आहे. तें आटपून उद्या निघतील झाशीच्या दक्षिणी मंडळांत सुधारकाच्या भ्रष्टाकारावर व्याख्यान द्यायला—तुझ्याकडे उतरतील बरं, फराळाला—

शास्त्रीबुवा (लड्डूपुरातले पाहणे प्रवेश करून):—काय, मास्तर-साहेब! काल मीं अशी सोळा आणे उडवली या सुधारकांची! लुच्चे बेटे! यांना खाण्यापिण्याचा कांही विधिनिषेध नाही. खुशाल परजातीच्या हातचं खातात पितात. सहभोजन म्हणे! शिवाजीबाजीरावांनी एवढीं राज्यं कमावलीं तीं काय सहभोजनं करून? (देकर देऊन) ओ: या! गोविंद, गोविंद! आजचा तुमच्या महाराष्ट्र समाजाचा बेत फारच चांगला होता बुवा. बृहन्महाराष्ट्राच्या^२ प्रत्येक शहरांत असा दक्षिणी समाज स्थापन झाला तर आमच्यासारख्या धंदेवाईक व्याख्यात्यांना महाराष्ट्रांत परत जायची इच्छाच व्हावयाची नाही. अगदी अजीर्ण झालं बुवा!

धडफळे—मग रिक्रेशमेटमघलं^३ सोडावॉटर घ्या की बाटलीभर! बिहारी, एक ग्लास सोडाआईस घेऊन ये. (रिक्रेशमेन्ट-रूम-बायें^४ बिहारी-लाल तबकावर ग्लास ठेवून शास्त्रीबुवांच्यापुढे धरतो.)

शास्त्री०:—अरे, खाली रखो, खाली रखो. मेरेको शिवता है का? (तो खाली ठेवतो. शास्त्रीबुवा सोडा पितात.) हाच एखादा सुधारक असता तर या घेडाच्या हातून त्यानं ग्लास घेतल असतं. वा: ! सोडा तर अगदी बेस आहे. मुबईच्या ड्यूक कंपनीचा सोडा जसा कडक असतो—

धडफळे:—म्हणजे! शास्त्रीबुवा, आपण ड्यूकचा सोडा प्याला होतां वाटतं?

शास्त्री०:—अहो मास्तर, हे सुधारक हॉटेलांत जाऊन काय खातात पितात, किती बहकले आहेत, हें पाहायला मला त्यांच्यावर नजर ठेवायला मधून मधून युरोपियन हॉटेलांत जावं लागतं. त्याशिवाय वस्तुस्थितिदर्शक प्रवचनं मला कशीं करतां येतील? फार तर काय, युरोपियन लोकांचा भिंगाणा अन् त्यांच्या सुधारणांचा पिगा पाहायला मी मधून मधून बॉत्सनादेखील^५ जातो खरा; पण श्रीकृष्णांनी सांगितल्याप्रमाणे माझी

आसक्ति मात्र या धर्मावर नाही.^{११} काय समजलां ! शंकराचार्यानीमुद्धा परकायाप्रवेश करून संसाराचीं सुखं अनुभवलींच कीं नाही !^{१२}

नथोबा पार्सलक्लार्क (प्रवेश करून) :—साहेब, आज पांच पार्सलं हेदराबादेहून आली आहेत. कालपासून पडली आहेत. मुंग्या येऊन खराब झालीं तर रिसॉन्सिवल^{१३} कोण ?

धडफळे :—अरे, पण मुंग्या कशाला शिरतील पार्सलांत ?

नथोबा :—वर चक्र लिहिलं आहे दोबळ अक्षरांत स्वीटमीट (मिठाई) म्हणून न् मुंग्यांना यायला काय दिवाण्या^{१४} झाल्या आहेत ! त्यापेक्षा साहेब, शास्त्रीबुवाची स्वारी आली आहे, आपण स्टेशनस्टाफमार्फत^{१५} त्यांना फीस्ट देऊं म्हणजे झालं ! वजन सारखे करायला फत्तर आहेतच. अखली बॅलस्ट ट्रेन^{१६} शर्टिंग^{१७} करून राखली आहे यार्डमध्ये.^{१८}

धडफळे :—वरं, जा. बोलावून आणा सगळ्या मेबर्सना (तो जातो.)

रामप्रसाद दुबे (लाब केस, तुळतुळीत दाढीमिशीवाले सिग्नलर^{१९} येतात) :—काय साहेब, काय फर्मान^{२०} आहे !

धडफळे :—बैस जरा आज. मिठाईचीं पांच बास्केट्स^{२१} आली आहेत. आमच्या दक्षिणचे विद्वान् शास्त्रीबुवा आहेत. त्यांना आपण फीस्ट देऊं. (पोर्टर पाच करंड्या आणून ठेवतात. नथोबा आणखी दोन नोकर येतात.)

रामप्रसाद :—वरं आहे, साहेब. मी फिण्टीन डाऊनच्या^{२२} लाइन क्लियरचा इतेजाम^{२३} करून येतो.

धडफळे :—अरे, बैठ जाव. फिण्टीन डाऊन म्हणजे कांही फॉरेन मेल^{२४} लागून गेली नाही. आम्ही तर इथे पंजाब मेलला सिग्नलपाशी दहा-दहा मिनिटं कोकलत ठेवतो तर फिण्टीन डाऊनची काय कथा ! हं. काढ. या करंडीत काय आहे ! जिलब्या ! वाः ! वाः ! फारच सुंदर ! पुण्याच्या मॅरेज सीझनची^{२५} आठवण होते या पाहून. आणखी हें काय बुवा ! धीवर का धीवर म्हणतात तें दिसत आहे.

शास्त्री :—‘ काय केलें जळचरीं, धीवर त्यांच्या घातावरी ! ’ काय तुकोबांची वाणी आहे !^{२६} नाही तर आधुनिक कवि—कोणी फाटल्या जोण्यावर कविता करतो तर कोणी फुटकी तपेली पाहूनच पाषळायला

लागतो. आता हीं पार्सलं पाहूनच अमृतरायाच्या^{११} रसाल वाणीची

“ वसन ढिलावत सरळ कंठ आकंठ भरित ! ”

आठवण होते. ‘ दळे, मुगदळे, गुळपापडो; (एक लाडू खात) शंकर-पाळे, धारगी, धिरडी, मालपुवे, अती साजूक नाजूक अपूप बरफी, सुस्वाद मनोहर मिटक्या देउनि, वसन ढिलावत सरळ कंठ आकंठ

(संबंध लाडू तोंडांत कोंबून) भरित !' याला म्हणतात विनोद. नाही तर त्या कोल्हटकराचा^{१८} टारगटपणाच आजकाल विनोदाच्या नांवाखाली विकला जात आहे. 'स्थान नसे अणुमात्र उदरीं धापा देत उताणे पडले—' (खूप हसून विनोद उत्पन्न करतो.) बोला, एका तरी आजच्या कवीला पक्कानावर कविता करतां येईल काय ?

कोचिंग क्लार्क^{१९}:—अहो, या भुकेकंगाल कवीना भाजीभाकरी मिळायची पंचाईत. पक्कान त्याच्या नजरेला तरी (एक चकली खात) पडली पाहिजेत ना ?

नथोबा—सर्वच कुठे रेल्वेस्टॅण्ड असतात ? (मास्तर रागावून दट्टि फेकतात. नथोबा गार होतो)

शास्त्रीबुवा:—' शिऱ्यासकट गट पुऱ्या, बऱ्या गुरवळ्या. काचोऱ्या सांजोऱ्या, सायसहित शेवाया, शर्करा पायस लुचया, माडे पाडरवर्ण पूर्ण पोळीया । घृतें धोळिल्या (एक मोठा बोकाना भरून) द्विजें गीळिल्या, साखरफेण्या धिवर धारगे, मोतीचूर जिलेयी दळिया, सोळाहजार पदार्थ आले निजभग्यें भोजनीं अन्नब्रह्मरसानुभयें विप्र जेविला.' अन्न हेंच ब्रह्म आहे. आणखी या ब्रह्ममुखाचा अनुभव तुम्हीं या गरीब मुदाम्याला करून दिलात—

सर्व स्टाफ:—कसचं ! कसचं !

रामप्रसाद:—और इस छाबडीमें^{२०} क्या है ? ओ हो ! ए तो पापड, पाण्डी, कुरडी, सांडगा ! अपने रामभाऊला हा तेलाचा मिठाई लई आवडता.

रामभाऊ (गुड्स क्लार्क):—म्हणूनच मी तेलबुद्धि झालों आहे.

नथोबा:—म्हणून नाही काही. मागे तू बर्मा ऑईल कंपनीच्या टाकीतल तेल लाववलेस तेव्हापासून तेलबुद्धि—

घडफळे:—नथोबा. शब्द अप^{२१} जर पक्क्या सत्यवादी लागून गेला असलास तर शाळामास्तर हो. रेल्वेतली नोकरी आमच्यासारख्या लबाड (शब्दावर जोर देऊन) लोकाकरिता आहे. आता तर बुवा आपलं

पोट भरलं. (लांबून शिटी ऐकूं येते.) अरे रामप्रसाद, तुझं पोट भरलं असलं तर आता सिमल दे. आज तो शापुरजी ड्रायव्हर आहे. महा कटकटी ! बाकी त्यालाहि यांतला थोडा प्रसाद देऊं म्हणजे गप्प बसेल.

रघुवीर पोर्टरः—मास्तरसाब, हमकुबी कुछ खिलाव^{३२} पार्सलका प्रसाद.

धडफळेः—नथोबा, या लोकांना कागदावर थोडं थोडं सगळं त्या वाटण्या करून. अन् बाकीच्यांचे पुढे बाधा; घरीं घेऊन जाऊ. (नथोबा तसें करतो. इतक्यात दोनचार इसम फेटेवाले, मलमलीचे सट्टे व गुड्याइतकीं धोतरे नेसलेले येतात.)

१ ला इसमः—साहेब, पार्सल-मास्तरसाहेब कुठे आहेत ?

नथोबाः—मी आहे. बसा जरा.

शास्त्री०ः—मास्तरसाहेब, खाऊन खाऊन प्राणांतिक अवस्था आली ! आता सोडावाटरची लज्जत पाहिली पाहिजे. (मास्तर सोडा आण-वितात. सर्व पितात.) आता स्टेशनस्टाफ एखाद्या वाटण्या सुधारक क्लबासारखा दिसतो आहे ! ' वेष असावा बावळा । परी अंतरीं नाना कळा ! ' असा बावळा पोषाख करून सुधारकाचीं बिंग फोडलीं पाहिजेत.

२ रा इसमः—(पाहिल्यास) अरे, हे तर आपलेच पार्सल दिसतात ! (नथोबास) पार्सलसाहेब, ही रसीद घेऊन आमचे पाच पार्सल देऊन द्या ना. नाही तो कीडीबीडी येईल.

नथोबाः—कसली पार्सल आहेत तुमचीं ?

१ ला इसम—मिठाई आहे, साहेब. हैदराबादेकडून आमचे सगे^{३३} आहेत त्यानी भेजून^{३४} दिले आहेत. (नथोबा चपपतो.)

नथोबाः—इकटे द्या रिमीट. (त्यांना शिवू न देता जाभिनीवर रिसीट ठेवून व ती उचलून) अरे, हीच ती पार्सल ! या गड्यांना आताच यायला फावलं ! काय रे, तुम्हाला लेट झाला म्हणून रेल्वेच्या कायद्या-प्रमाणे आम्ही या करच्या फोडून टाकल्या. (ते निगाश होतात.) कोण रे, तुम्ही कोण लोक आहात !

१ ला व २ रा इसमः—आम्ही मेहतर आहों, साब.

शास्त्री०: मेहतर म्हणजे ? महत्तर^{११} की काय ?

२ रा:—मेहतर म्हणजे भंगो (शास्त्रीबोवांचे डोळे पांढरे होतात. स्टेशनस्टाफला विजेच्यासारखा धक्का बसतो.)

धडफळे:—बरं झालं, तरी तुमचे हात अजून या पार्सलांना लागले नव्हते. अरे, पण ही पार्सल चांगल्या लोकांनी तरी धाडली होती ना ?

शास्त्री०:—(काकुळतीने) अरे, 'होय' म्हणा रे !

१ ला मेहतर:—चांगल्या लोकांनी म्हणजे ? माझे सगेसोयरे काय वार्डट आहेत ? अहो, हैदराबादच्या नवाब सदरत-उल मुल-नवाबखां बहादुर साहेबाच्या मुलाची शादा^{१२} झाली. दहा हजार लोक मेजवानीस आले होते ! तुमच्या उष्ट्यावर हजार भिंकार पोसत होत ! त्यांच्या मेजवानीत उरलेले जिनस त्यांनी वाटून टाकले. आमच्या सग्या-सोयऱ्यांनाच मिळाले. पण आमची आठवण ठेवून त्यांनी आम्हांला पार्सल धाडले.

२ रा:—पण आमच्या नशिबांत कुठल अस सोन्यासारखं अन्न खायला ? ठेसनावर मास्तर लोकानीच पार सप्पा उडवला.

शास्त्री०:—(दुःखाने छाती बडवांत) हाय हाय ! अरे, ह्या जिनसा फराळाच्या हात्या अस तरी म्हणा रे ! मुसलमानांच्या मेजवानीतले उष्टे पदार्थ भंगी लोकानी घेतले न् आम्ही ते आवडीने पोटात ढकलले. जळो ते जिव्हालील्य^{१३} ! ह्या जिभेला किड कां नाही पडले ?

नथोबा:—रेल्वे सव्हेटांनो, पार्सल फोडण्यापूर्वी नीट विचार करीत जा. नाही तर पश्चात्ताप करण्याची पाळी येईल.

शास्त्री०:—आता पश्चात्तापाने काय व्हायच आहे ! सक्षीर प्रायश्चित्त^{१४} घ्यावे लागेल काशीस जाऊन !

धडफळे:—आता यंदा आम्ही देशी^{१५} जाणार होतो पास घेऊन; त्याबद्दल काशीसच जावं लागणार ! अन् या गलमिशा (त्यांच्यावरून हात फिरवीत) अन् हे केस ! त्यांच्यावरून वस्तरा फिरणार ! शिव शिव !

रामप्रसादः—और मेरी भी उमदी दादी और मूछी^१ गंगामें डुब जावेगी !

नथोबाः—कुछ फिकीर नहीं. या जमान्यात दादीमिशा ठेवायच्याच नसतात. बरं झालं आयती संधि आली दादीमिशा काढायची. एकदा काढल्या की पुनः वाढवायला नकोत !

मेहतरः—पण आमचे पासल, साहेब ?

नथोबाः—ही ध्या. (रिकाभ्या करड्या देतो.) आत फत्तर घालायचे राहिले ते ध्या तुम्हीच भरून. बालाष्ट गाडी सायडिंगवर^२ उभी आहे !

मेहतरः—चला रे चला. ही बातमी गावभर पसरूं अन् पाहू यांना जातीत कोण ठेवतो तें !

शास्त्रीः—अरे, नको, नको ! पाया पडतों—(मर्थ स्टॉफ विनंती करतो; पण ते तसेच चालत होतात. शास्त्रीबुवा 'हाय रे देवा !' करीत पडतात. सगळा स्टॉफ न्दितमग्न होते.)

स्थळ—श्री क्षेत्र काशी, दुर्गाघाट. पहिल्या प्रवेशांतल सर्व पात्रे आपल्या देहांतून उमदे केशकलाप व मिशा—रामप्रसादाच्या बाबतीत दादी—वजा देऊन प्रायश्चित्तविधीस बसले आहेत, असे दृश्य दिसते. या प्रवेशांत भाषणें करण्यासारखी पात्रांची मनःस्थिति राहिली नाही; म्हणून हा मूकप्रवेश दाखवून पडदा पाडणें भाग आहे असा मूकप्रवेश घालण्याचा उपक्रम आम्हीच प्रथम केला आहे.

टी पा—

(१) गलमिशा — गालावर गेलेल्या कल्लेदार मिशा. (२) स्लॅक सीझन — मंदीचा काळ. (३) गासडी — गठ्ठा. (४) रिट्रॅचमेंट — नोकरकपात.

(५) टी. सी. - टिकीट कलेक्टर. (६) गुड्स - मालगाडी (७) बृहन्-
महाराष्ट्र - महाराष्ट्राच्या मुख्य सीमेबाहेरील महाराष्ट्रीय वस्तीचा प्रदेश.
(८) रिपरेशमेट - उपहारगृह. (९) रिपरेशमेट-रूम-वांग - हॉटेल-
मधला पोऱ्या. (१०) संसारात राहून त्यावर आसक्ति ठेवू नये, कर्तव्य-
बुद्धीने सर्व व्यवहार करावा, असे श्रीकृष्णाने गोतेन मागितले आहे.
श्रीकृष्णाचा उलटा आवार येथे शास्त्रोक्तुवा देनात. (१२) शहराचापासीनी
संसाराचा अनुभव घेण्यासाठी दुसऱ्याच्या शरीरान प्रवेश केला होना, अशी
आख्यायिका आहे. (१३) रिस्पॉन्सिवल - जबाबदार. (१४) दिवाण्या -
वेड्या. (१५) स्टेशनस्टाफ - स्टेशनवरील नोकरवर्ग. (१६) वॅलमेट्टेन -
खडी वहाणारी गाडी. (१७) शटिंग करणे - डबे काढण्याघालण्यासाठी गाडीची
पुढेमागे हलवाहलव करणे. (१८) यार्ड - आवार (१९) मिग्नलर - मिग्नल
देणारा. (२०) फर्मान-हुकूम. (२१) वास्केट्स-टोपल्या. (२२) फिटीन
डाउन - पधरा नंवरची खालच्या बाजूस जाणारी गाडी. (२३) लाइन
क्लियरचा इतेजाम करून येतो - रस्ता मोकळा आहे की नाही याची व्यवस्था
लावून येतो. (२४) फॉरेन मेल - विलायतचे टपाल नेणाऱ्या गाडी (२५)
मॅरिज सीझन - लग्नाचा मोसम. (२६) धीवर - कोळी 'जळचगती कोणता
अपराध केला म्हणून कोळी त्याचा घात करायला बसलेला असतो ?' हा
तुकोबाच्या वाणीचा अर्थ. तुकोबाचा उतारा शास्त्रोक्तुवानी येथे संबंध नमता
दडपून दिला आहे ! (२७) अमृतराय - एक जना मराठी कवि. (२८)
'सुदाम्याचे पोहे' लिहिणारे श्री. कृ. कोल्हटकर. (२९) कोचिंग क्लार्क -
उतारुंना तिकिटें देणें व त्याच्या मामानाचे पैमे घेणे ही कामे करणारा
कारकून. (३०) छाबडी - टोपली. (३१) गट् अप् - गप बॅस.
(३२) खिलाव - खायला द्या. (३३) मगे - नानेवाईक. (३४) भेजणें
- पाठविणें. (३५) महत्तर - फार थोर. (३६) शादी - लग्न. (३७)
जिव्हालीत्य - जिभेची हाव (३८) मक्षीय प्रायश्चित्त - हजामत करून
घ्यावयाचें प्रायश्चित्त. (३९) देशी - जन्मगावी (४०) मूछी - मिशी.
(४१) सायडिंगवर - मुख्य रुळाच्या बाजूच्या रुळावर.

अभ्यास-

(१) स्टेशनवरील नोकरवर्ग आणि गास्त्रीबुवा यामधील कोणते दोष वरील कथेत स्पष्ट केले आहेत ?

(२) स्टेशनवरील वातावरण निर्माण करण्यासाठी या कथेत लेखकाने कोणकोणत्या युक्त्या योजिल्या आहेत ?

(३) मेहतर पासलें मागण्यामाठी येतात तेव्हाचा विनोद तुम्ही कोणत्या प्रकारांत घालाल ?

(४) तुम्ही या कथेतील संवाद तुमच्या स्नेहसम्मेलनांत किंवा दुसऱ्या समारंभांत करून दाखवा.

♦ ♦ ♦

कंपोजिटरचा सूड

: ९ :

लिंबाजी लांजेकर मुंबईला गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्यांत कंपोजिटर होता. मासच्याकडून लग्नांत जो हुडा मिळाला त्याच्या जोरावर त्याने आपल्या मूळ गावी, म्हणजे देवगडी, एक लहानसा छापखाना घातला. छापखान्याला पुरेसे काम मिळत गेले नाही म्हणजे छापखानदारांस नियतकालिक काढण्याची बुद्धि मुचते, त्याप्रमाणे त्याचेहि होऊन 'देवगड समाचार' या साप्ताहिकास त्याने जन्म दिला. सर्व स्थानिक बातम्या देवगडसमाचारात वाचावयास मिळत असल्याने देवगडचे स्थानिक रहिवासी व परठिकाणी गेलेले रहिवासी तो विकत घेऊ लागले आणि त्याचा खप वाढत गेला. लिंबाजीरावाच्या अगात 'टिळकीसमचे' व देशभक्तीचे वारे संचारलेले नव्हते; त्यामुळे देवगडसमाचारावर सरकारची कृपादृष्टि होऊन त्याला सरकारी जाहिरातीचाहि खुराक मिळू लागला. देवगडसमाचारचा सर्व कारभार एकमुखी होता. संपादक, प्रकाशक, मुद्रक, व्यवस्थापक, मालक, कंपोजिटर व ऑफिसबॉय - सर्व कांही लिंबाजीराव होते. अशा एकमुखी कारभारामुळे संपादकाने मुद्रकावर किंवा कंपोजिटरवर मुद्रण-दोषाचे खापर फोडावयाचे, संपादकाने लिहिलेला मजकूर कंपोजिटरने जुळवल्यावर पन्हा प्रुफे^३ तपासावयाची वगैरे प्रकार तेथे होत नसत. सगळ्या गोष्टी सुरळीत चालत. अशा प्रकारे वीस वर्षेपर्यंत मोठ्या अन्नूने पत्र

चालवून लिंबाजीराव गावांत 'एडिटरसाहेब' म्हणून ओळखले जाऊं लागले आणि तालुका लोकल बोर्डांत निवडून येऊन गावच्या सॅनिटरी कमिटींत 'ते सरकारकडून नेमले गेले.'

पण लौकरच लिंबाजीरावाच्या कीर्तिचंद्राला फिका पाडणारा बाबूराव मुलुष्ट्याचा वैभवसूर्य देवगडच्या आकाशात उदय पावूं लागला. बाबूराव पदवाधर होता. पदवी घेऊन देवगडास येतांच त्याने आपल्या अप्-टु-डेट इमजी पापाखाने आणि मग असहकारी चळवळ जन्म पावताच नव्याशिखान्न खादीच्या करझ्यानी ग्रामवासीयांचीं मनं ओढून घेतलीं. असहकार, चरकाची जादू, हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य, अस्पृश्यता-निवारण इत्यादि विषयावर तो पुळणीत उभा राहून बोलू लागला म्हणजे देवगडकरांना असा भास होई की, आपण प्रत्यक्ष महात्माजींचेच भाषण ऐकत आहों ! त्याच्या भाषणांनी गावकऱ्यात राष्ट्रीय वातावरण खेळू लागलें आणि एखादें राष्ट्रीय बाण्याचें वर्तमानपत्र काढण्याविषयी त्यास आग्रह होऊं लागला. त्याचा परिणाम असा झाला की, बाबूराव भिकूशेट मुलुष्टे यांच्या संपादकत्वाखाली, 'कोकणपट्टींत नव्या युगाची मुहूर्तमढ रोवणाऱ्या, स्वतंत्र राष्ट्रीय बाण्याच्या, आणि लाकपक्षाचें म्हणणें छातींठोक-पणें जगापुढं माडणाऱ्या' चरका साप्ताहिकाचा पाहिला अंक एका विजया-दशमीच्या सुमुहूर्तावर प्रसिद्ध झाला.

चरका साप्ताहिकांत स्थानिक बातम्या चुरचुरीत करून देण्यांत येत व शिवाय राष्ट्रीय विचारांचे जोरदार लेख येत. त्यामुळे त्याचा खप मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागला. वयांत आलेला नवा गोऱ्हा जसा म्हाताऱ्या पोळास हुंदाडून शिवेपार घालवतो त्याप्रमाणे त्याने देवगडसमाचारची स्थिति करून टाकली. आपल्या खादीच्या पोतडीतील अप्-टु-डेट साहेबी सूट पेहेरून बाबूरावांनी एकदा कलेक्टर व त्यांचे चिटणीस यांच्याकडे दहापांच खेच्या घातल्या आणि 'आपल्याच पत्राचा खप अधिक होतो, त्यात आपण राजद्रोही लिखाण करणार नाही' अशा त्यांच्याशी कानगोष्टी केल्या. तेव्हा, लिंबाजीरावांच्या देवगडसमाचाराच्या तोंडचा सरकारी

जाहिरातींचा घासहि बंद झाला. त्या घासावर चरका पुष्ट होऊं लागला. होतां होतां देवगडसमाचाराने एके दिवशीं डोळे मिटले आणि वीस वर्षे परिस्थितीशीं टक्कर देऊन सेवानुद्धीने चालविलेलें समाजकार्य लिंबाजीरावांना बंद करावें लागलें. इतकेंच नव्हे तर पोट जाळण्यासाठी बाबूरावांच्या चरका-मुद्रणमंदिरात त्या वयावृद्ध संपादकाला खिळे जुळविण्याचें काम पतकरावें लागले. खालील मजकूर स्वतः जुळविण्याचें त्यांच्या कपाळीं आलें.

“ देवगड समाचाराची इतिश्री ”

येथे गेलीं तीसवर्तीस वर्षे चालत असलेल्या देवगडसमाचाराचे शेवटीं आम्हीं भाकात केल्याप्रमाणे बारा वाजले ! ‘नांव सोनूबाई नि हातीं कथलाचा वाळा’ यापैकीच हा देवगडचा समाचार होता ! नवरायायकोच्या नांदुलकीच्या नोटिर्सा, कांठे एखाद्या कारकुड्याला नाही तर पोरेहाक्याला मिळालेली दोनतीन टिकल्याचा बढती, बंदरात उतरलेल्या एखाद्या होडक्यातल्या तादूळगोणाचा आकडा असल्या सटरफटर भाराभर चिंध्यांनी आमच्या या प्रगतिप्रिय शहराचा ‘समाचार’ कसा होणार ? बाकी त्याला माजा देवगडसमाचाराचे मार्जो संपादक तरी विचारे काय करणार ! ‘आधी होता वाघ्या । देवयागे झाला पाग्या ॥ त्याचें येळकोट राहीना ।’ अशी तुकाचांनी मेख मारून ठेविलीच आहे ! टाइप-जुळान्याचा संपादक झाला तरी संपादकास लागणारी ती मुसंडी त्याच्या मवाळ मनांत कोटून मुसमुसणार ? धडाडी कशी धडकणार ? बाणेदार वृत्ति कशी बाणणार ? आणि आवेश कसा उपजणार ? ” कंपोजिटर एके कंपोजिटर हाच पाठा कंपोजिटर दाही कंपोजिटरपर्यंत पढावा लागणार. मार्जो देवगड-समाचाराचा चाहता एखादा हरीचा लाल असलाच तर त्यास समाधानास जागा आहे की, बाबा रे, तुझ्या लाडक्या साताईकाचे कंपोजिटर-मॅनेजर-एडिटर-प्रोप्रायटर आमच्या चरका-मुद्रण-मंदिरांत खिळे जुळविण्याकरिता राहिले आहेत. तेव्हा त्यांची सुबक व बिनचूक जुळवणूक (तिच्यापेक्षा अधिक काय त्या चिठोऱ्यांत

स्पृहणीय होतें !) आपल्या नजरेस पूर्वीप्रमाणे दर शनिवारी दिसेल !
 देवगडसमाचार-आजोबांस हा नव्या दमाचा नवयुवक चरका साभु
 (हे नक्राभु ^१ नव्हेत हो !) नयनांनी तिलांजलि देत आहे, व
 त्याच्या माजी संपादकांचें कंपोजिटर या नात्याने सन्मानपूर्वक
 स्वागत करित आहे. ”

हा मजकूर जुळवितांना लिबाजीरावांचे डोळे ओले चिंब झाले
 होते. याचकाच्या आज्ञावरून स्वतःच्या पोटाच्या गोळ्यास उखळांत घालून
 कांडताना चांगुणेच्या, ^१ मनाची जी कालवाकालव झाली असेल तीच
 पोटाकरिता प्रतिस्पर्धी पत्रासाठी आपल्या पत्राच्या विडंबनात्मक मृत्यु-
 लेखाचे खिळे जुळविणाऱ्या, वृद्ध लिबाजीरावांच्या मनाची झाली, यांत
 नवल नाही.

* * * *

“ बाबासाहेब, ” (बाबूराव दोन वर्षांनी बाबासाहेब बनले) लिबाजी-
 राव विनयपूर्वक बोलले, “ एकलं का ! मी वांइच खासगी गोष्ट बोलयला
 मांगतो आहे. ”

आपल्या मनमिळाऊ स्वभावास अनुसरून कृपेच्या स्मिताने गाल रेषां-
 कित करित बाबूराव म्हणाले, “ अलबत्त बोला. लिबाजीराव, ऑफिसचं
 नि प्रेसचं काम नसेल तेव्हा आपला सबध खासगीच आहे. ”

बाबूरावांच्या सौम्य उत्तराने उत्तेजित होऊन लिबाजीराव “ अँ-माझी
 गंगी-काय ? ” इतकेंच बोलून घुटमळले. तेव्हा, “ यस् यस् गो ऑन, ^१
 घाबरूं नका’ असा बाबूरावांनी धीर दिल्यावर त्यांनी एकदम सागून टाकिलें,
 “ माझी गंगी आता मोठी झाली आहे. ”

“ एवढंच ना ? ” बाबूराव म्हणाले, “ मग काय तिलाहि नोकरीवर
 ठेवूं म्हणता ! तुम्ही तिला कंपोजिंगचें काम शिकवलं आहे म्हणे ! वाः !
 नवराबायको आणखी मुल मिळून छपाईचं काम लहान प्रमाणावर चाल-
 वतील तर कॉटेज इंडस्ट्रीला ^१ केवढं मोठं क्षेत्र आहे ! ”

“ घरकामांतहि हुशार आहे. अहीअडचणीला प्याजभात करते, म्हैशीचा शेणगोठा, दळणकांडण, शिवणांटेपण सगळ्यात तरबेज आहे. टकळीवर सूत काढण्यांत तर ती तालुकापरिषदेत तिसरी आली होती. ”

“ इतकी चागली मुलगी असण्याबद्दल तुमचं अभिनंदन केलं पाहिजे. मग काय म्हणता, तिला कंपोजिटिंगवर घेऊं ? कांही हरकत नाही. करील तुम्हालाहि जरा मदत ! ”

“ तसं नव्हे बाबासाहेब, ” जरा कचरत आणि सावकाशपणे लिंबाजीराव बोलत गेले, “ माझी विन्हा एवढीच आहे, की आपण गंगीला पदरात घ्यायचं कवूल करावं. आपण नव्या विचाराचे, म्हणून म्हटलं आपल्याला आधी विचारून मग आपल्या वडील मंडळीची सभ्यता घ्यावी. तेव्हा म्हातान्याच्या डोक्यावरचं हें ओझ उतरण्याचं श्रेय घ्यावं, एवढी विनंती आहे. ”

“ हा: हा: हा: ! लिंबाजीराव, तुम्हाला तरी बरीच थट्टा करता येते ! ”

“ थट्टा कशी बरी करीन ? मी गरीब असलों बाबासाहेब, तरी माझं घराणं खानादानीचं आहे. आगलेच मावसे देऊळवाच्यात राहातात, त्यांच्या भावाला माझी मामेवडीण दिली आहे. आमचं लाजेकराचं घराणं नामांकित आहे. ”—म्हातारा लीनतेने बोलला.

“ काय म्हणता लिंबाजीराव, ” बाबूराव उपादासाने ओरडले, “ तुम्ही माझे मामा होऊ पाहाता ? अन् त्या शेंबळ्या परकऱ्या पोरीशीं मी लग्न करूं ? हा: हा: हा: ! राव, तुम्हाला खुळ्याच्या दवाखान्यात पाठवले पाहिजे. आणखी हें पाहा लिंबाजीराव, मुर्त्याचं लग्न करणं म्हणजे सोपी गोष्ट नाही. हजार नाही तरी गेल्या बाजार पाचसहाशे रुपये तरी हुडा द्यावा लागेल, तेवढी आहे तुमची तयारी ? ”

“ बाबासाहेब, मी गरीब माणूस. माझ्यापाशी पन्नासमाठ पण गावायची मारामार तर पाचसहाशे कुठले ? परवाच आपण चरक्यात हुंज्याविरुद्ध अग्रेसर लिहिला, आता तो प्रत्यक्ष उदाहरणान् सिद्ध करून दाखविणार नाही का ? ”

“पुरे करा लिंबाजीराव, तीं पुराणांतलीं वायंगीं पुराणांत राहिलीं. आणखी स्पष्ट बोलतो, राग येऊं देऊं नको. आपल्या तोलाच्या माणसांशीं सोयरीकीची गोष्ट करावी; तुम्ही माझे नोकर आहां हें ध्यानांत असूं द्या. आपली पायरी ज्यान् त्यान् ओळखून असावी हें बरं. या आता.”
—बाबूराव सिगारेटचे झुरके घेत तिरस्काराने म्हणाले आणि त्यांच्या शब्दां-पेक्षा त्यांच्या बेदकारीने सिगारेटचे झुरके घेऊन लिंबाजीरावाकडे पाहण्यांत इतकी तुच्छता भरली होती की, बिचाऱ्या त्या म्हातऱ्याच्या छातीत तीर घुसल्यासारखी वेदना झाली.

लिंबाजीरावांस रात्री जेवण गेलें नाही कीं झोपहि आली नाही. सारखे सूडाचे विचार त्यांच्या डोक्यात घोळून त्यास तळमळावयास लावीत होते.

“आपण या शिखानष्ट^{१६} बाऱ्याचा सूड कां न घ्यावा ? आपला जग-प्रसिद्ध देवगडसमाचार बुडवून त्या हरामखोराने आपल्याला नोकरी करण्यास लाविलें. आपलें पट्टारीपण हिरावून घेऊन सॅनिटेशन-बोर्डाचें आणि तालुका-बोर्डाचें सभासदत्व नाहीसें केलें, आणि सरतेशेवटीं आपल्या गंगीला ‘शंबडी पोर’ म्हटलें—(आणखी तिचें नाक किती तरी स्वच्छ असतें !)—आणखी सटवीच्याने पाहिलें तरी कसें खोचून ! अरे हलकटा, तुला या देवगडातून गाशा गुंडाळून पळ काढायला लावणार नाही, तर हा लांजेकराच्या कुळांतला बच्चाच नाही ! सूड-सूड !” अशी प्रस्तावना करून ते पडल्या पडल्या सूडाचे उपाय योजूं लागले.

सूडाच्या बऱ्याच कल्पना मनांत आणून त्यांनी एक योजना नक्की केली, तेव्हा कोठे त्यांना जरा पहाटेची साखरझोप मिळाली.

*

*

*

सकाळी उठून ते छापखान्यांत गेले तेव्हा पाहातात तों बाबूराव मोठया गडबडीत होते. त्यांनी लिंबाजीराव येताच म्हटलें, “तुमचीच वाट बघत होतो. हें पाहा, आज पुष्कळ काम आहे. तेव्हा बाळू सुर्व्याला जांबवीरें बोलवा, आणखी त्यांच्या मदतीन काम पुरतें करा. मी आत्ता तालुका

काग्रेस कमिटीच्या कामावर आचऱ्याला जातों आहे. रात्री आठपर्यंत परत येईन. रात्री पुफं तपाशीन नि फायनल ऑर्डर देईन रात्रीच्या रात्री. दुरुस्ती नि छपाई होऊन सकाळी पेपर नियमित निघाला पाहिजे.”

“ बरं आहे काळजी करू नको.”—लिंबाजीरावानी आश्वासिलें.

लिंबाजीराव जरा घुश्शात असतील असें बाबूरावास वाटलें होतें; परंतु ते खुर्चीत आहेत असे पाहून त्यांस समाधान झालें. “ आणखी हें बघा, ही त्या पाडू गध्याची लग्नचिठ्ठी कंपोज करून पुफा काढून ठेवा नि ही मालवण म्युनिसिपालिटीची एक नोटिस छापून टाका. हेगडेसाहेबांनी पुफा-दुरुस्ती केली आहे म्हणून मी न पाहतांच फायनल ऑर्डर देऊन टाकली आहे. करेक्शनवरहुकूम” छाप. मी जातों, बरं का ? ” असें त्यांस बजावून ब बूगव निघून गेले. त्यांनी बोलताना आपली आरशी (चष्मा) मेजावर कढून ठेविली होती; ती ते बरोबर घेण्यास विसरले.

आरशी राहिलेली पाहून सडाचे भीषण हास्य करीत “ देव पायला ” असें म्हणून लिंबाजीरावांनी ती जवळ असलेल्या एका उदराच्या भिळांत टाकून दिली. मालकाच्या हुकुमाप्रमाणे बाळू मुव्यांची मदत घेऊन म्हाताऱ्याने दिवसभर सगळें कंपॉझिंगचें काम संपवून टाकिलें. बाबूराव सध्याकाळीं परत आले. रात्री त्याच्या मेजावर पुफें ठेवून ती तपासण्याची विनंती त्याच्या कंपॉझिटरने केली. पुफें हातात घेऊन बाबूराव म्हणाले, “ अरे हा लिंबाजीराव, माझी च्याळशी मी इथ विसरलों. तुम्हांला गावली^{२०} का ? ”

“ नाऽऽय ! ” म्हातारेवुता लाब हेल काढून म्हणाले, “ आठवती आहे का कुठ ठेवली तै ? खिशातच राहली असेल.”

“ नाही हो. मला इथून तरीत पाय ठेवल्यावर आठवण झाली पण खिशांत गावली नाही.” असें म्हणून बाबूरावानी मेजाच्या खणांत विळे जुळणीच्या ‘ केसा ’त^{२१} व अशा जुजबी ठिकाणी दिवा घेऊन आरशीचा शोध केला, परंतु ती सापडली नाही. तेव्हा आरशीचा शोध सकाळीं उजेड पडेपर्यंत तहकूब ठेवून पुफें तशीच अर्धाघ नेत्रानी तपासण्याचें बाबूरावानी ठरविले.

“दुसती काळजीपूर्वक होऊं दे. मला आता म्हातारपणान् चांगलं दिसत नाय म्हणून सांगतों. भलतीच चूक राहून जायची ! ” — लिंबाजी-रावांनी बजाविलें.

त्यांच्या रचनाकौशल्यावर अनुभवाने पूर्ण विश्वास बसलेल्या बाबू-रावांनी अर्धोघ नेत्रांनीच पुर्कें तपासून छापण्याची ऑर्डर दिली.

“छापूं ना ? मग कांही बांधा निघायचा नाही ना ? नाही तर मला म्हणाल, माझी आरशी—” — लिंबाजीराव.

“पुरे हो तुमची टकळी ! छापून काढा सगळं रात्रीच्या रात्री ! ” — बाबूराव.

रात्री जागरण करून चरक्याचा अंक नेहमीच्या नियमितपणाने लिंबा-जीरावांनी वाटावयास पाठविला. लग्नचिठ्या, आणि मालवण म्युनिसि-पालिटीची नोटिसदेखील बंडलें बांधून मालकांकडे रवाना झाली.

* * * *

बाबूरावांनी सकाळीं स्टोव्ह पेटवून स्वतःच चहा करून घेतला व तो पीत पीत, “अरे, बाब्या ! चांगला गंगीच्या ऑफरचा^{२२} स्वीकार केला असतास तर हातान् च्या करायला कशाला लागता ? ” अशी स्वतःची थट्टा केली. चहा पिणें झाल्यावर ते कपबशा विसळून फळीवर ठेवितात तोंच मालवण म्युनिसिपालिटीचे उपाध्यक्ष रा. हेगडे हातात दोनतीन छापील कागद घेऊन तेथे आले व हसत हसत म्हणाले, “काय मिस्टर मलुष्ट ? तुम्ही बरीच गंमत केली आहे या जाहिरातीत ! काय समजलेत ? हा तशीच वाटून टाकणार होतों, पण सहज अगोदर वाचून पाहिली म्हणून बरें झालें, काय समजलेत ? ”

“काय आहे गंमत घणूं पेरेंती ! आमचे कंपोजिटर म्हणजे शुद्ध नंदी-बैल असतात, केधी डोसकं लढवायचें नाहीत. ” — बाबूराव उत्तरले.

“मला वाटतें या वेळीं त्यांनी डोस्कें वाजवीपेक्षा ज्यास्ती लढविलें आहे, काय समजलेत ? ” हेगडेसाहेब ती जाहिरात बाबूरावांच्या पुढे धरून म्हणतात, “ही पाहा नोटिस कशी छापली आहे ! हः हः ! ”

बाबूरावांनी नोटिस वाचून पाहिली, ती खालीलप्रमाणे होती:—

जाहीर खबर

तमामशब्दतोडणें लोकांस कळ (एकशब्द) विण्यांत येतें की, मालवण येथे पटकीचा कौसांत Cholera चा उपद्रव झाला आहे. हा शब्द तोडून रोग सौसर्गजन्य वाटोळा कौस [Contaguous] असल्याने सर्व लोकांस कळविण्यांत सर्व लोकांस येतें (शब्द गाळणें पुनः छापले गेले आहेत) पाणी गाळल्याशिवाय पिऊन ये. तसेंच रोग्याच्या. पूर्णविराम नको आंगावरचे कपडे आठ दिवस उन्हांत ठेवल्यावाचून वापरून येत. रोगाचें चिन्ह दिसतांच आपल्या डाक्टरचा ¹⁶³⁹ ध्यावावा म्युनिसिपल दवाखान्यांत जावें. म्युनिसिपालिटीतर्फे फुकट औषधोपचाराची सोय केली आहे.

का टिब य टिब हेगडे

येथे तारीख पाहिजे. पुफ लौकर

व्हाइस प्रेसिडेंट, मालवण

घाडणें. मला परत जाणेची घाई

म्युनिसिपालिटी

आहे. ५०० प्रती काढा.

ता. ३०।२।२८

नोटिस पाहतांच बाबूरावांचें पित्त खवळलें ते रागाने ओरडले, “ लिंबाजी, इकडे या ! ” डोळ्यांस चार आणेवाला चप्पा, डाव्या हातांत टाइप जुळविण्याची चौकट व उजव्या हातांत चिमटा अशा याटाने लिंबाजीराव मालकांपुढे आले व चिमटा कानावर ठेवून त्यांचें भाषण ऐकू लागले. “ लिंबाजी ! काय ही नोटिस ! बघा कशी बवकुफासारखी छापली आहे ! ” — त्यांच्याकडे आपण वाचीत असलेली नोटिस फेकून बाबूराव म्हणाले.

“ बाबासाहेब, मी तर फायनल आर्डरवरहुकूम छापलें आहे. त्यांतून एकांदी चूक रहाली असेल. ”—नोटिशीतील मजकूर वाचीत लिंबाजीराव पुटपुटले. मग टाइप जुळविण्याच्या खोलीत जाऊन फायनल आर्डरचें पुफ वेळून येतांना ते मध्येच बवकून म्हणाले, “ अरे हें काय चकाकत आहे
या. २. ८

जाहीर खबर

शुद्ध तः ३००० नमामलोकाम कल विण्यांत येने की, मालवण एक शहू
 कौस्तुभ येने पटकीचा cholera चा उपद्रव आला आहे.
 शहू तोडून हा रोग सौमर्गजन्य (contaguous) असल्याने वाढीका
 (शहू जाळणे) सर्व लोकाम कलविण्यात सर्व लोकांस येने, पाणी कोस
 पुढः जायते होते आहेत) गाळ्याशिवाय पिऊन ये. तसेच रांग्याच्या आंगा-पूर्णविराज
 यचे कपडे जाळ दिवम उन्हांत ठेवल्यावाचून तको
 आपणून येत. रांगाचे चिन्ह दिसतांच आपल्या
 डॉक्टरचा ह्यास घ्यावावा म्युनिमिपल दवाखान्यात
 जावे. म्युनिमिपल डॉक्टरांनी फुकट औषधांपचारची
 सोय केली आहे.

का. प. हेगडे टिंक

व्हाइस प्रेसिडेंट, मालवण

म्युनिसिपालिटी

येथे तारीख पाहिले. ता. ३०-२-२८

पुढे ठाँकर धडडों.

मला परत जाणेची जाई आहे.

१०० मती काढा.

~~मालवण पटकीचा~~

शुद्धरुक्तीचा मासला

उंदराच्या बिळांत ! हँ, तात्यासाहेबांची चाळशी पळवली होतीस काय मेल्या ! तात्यासाहेब, हा ध्या तुमची चाळशी, उंदरान् पळवली होतीन् !”

आरशी थॅक्यू—पूर्वक डोळ्यांस चढवून फायनल ऑर्डरच्या पुफावरून नजर टाकून बाबूराव म्हणाले, “ हें काय हो, तुम्हांला दिलेल्या इन्स्ट्रक्शन्स ” तशाच लाटून दिल्यात ? ”

“ बाबासाहेब, इन्स्रक्षणं वाटोळी वर्तुळं काढून त्यांत घालायची अस-
तात; त्याशिवाय आम्हांला तरी मजूर कोणचा नि इन्स्रक्षणं कोणचीं तें कसं समजाव ? ”—लिंबाजीराव.

राजश्री हेगडे चिडून बोलले, “ हें तुमचें प्रेसचें शास्त्र आम्हांला काय माहीत ! तुम्ही आपलें डोकें खर्चायला हवें होतें ! काय समजेलत ! ”

“ खरी गोष्ट ”—बाबूराव दुजोरले.

“ एखांद वेळ आम्ही डोकें खर्च केलं म्हणजे तिकडून मालक संताप-
तात; आता या वेळी यंत्रासारखे दोरीसूत काम केले तर तिकडून गिऱ्हा-
ईक डाक्यांत राख घालत. मिळून मुरदुगाला दोन्हीकडून थापा ! ”
—लिंबाजीराव कुरकुरले.

“ अहो पण लिंबाजी, तुम्ही एकदा एडिटरचे काम केलं आहे; तेव्हा जरा तरी बुद्धि वापरायला नको होती का ? ”— त्याच्या मालकानी विचारलें.

“ आमचं काय बाबासाहेब ! आमच्या अगांत ती मुसंडी, ती धडाडी, तो आवेश असता तर एडिटरचे कंपोजिटर कस झालें असतों ! आम्ही आपले कंपोजिटर एके कंपोजिटर, नि कंपोजिटर दाही कंपोजिटर ! ”
— देवगडसमाचाराच्या इतिश्रीतल्या संपादकाय मुक्ताफळाची पुनरावृत्ति करीत लिंबाजीराव खवचटले.

“ बरं बरं, जा, काम ला लागा. ” असे लिंबाजीरावांवर खेकसून रा. हेगड्यांना गोंजारीत बाबूराव बोलले, “ काशीनाथपत. मां हें सगळं रद्द करून नोटिस पुन्हा दुपारी बोटीच्या वेळेपर्यंत छापून देतो. रागावूं नका हें. ”

जरा शांत होऊन रा. हेगड्यांनी तेथे संपादकीय मेजावर आपलें आसन टेकिलें व ताज्या आलेल्या एका साप्ताहिकांतील चित्रें पाहण्यास पुरवणींत तोंड खुपसलें. तोंच एक लहसा मनुष्य तेथे आला. त्याचें काळोभोर स्थूल शरीर, खादीच्या मांडीपंचाने व डोक्यातोंडावरच्या केसखुटांनी खुद्दून दिसत होतें. आपल्या हातातील जाड सोटा भुईवर आपटून त्या आवाजाने आपल्याकडे खोलीतील दोन गृहस्थांचें लक्ष ओढून घेऊन तो ओरडला, “काय रे, हाच का तो बाबू मलुष्ट्याचा चरका ? रांच्या, तुझं टकुरं फोडून टाकतों, खोट्टं लिहून पत्र खपवावयास पाहातोस होय ? ”

बाबूराव घाबरत घाबरत उठले व त्यास समजावूं लागले, “अहो मामा, असे रागावूं नको. आम्ही जें ऐकतों तें लिहितों. चुकलं असलं तर सांगा, म्हणजे पुढल्या अंकांत चुकीची दुरुस्ती प्रसिद्ध करूं. काय चूक आहे ती दाखवा तं खरी ! ”

मामांनी खिशांतून चरक्याचा ताजा अंक काढिला व त्या प्रतीतील इष्टचिंतांतल्या एका बातमीवर लाल शार्ईने खूण केली होती, तो भाग बाबूरावांस दाखवून म्हटलें, “वाचा हें आपलं शाणपण ! ”

बाबूरावांनी वाचलें,

येथील भांडणांचे व्यापारी रा. मामा सुर्वे यांच्या मुलीचें लग्न मुसाकाजी येथील पडावाचे मत्तेदार हाजीसाहेब शिवलकर यांच्या वडील चिरंजिवाशी झालें. विवाहसमयी वधूचें वय १४ वर्षाचें असून वराचें ६० वर्षाचें होतें. आम्ही वधुवराचें अभीष्ट चिंत न करितों.

हा मजकूर वाचून बाबूरावांनी पुनः लिंबाजीरावास बोलावले व “शिष्या पराधात् गुरोर्दण्डः” असें पुटपुटून लिंबाजीराव येतांच त्यांस त्या चुकांचा जाब विचारिला. उत्तर न देतां लिंबाजीरावांनी चरक्याचें फायनल प्रुफ दाखविलें. त्यांत हाजीसाहेब, ६०, व चिंत न करितों, या चुका दुरुस्त

केलेल्या नव्हत्या. “ माफ करा मामा, काल माझी आरक्षी सांडली होती, त्यामुळं या चुका सुधारायच्या रहात्या—” ते सांगुं लागले.

छापखान्यात मजकूर लिहिणारा वेगळा व जुळविणारा वेगळा असतो, त्यांत प्रुफ नांवाची चीज असते इत्यादि माहिती नसल्याने मामांचे समाधान बिलकूल झालें नाही. ते आपला सोटा उगारून म्हणाले, “ अरे रांच्या बाब्या ! दाजीसांहेबाबद्दल हाजीसाहेब लिवून मी आपली मुलगी मुसलमानाला दिली अस पसरायला बघतोस ? आणखी नवऱ्या मुलग्याचें वय ३० असून तें ६० शापून मी म्हाताऱ्याला मुलगी दिली अशी बातमी पसरतोस होय ? आणखी मला भांड्यांच्या व्यापाऱ्याऐवजी भांडणांचा व्यापारी बनवतोस होय ? मी काय वकील आहे भांडणांचा व्यापार करावयास ! चिटोळपणा^{२६} करून पत्र खपवायची ही युक्ति मुंबईत साधेल पण या देवगडांत या मामाचा सोटाच बसेल पाठीत, काय समजलास ! ”

“ मामा, अरे काल माझा चष्मा — ”—त्यांना चुचकारीत बाबूराब बोलूं लागले.

“ शाबास मामा, या मलुष्ट्याच्या पाठीत सोटाच हवा पाहिजे हो. ” एक ब्राह्मण गृहस्थ हातांतले लग्नचिठ्यांचे नमुने सर्वास दाखवीत ऑफिसांत येऊन आरडला, “ अरे काय या गाढवान् आम्हांला खड्ड्यांत घातलीन् ! त्या चिठ्ठ्या पोष्टांत टाकल्या नि परगावीं रवानादिस्वीत झाल्या. पोष्ट-मास्तरकडून परत घेण्याचीदिस्वीत सोय रहाली नाय ! तो गणूभट — ”

“ का हो, कांही अडचणबिडचण आली का काय ? ”—विषयपालट होईल या आशेने बाबूरावांनी विचारिलें.

“ नाय रे ! तो गणुभट कसा म्हणतो, ‘ रे पाडोबा ’ ! तर ‘ ओ ’ तो म्हणाला, ‘ या लग्नचिठ्ठ्या की लग्नचेष्टा ? ’ तशी मी वाचून पहाल्या, तर काय भलतं छापलं आहे गाढवांनी ! अहो पाहा. ”—जमलेल्या प्रत्येकास एकेक चिठ्ठी देऊन तो त्यांच्या तोंडाकडे संतापाने पाहात म्हणाला. मात्र चिठ्ठ्या वाचणारांचे चेहरे उत्सुकता, स्मित आणि हास्य या अवस्थांदून क्रमाने बदलत गेले, तसतसा त्या गृहस्थाचा चेहरा अधिकाधिक संतप्त होत गेला. आपणहि त्या लग्नचिठ्ठीवरील मजकुराकडे डोकावूं या.

॥ श्री वाडेश्वर प्रसन्न ॥

सा. न. वि. वि.

श्रीकृपेकरून आमचे येथे आमची कन्या सौभाग्यकांक्षिणी अंबूताई (जाड टाईप) इन्ना विवाह रविवार मिति वैशाख शुद्ध १० (ता. १० मे) रोजी ४ घ. ६ प. (स्टॅ. टा. सकाळी ७-३०) या शुभ मुहूर्तावर करण्याचें योजिलें आहे. रत्नागिरी येथील पाजी मजूर डेपुटी कलेक्टर श्रीयुत रासभा खा गवत याचे चिरंजीव रा. माधवराव हे वर नेमस्त केलें आहेत. आपल्या येण्याने मांडवाची विशेष शोभा होणार आहे. तरी सहकुटुंब सहपरिवार येऊन नम्र-समारंभ साजरा करावा अशा विनंती आहे

आपला

पांडुरंग शिवराम गध्ये.

मामांनी चिठी वाचतांना हास्याचे फवारे उडविले आणि वाचून झाल्यावर पांडोबांच्या केविलवाण्या मुद्रेकडे पाहून कष्टाने हसूं दाबलें.

रा. हेगड्यानी म्हटलें, “ वा हो मलुष्टे ! आता ही तुमची लीला पाहून हसाव का रडाव तेंच उमगत नाही. काय समजलेत ? पण हें ‘ रासभा खा गवत ’ काय आहे ? ”

“ अहो, ‘ रा. सा. र. वा. भागवत ’ म्हणजे रावसाहेब रघुनाथ वामन भागवत. त्यांतल्या रा. सा. चा झाला रास, रवाचा झाला खा, आणखी भागवतांतल्या ‘ भा ’ नं दोहोंच्यामध्ये उडी मारली. ” पांडोबा गंधे सांगू लागले, “ माजी हुजूर डेपुटीचे झाले पाजी मजूर डेपुटी; आणखी लग्नसमारंभाचा झाला नम्रसमारंभ. याच्या छापखान्यांत चिठ्या छापयला देणारा गंधे तर अक्षरशः गद्दा ठरलाच आहे ! आता या असल्या चिठ्या रवाना होऊन चुकल्या ! आखू जग माझ्या तोंडांत शेण

घातल्यावाचून राहिल काय ? आणखी हें सारं या बाब्यामुळं ! बाब्या, घे हें बक्षास !” असें म्हणून पांडोबानी मामाच्या हातचा सोटा हिसकावून घेऊन बाबूरावावर प्रहार करण्याचा यत्न केला. बाबूराव शिताफीने वार चुकवून संपादकीय मेजाखाली लपले. विचाऱ्या मेजाने उगाच दोनचार टोले खाले. भल्या लोकांना आश्रय दिल्याने स्वतःच्या प्राणांवर कसें बेततें त्याचें उदाहरण मेजाला भोगावयास मिळाले.

इतक्यात कोकिलसारखा मजुळ आवाज काढीत देवगड-कवि-मंडळाचे कार्यवाह कवि नंदिनीनंदन प्राप्त झाले व आश्चर्याने म्हणाले, “ अरे वा ! वकीलसाहेब, मामा, पाडावा काशीनाथ हेगडेसाहेब, सगळेच जमले आहां. अहो की नाहो, आमच्या विद्यासेवक मंडळाबद्दल कांहीच्या बाहीच लिहिलं आहे संपादकानी ! ” एकदा नाजूकपणें खाकलून कवि इह-वृत्तातला उतारा वाचू लागले—

“ गेल्या बुधवारी आमच्या या छोट्या पण ठुमदार नगरीत एक मनोहर समारंभ झाला. पुण्याचे प्रसिद्ध कवि प्रभाकर हे हवा पालटण्यासाठी दोनतीन महिने येथे राहिले होते. बुधवारी ते पुण्यास मेले. (गेले म्हणायच ते मेले) तेव्हा जाण्यापूर्वी त्यांस निरोप देण्याकरिता येथील विद्ययासेवक— ”

“ विद्यासेवकएवजी विद्ययासेवक ही चूक नसून अप्रिय सत्यकथन आहे. ”—रा. गंध्ये यांनी शेर मारिला.

“ एका गडे ” कवि पुढे वाचू लागले—

“ विद्ययासेवक मंडळातर्फे रा. मामा मुखें याच्या मांडीवर पानसुपारी झाली, (मांडीवर म्हणजे मांडीवर). समारंभास बरेच काव्योपहासक (काव्योपासक नाही अं—‘ उपहासक ’) जमले होते. मंडळाचे अध्यक्ष येथील लोकप्रिय वक्ते रा. पांडोबा गंध्ये—”

“ का पांडोबा, आता हा मुद्रणदोष आहे का अप्रिय सत्याचें कथन आहे ! ”—हेगड्यांनी टोमणा मारिला.

“ गध्ये यांनी कपिवर्य प्रभाकर यांच्या कपितेची आंग्ल कवि टेनिस यांच्या कवितेशी तुलना केली. टेनिसने प्रभाकरावर ताण करणे ही अशक्य कोर्टांतली (कोर्टांतली तर कोर्टांतली) गोष्ट आहे असे अध्यक्ष महारांचे—”

मामा सुर्वे यांच्या मेंदूवर विशेष ढोबळ विनादलहरी आदळत असत, पण त्या मात्र इतक्या ऊर्जने की हसतां हसतां ते भुईवर मटकन बसत.

“ काय हो अध्यक्ष महार पांडोबा गध्ये !”—असे बडबडत व खदखदा हसत ते खाली बसले. रा. गंध्ये मात्र संतापाने काळेनिळे झाले. ‘ऐका हो’, करीत कवि नंदिनीनंदन पडे वाचू लागले—

“ अध्यक्ष महारांचे म्हणणे पडले. कपि प्रभाकर यांनी उत्तर देतांना सांगितले की, मी कविता लिहिण्याच्या अगोदरच त्यांचीं संस्कृत, बंगाली आणि इंग्रजी भाषांत रूपांतर झाली. रा. प्रभाकरांच्या गमनाने येथील जनतेत स्वेद (खेद नाही) पसरला आहे, असे चरकाकार म्हणाले. ”

“ बस्. पुरे आता हा चावटपणा. चल. बोल. बाबूराव, याचा सगळ्याचा जबाब देस, नाही तं मेरेमेरेतों चोप देतो. आता जगांत तोंड दाखवायला जागा रहाली नाय, माझ्या लग्नचिठ्यांचा असा विचका केलास...” अशा प्रकारे भाषणास आरंभ करून रा. गंध्यांनी शिष्टांस असंमत अशा वाक्प्रचारांत त्यांचे पर्यवसान केले

“ काय हो, कुठ आहे तो चरक्याचा संपादक ! राच्यान् आम्हां देशसेविकांना काय भलतंच म्हणून ठेवलं आहे ! तूं असशील मेल्या तिच्या पोटचा.....आग लागो त्या तुझ्या लेखणीला.... ” असे बडबडत एक साडेपाच फूट उंचीची प्रचंड देशसेविका ऑफिसाच्या आवारांत शिरली. तिच्या मागोमाग आणखी पांचसहा देशसेविकांचा घोळका होता. सर्वजणांच्या तोंडावर सार्विक संताप आणि तामसी शांतता यांची जोडी विराजमान झाली होती. आपण अहिंसेचे व्रत स्वीकारले असल्याने चरक्याचे संपादक आपल्या हातून जीवंत राहात आहेत याबद्दल त्यांस वाईट वाटत होते.

“ काय ! काय ! काय झालं ! काय झालं !”—सर्वजण ओरडले.

“ अहो व्हायचं काय ! हा लाल खूण केलेला मजकूर वाचा. ”—ती प्रचंड देशसेविका चरक्याच्या अंकाची घडी वकीलसाहेबांच्या हातांत देत व भयभीत झालेल्या बाबूरावावर आपल्या नेत्रांतून अग्निवर्षाव करीत म्हणाली, वकीलसाहेबांनी तो मजकूर मोठ्याने वाचला—

प्रभातफेरी

येथील देशसेविकामंडळाने म्याजिस्ट्रेटचा मनाई हुकूम मोडून प्रभातफेरी चालविली आहे. काल रोजी लाठीमार झाला तरी शौर्याने देशसेवा चालविली आहे. शाबास आर्य वारांगनांना !^{२१}

शाबास आर्य भंगिणीनो ! ”

“ आता मात्र सीमा झाली. या तुझ्या आयावहिणींना वारांगना नि भंगिणी म्हणायला लाज नाही वाटत ! ”—बाबूरावांचा कान जोराने पिळीत मामा सुर्वे म्हणाले.

“ ओय ओय ओय ! सोडा हो कान—‘ आर्य वीरांगनांनो ’ असे मी लिहून दिलं होतं हो ! या लिप्यानं वी’वरची वेलांटी उडवली त्याला मी काय करूं...सोडा हो मामा ”—बाबूराव किंचाळला.

“ वेलांटी उडाली, तर आता गोलांटी देतो घे. ” असे म्हणून मामांनी बाबूरावाचा बटुदेह उचलून पायन्यावरून खाली फेकून दिला. रत्नागिरी बंदरांतील पडावावर खलाशा लोक उतरून बोटीतून पडावावर कमें फेकून देतात हे ज्यांनी पाहिले असेल त्यांना आमचें म्हणणें खोटें वाटणार नाही.

बाबूरावाने आपला देह उचलून पायांवर उभा केला.

एका बाजूस प्रचंड देशसेविका, मामा सुर्वे इत्यादि मंडळी आणि दुसऱ्या बाजूस देशसेविकाचा घाळका या आपल्या आपल्या जबर शत्रूंकडे त्याने भयचकित दृष्टि निमिषमात्र फेकिली आणि वेगाने गडग्यावरून उडी मारून चरका कार्यालयातून पलायन केले.

“ लाज नाही वाटत ! ” बाबूरावांचा कान जोराने
पिळीत मामा सुर्वे म्हणाले.

त्याच आठवड्यांत लिबाजीरावांच्या ‘देवगडसमाचारा’चें पुनरुज्जीवन झालें
आणि पहिल्याच अंकांत “चरका पत्राचा ॐ फस्” या विषयावर लेख आला.

♦ ♦

टी पा

(१) कंपॉझिटर – छापखान्यांत खिळे जुळविणारा, जुळारी. (२)
टिळकिसम – लो. टिळकांची विचारसरणी. (३) प्रुफ – खिळे जुळविल्यावर

त्यांचा ठसा एका कागदावर उठवून घेतात व जुळणीत झालेल्या चुका त्यावरून दुरुस्त करतात. त्या कागदावरील ठशाला प्रुफ किंवा उपमुद्रित म्हणतात. (४) सॅनिटरी कमिटी - आरोग्य समिति. (५) ही गोष्ट लो. टिळकाच्या काळातील आहे देशभक्तीचा जोर लिबाजीरावानी न धरल्यामुळे लाच म्हणून नत्कालीन परक्या सरकारने त्यांना सनिटरी कमिटीवर नेमले (६) १९२० च्या मुभाराम अनहकाराची म्हणजे सरकारशी महकायं न करण्याची म. गांधीची चळवळ जोरावली. त्या चळवळीत चरका, अस्पृश्यतानिवारण यावर भर होता. (७) पुळणी - समुद्रकाठचे वाळवट. (८) नादुलकीच्या नोटिमा - नोट नादण्याबद्दल सूचना. (९) वाध्या - खडोबाचा भक्त पाग्या - पागेवरचा अधिकारी. 'येळकोट' हा उच्चार खडोबाचे भक्त तळी भरण्याच्या वेळी करतात. भावार्थ . खडोबाचा भक्त पागेवरील अधिकारी झाला तरी रणगर्जनेऐवजी येळकोटच म्हणतो; त्याचा मूळ स्वभाव जात नाही (१०) येथे काही गपादकाच्या पुनरुक्तिपूर्ण पोकळ शैलीचे विडबन केले आहे (११) नकाशु - खोटे अभु. (१२) अतिथीचे स्वागत करण्याचे ब्रीद पाळण्यामाठी श्रियाळ राजाची राणी चागुणा हिने आपला मुलगा चिलया याला उखळान काडून त्याचे मांस शिजवून ते अतिथीला घातले, अशी पौराणिक कथा आहे. (१३) गो अनि - चालू दे. (१४) कॉटेज इडस्ट्री - झोपडीत चालतील असे लहान घरे. (१५) कंपोजिंग - खिळे जुळवणी. (१६) शिखानष्ट - अधार्मिक (एक शिबी) (१७) जॉब - तात्पुरते काम (१८) फायनल आर्डर - छपाईचा शेवटचा हुकूम. (१९) करेक्शन - दुरुस्ती. (२०) गावणे - मापडणे. (२१) केम - चौकट, तबकडी. (२२) ऑफर - स्वीकारावद्दल विचारणा. (२३) बघू परती - बघू तरी. (२४) इन्स्ट्रक्शन्स - सूचना (२५) शिष्याच्या अपराधा-मुळे गुरूला शिक्षा होते. (२६) चिटोळपणा - चावटपणा (२७) ऊर्जनि - जोराने. (२८) म्वेद - घाम. (२९) वागगना - वाईट वागणुकीची स्त्री.

अभ्यास

(१) लिंबाजीराव व बाबूराव यांच्या संपादकीय कामगिरीचें वर्णन करतां करतां लेखकाने वृत्तपत्रीय व्यवसायांतील कांही बिगें उघड केलीं आहेत. ती कोणतीं ?

(२) पात्रानुसार हुबेहूब भाषा वापरून प्रा. जोशी कथेंत विडंबन-पद्धतीचा विनोद साधून शिवाय वास्तव (खरेंखुरें) वातावरण उत्पन्न करतात. लिंबाजी, हेडगेसाहेब, मामा सुर्वे, पांडोबा गंध्ये आणि देशसेविका यांच्या तोंडचे वैशिष्ट्यपूर्ण शब्द व शब्दप्रयोग हुडकून ते त्यांच्या नांवापुढे लिहा.

(३) जुळान्याकडून अक्षरात फिरवाफिरव झाल्याने जो विनोद उत्पन्न होतो त्याची तुम्हांला अतिशय आवडलेली तीन उदाहरणें सांगा. या विनोदाला तुम्ही कोणत्या प्रकारचा विनोद म्हणाल ? प्रसंगनिष्ठ, स्वभावनिष्ठ की शब्दनिष्ठ ?

(४) ' कर्पाक्षिटरचा सूड ' हे नाव या कथेला कादिलें आहे ?

(५) मुद्रणदोषामुळे जशा गमती उत्पन्न होतात तशाच त्या अशुद्ध लेखनामुळेहि होतात. तशा कांही गमती कल्पून त्यांच्या आधारे तीन चुटके रचण्याचा यत्न करा.

चहाडखोर पोपट

: १० :

(भाषांतरात्मक कथा)'

उज्जयिनी नगरांत विशाखदत्त नांवाचा तरुण भेष्टी^१ राहात असे. पित्याच्या निधनानंतर नऊ कोटी निष्क^२ संपत्ति, अनेक दासदासी, सुन्दर उद्यान, सात मजल्यांचा व चार चौकांचा भव्य वाडा इत्यादि वैभवासह त्यास प्राप्त झाली होती. त्याच्या जन्मपत्रिकेतील द्वितीय स्थानावर शुभ ग्रहांची अनुकूल दृष्टि होती. तिच्या सातव्या घरांत चन्द्र स्वस्थ वारा घेत बसला असून पहिल्या घरांतून शुक्र आपल्या दीड होळ्याने^३ त्याच्यावर शुभ दृष्टीचा मारा करित होता, त्यामुळे त्याला अनुकूल भायेंची प्राप्ति झाली होती. त्या सुन्दर, चतुर, गुर्गी, मधुरभाषणी, मंजुळ-आवाजी^४ स्त्रीचें नाव पद्मावती असें होतें.

विशाखदत्त शेटीचा स्वभाव फार गोड होता, परंतु त्यात एकच खोड होती व ती म्हणजे त्याचा संशयीपणा. स्त्रियांच्या चारिव्यावर विष परणारे वेताळपंचाविशी, शुकबहात्तरी, पाडवळत्तिशी^५ असले ग्रंथ वाचून स्त्रीजाती-संबंधी त्याचें मन फार कलुषित झाले होतें. त्यातून जिनी कांति सोन-चाण्याच्या फुलांप्रमाणे आहे, जिचा कंठ कोकिलेसारखा आहे, जिचा केशकलाप नागासारखा आहे इ. इ.^६ अशी कांता मिळाल्याने त्याचें मन फारच शंकेखोर बनले होतें. त्याचें लग्न होऊन एक वर्ष झाले तेव्हा कौशांबी

नगरांत तेथील राजा भद्रगुप्त याचा तृतीय विवाह वैशाखांत ठरला. वेगवेगळ्या नगरांतून दबडी पिटण्यांत आली की, व्यापारी लोकांनी आपापले भांडक घेऊन कौशांबीस यावे, ब्रह्मणांनी आपली विद्या व क्षत्रियांनी शस्त्रास्त्रे व इतरानी खराटे घेऊन यावे. सर्वांचा सत्कार होईल, कोणी हि विन्मुख जाणार नाही.

विशाखदत्ताने कौशांबीस जाण्याचा विचार ठरविला, परंतु आपण गेलों तर आपल्या स्त्रीवर नजर कोण ठेवणार ? ती एकनिष्ठ राहीलच म्हणून कशावरून ? कारण तारुण्य, सौंदर्य, संपत्ति यांत स्वातंत्र्याची भर पडली तर तिची बुद्धि फिरणार नाही काय ? ‘ स्त्रीबुद्धि प्रलयं गतः ’ असे^१ कालिदासाने वेणीमहारांत म्हटल अहे नाहा काय ?— काय म्हणतां, ‘ कालिदामाने म्हटलें नाही । ’ नसेल. आणखी ‘ वेणीसंहारांत म्हटलें नाही ? ’ नसेल. आणखी ‘ कालिदासाने वेणीसंहार लाहलें नाही ? ’ नसेल. वेणीसंहारात नसलें तर शेंडीसंहारात असेल, आणि कालिदासाने म्हटलें नसलें तर रामदासाने म्हटलें असल काणी म्हटलें नसलें तरी काय झाले ? तरा “ स्त्रीबुद्धी प्रलयं गताः ” हें तत्त्व खोटे होत नाही. तर मग आपण आपल्या पत्नीला कोणावर सापवून जावे ? इतर स्त्रियांचा विश्वास धरतां येत नाही, कारण ‘ अन्तं साहसं माया ’^२ इत्यादि गुणांनी प्रेरित * अशा स्त्री जातीची काय खात्री द्यावी ? स्त्रियांचा विश्वास धरणे म्हणजे चोराच्या हातीं जामदारखान्याचा हवाल. दणें होय.

अशा विचारप्रणालिकेंत तो मग झाला अमतां वेप्रधान्याने^३ वदीं दिली की,— ‘ श्रेष्ठपुत्र ! ज्याचा वर्णग्रंथ लागलेल्या सूर्याच्या कांतीसारखा आहे, ज्याचे डोळे तापलेल्या पळीसारखे झगझगीत आहेत, ज्याचे कळे सिंहाच्या आयाळासारखे उग्र आहेत असा एक भिल्ल आपल्या लोखंडाच्या कांबीसारख्या कठीण हातांत एककाष्ठाचा पजर घेऊन आला आहे. त्या पिंजऱ्यांत ज्याचे शरीर पाचूसारखे हिरवेगार आहे व ज्याची वाणी शुकासारखी आहे असा एक राघू आपल्या मंजुळ वाणीने सर्व उज्जयिनी नगरीनें मन हण

* वाचकभगिनींनो ! भाषांतरकर्त्यावर रागावूं नका, तो मुळावरहुकूम तर्जुमा करीत आहे.

करीत दाई वर बसला आहे.^{१२} आपली भेट घेण्याची तो भिल्ल इच्छा करीत आहे.’

‘ येऊं द त्याला आंत. ’-विशाखदत्ताने आज्ञापिले. ज्याचा वर्ण प्रहण लागलेल्या सूर्याच्या कातीसारखा आहे (विशेष वर्णन वरील परिच्छेदात पाहा) अशा प्रकारचा तो भिल्ल एका क्षणाने हातांत पोपटाचा पिंजरा घेऊन आला. ‘ जोहार मायबाप ! ’^{१३} असा भिल्लाने प्रणाम केला. पोपटाने दाईच्या ज्या टोकाशी विश खदत्त होता त्या टोकाशी येऊन, ‘ आर्य, तुम्हा विजय असो ! ’ असे म्हटले. विशाखदत्ताला कौतुक वाटले. ‘ व-सा, तुम्ही कल्याण असो ! तु कोणत्या वशाला पुनीत केले आहस ! ’-त्याने प्रश्न केला.

‘ आर्य, ज्या वंशात शुकनामा, शुकबहादुरी इत्यादि ग्रथात वर्णिलेले शुक उपन्न झाले, बाणाच्या कादवरीत वर्णिलेला शुक ज्या वंशात उत्पन्न झाला, व्यासपुत्र शुक ज्या वंशात उत्पन्न झाला, त्यान महाप्रसिद्ध वशाला मी कलकित केले आहे. माजराना हाकलून देताना आमच्या नांवाचा शुक शुक असा द्विराक्तपूर्ण उच्चार केल्यास ती पळून जातात. आर्य, जे वणिग्जन परदेशी जात त त्याच्या घरावर पहारा ठेवण्याचे काम आम्ही वंशपरंपरा करीत आलो आहो. ’

पोपटाच्या मनुष्यवाणीने आश्चर्यचकित होऊन ‘ वाहवा, मो किती भाग्यशाली आहे. कारण की, ज्या गोष्टीची मी इच्छा करीत होतो ती स्वतः घरी चालत आली ! भिल्लपुत्रा ! तू या शुकाचे काय मोल घेशील बरे ! ’ -तां भिल्ल निदान सहस्र निष्क मागेल असे वाटून श्रेष्ठीने विचारिले.

‘ एक जुने चिरगुट दे मायबापा आगभर ! लई थंडी वाजते आमच्या पर्वतात ! ’ भिल्ल म्हणाला.

सहस्र निष्क किंमतीचा राघू जुन्या चिरगुटावर मिळू लागला; परंतु हा सौदादखाल एकदम पटविणे श्रेष्ठीच्या जिवावर आले. स्वभावोदुरतिकर्माः। त्याने दासास बोलावून एक जुने धोतर आणविले आणि ते फाडण्यास त्याने हात घातला. ‘ अरे मायबाप फाडू नको, संबंध धोतर दे रे अनदात्या. ’

‘ संबंध धोतर कशाला ? एक लंगोटी फाडून देतो म्हणजे झाले. भिल्लाना धोतर कशाला ! ’

‘बाप्पा घरी पोराबाळांना पर्वताची लई थंडी लागते, त्यांना पांघरायला हवं रे!’—भिल्ल कळवळ्याने म्हणाला. तेव्हा श्रेष्ठी अर्धेच धोतर फाडून देऊं लागला. तेव्हा शुक्र फडफड पंख हलवून भिल्लास म्हणतो, ‘स्वामी’, सहस्र निष्कदेखील माझ्यावरून ओवाळून फेकून द्यावे अशी माझी योग्यता असतां, तुम्ही एका जीर्ण वस्त्रावर मला देऊन टाकण्यास तयार झाला. पण हा स्वस्त विनिमयदेखील या वणिक्पुत्राला जड वाटत आहे आणि तो जन्मस्वभावाप्रमाणे घासाघीस करीत आहे. चला एखाद्या क्षत्रियाकडे, तो तुम्हांला योग्य पारितोषिक देईल. एखादा पदार्थ फुकट मिळाला तरीहि घासाघीस करणें हा वणिग्जनांचा स्वभावच आहे.’ हे शब्द ऐकून विशाखदत्त वज्रित झाला आणि त्याने उदार अंतःकरणाने संबंध धोतर भिल्लास देऊन टाकलें व शुक्र विकत घेतला.

* * * *

वाळ्याच्या सौधार्धेरे विशाखदत्ताची विरहिणी पत्नी पद्मावती केश मोकळे सोडून सुस्कोरे टाकीत बसली होती. जवळच तिची सखी हातांत वाळ्याचा पंखा घेऊन उभी होती. पद्मावती एक दीर्घ निःश्वास टाकून म्हणाली, ‘सखे वक्रमाने!’

‘जी भेठिभार्ये’—सखी उत्तरली.

“तो मेला शुक्र आणून ठेवल्यापासून माझ्या जिवाला कशी मेली हुरहुर लागून राहिली आहे. मेले हे संशयखोर पुरुष आपल्या धर्मपत्नीचा संशय घेऊन क्षुद्र सेवकावर किंवा पशुपक्ष्यावर विश्वास ठेवतात आणि त्यांच्या सांगण्यावरून आपल्या विवाहित स्त्रीचा त्यागदेखील करतात ! खरोखरच नको हा मेला बायकांचा परावलंबी जल्म.”

‘आणखी भेष्ठिभार्ये, स्वतः कसले वाटेल तसेल धेर केले तरी चालतात त्यांना ! सगळ्या मेल्या पुरुषांना क्षिप्रा नदीच्या पुरात दफळून द्यावं !* हलक्या कानाचे नि त्याहून हलक्या मनाचे असतात मेले, म्हणून मी लग्न केलं नाही.’—वक्रमाना म्हणाली.

* वाचकबंधूहो, घाबरून नका, हें एका दासीचें भाषण आहे.

‘ म्हणून का तू लग्न केलं नाहीस ? मला वाटलं निराळंच कांही कारण असेल ! ’—शेठीणबाई खोचून म्हणाल्या. ‘ पण काय म्हणत होत्ये ? तो पोपट—त्या पोपटाची मला जळली काळजी लागून राहिली आहे. तो तिकडे आल्यावर कांहीतरी खोटं नाटं सांगेल नि त्याच्यावर विश्वास ठेवून माझा छळ होईल; नाही तर एखादी सवत येऊन उरावर बसेल. ’

“ बाईसाहेब तो मेला म्हणतो कसा — ‘ वक्रगाने, आज धनिणीनं डाळिंब आणलं आहे ना, त्यांतले दाणे घाल मला. ’ तशी मी त्याला दुसऱ्या डाळिंबांतले दाणे घालायला लागले. तसा तो म्हणतो, ‘ हे नकोत मला. खास धनिणीकरतां आणलेलं डाळिंबच पाहिजे, नाही तर धनी आल्यावर खोड मोडतो तुमची. ’ असला मेला चावट आहे. दररोज त्याला ताजी फळं न मिठाई पाहिजे; नाही तर म्हणतो, तुझ्या धनिणीच देव माझ्या चोचीत आहे. मी खोटं नाटं सागून दिलं तर तुला न तुझ्या स्वाभिनीला चंबूगवाळं भाटपून जावं लागेल एखाद्या मठात भ्रमणदीक्षा घेऊन ! ”

‘ आण, आण पाहू त्या पाखराला इथं, कृतघ्न मेला. त्याची मान मुरगळून मांजराला देतं खायला. ’—पद्मावतीने आज्ञा केली.

दासीने एकदोन क्षणांत राघूचा रत्नजडित सोन्याचा पिंजरा आणिला. पद्मावतीला समोर पाहतांच पापटाने तिला प्रणाम केला. पद्मावतीने विचारिलं, ‘ काय पाक्षिराज, कुशल आहे ना ? तुला आमच्याकडील निवास मुखावड वाटतो ना ? तुझ्या अन्नपाण्याची आबाळ हांत नाही ना ! ’

‘ वाः आर्थे ! कुशल नाही असं कसे म्हणू. हा सोन्याचा पिंजरा जरा अधिक प्रशस्त असता, तर अधिक बरं झालं असत. माझ्या पाण्याची आबाळ होत नाही, अन्नासंबंधी अधिक काळजी घेशील तर ठीक, नाही तर तुला जड जाईल. ’—पोपट उत्तरला.

“ तें कसं काय ? द्विजराज, मी तुला स्वतःकरिता खास आणविलेल्या फळफळावळीच्या बिया ठेवित्ये, माझ्याकरिता राधविलेल्या पक्कानाचा भाग तुझ्या पिंजऱ्यांतील वाऱ्यात ठेवण्यात येतो, अथ अमून तू असंतुष्ट राहावंस हें आश्चर्य आहे. ”— पद्मावती म्हणाली.

‘आर्ये, फळांच्या निरूपयोगी बिया देणं म्हणजे कांही मोठे उपकार नाहीत. डाळिंबाच्या दाण्यांतल्या, द्राक्षांतल्या, बोर्यांच्या, जांभळाच्या बिया मात्र पोपटाला, आणि तोच न्याय बदाम, पिस्ते, आक्रोड यांना कां लागूं नये ? त्यांच्या बिया मात्र आर्येला. खासा न्याय ! कालच गांधारांतले नवे आक्रोड आले, त्यांतले मला कां बरं मिळाले नाहीत ? मी यःकश्चित् पाखरूं म्हणून माझी अवहेलना आर्या करित असेल तर तसं करणं आर्येला जड जाईल.’—पेट्टीने पंख उभारून व डोळे वटारून दटावीत तो म्हणाला.

‘मेल्या, जड जाईल जड—म्हणून धाक दाखवतो आहेस, काय करणार आहेस रे आमच भिकारज्या ! मांजरानं खाल्लं तर त्याला न्याहारीला—दिखील पुरायचा नाहीस ! बोल पाखुरज्या, तू आमच काय करणार आहेस तें ?’—वक्रमाना रागाने म्हणाली.

तिला वेडावीत आपला मान वाकडी करून व एक पंजा वर करून पोपट म्हणाला, ‘धनी आले म्हणजे तुमच्या कृत्यांचा पाढा सांगण्याची कामगिरी माझ्यावर सोपविली आहे. स्त्रियांच्या चरित्रासंबंधी गोष्टी आमच्या घरांत वंशपरंपरा चालत आलेल्या आहेत. नांव बदलून त्याच त्या गोष्टी आम्ही सांगत असतो. आम्हांला प्रसन्न ठेवणं स्त्रियाना अपरिहार्य आहे.’ मोठ्या डौलाने तो बोलू लागला. त्याच्या बोलण्याने पद्मावतीला इतका राग आला की, तिच्या मुखकमलावर गुलाब—(अरे पण त्या वेळीं गुलाब हिंदुस्थानांत आले नव्हते, नाही का !)—तिच्या मुखकमलावर रक्तोत्पलें^{१६} फुलली.

‘अरे अधमा, नीचा, कपट्या, कृतध्ना, तुला प्रसन्न ठेवायला पाहिजे नाही का ?’ पद्मावतीने पिंजऱ्याचें दार उघडून शुक्रास पकडलें. शुक्राने प्रथम तिला चावण्यासाठी खूप घडपड केली, परंतु तिने त्याला खुबीने पकडलें होतें. ‘आर्ये, सोड मला, क्षमा कर, मी खोटें बोलणार नाही.’ अशी तो विनवणी करूं लागल्याने तिचें अंतःकरण विरघळूं लागलें. तें पाहून वक्रमानेने, ‘बाईसाहेब, या मेल्या ढोंग्याला अगदी सोडू नका.’ असें म्हणून पोपट हिसकावून घेतला आणि कोंबळ्याची मान जशी पंचाक्षरी^{१७} मुरगळतो त्याप्रमाणे त्याची मान मुरगाळून त्याचा जीव घेतला.

‘आता याच्या मळ्याचं काय करावं ? माजराला घालावं की काय ?’
—वकमानेने धनिणीला विचारलें.

‘नको ग बाई, मेल्या बोक्याच्या पोटांतून चहाडी करणार नाही कशा-
वरून ? त्यापेक्षा मला वाटतं ’—कांहीं वेळ विचार करून पद्मावतीने
सांगितलें, ‘त्याच्या पोटात पेंढा भरून तो तसाच पिंजऱ्यांत ठेवावा,
म्हणजे स्वारी आल्यावर आपला गुप्त हेर नाहीसा झालेला पाहून एकदम
रागवायची, तसं व्हायचं नाही. चल तें प्रेत पिंजऱ्यांत टाकून दे. आपण
आता खाली जाऊं.’

*

*

*

आज सकाळीं विशाखदत्त शेटी आपला पहिलाच दीर्घ प्रवास आटोपून
परदेशात मोठा लाभ मिळवून परत आला होता. सकाळपासून संध्याकाळ-
पर्यंत इष्टमित्राच्या भेटी घेण्यांत त्याचा वेळ गेला. दोन्ही वेळ मोठ्या
पगती झडल्या, सर्वत्र आनंदीआनंद दिसत होता. परंतु विशाखदत्ताचें
चित्त मात्र स्वस्थ नव्हतें. त्याचा गुप्त दूत जो बोलणारा शुक्र तो अद्याप
त्याच्या दृष्टीस न पडल्याने त्याचें चित्त घोटाळत होतें. सरतेशेवटीं रात्र
होऊन विश्रांतीचा समय प्राप्त झाला. सुगंधी तेलाच्या मंद प्रकाशांतून
आपलें वैभव अस्पष्ट दाखविणाऱ्या आपल्या शयनमंदिरांत तो गेला. तेव्हा
पद्मावतीने त्याच्यापुढे पंचारति ओवाळली, परंतु तिकडे लक्ष न देता
मंचकावर धाडकन बसून त्याने विचारिलें, ‘साजणी, तुमैं कुशल आहे ना ?’

‘नाथ, आपल्यापासून वियुक्त असूनहि जितकं कुशल असणं शक्य
होतं तितकं कुशल आहे, परंतु त्या महाकाळेश्वराने आजचा सोन्याचा
दिवस दाखविला, आता मात्र माझ्या कुशलाला मर्यादा नाही.’

‘भद्रे. तुला मी पोपट सोबतीला ठेवून दिला होता. तो एकदा मला
भेटीच बरं.’

‘आर्यपुत्रा, तो ह्या मंचकावर टांगलेल्या पिंजऱ्यांत आहे.’ विशाख-
दत्ताने वर पाहिलें, परंतु पिंजऱ्यांतील हिरव्या आकृतीची कांही हालचाल
दिसेना. कदाचित् रात्र पडल्याने तो झोपी गेला असेल किंवा सकाळपासून

वास्तपुस्त न केल्याने रागावला असेल असे वाटून त्याने त्याला उद्देशून म्हटलं, 'शुकराया, तुझं कुशल आहे ना? कां बरं माझ्याशी बोलत नाहीस? माझ्यावर रुसला नाहीस ना? अरे, पण हा बिलकूल हालत नाही. काय बरं कारण असावं? (पिंजरा हातांत घेऊन) अरे, हें मी काय पाहात आहे?'

“ दम धर. ज्या हातांनी तूं त्याचा वध केलास ते हात या खड्गाने कापून टाकतो. ”

‘महाराज, हें आपल्या पोपटाचें पेंढा भरलेलं शरीर आहे.’—अगदी शांतपणें पद्मावतीने सांगितलें.

खदिरांगारासारखे आरक्त नेत्र करून दात-ओठ चावीत डावा हात उगारून श्रेष्ठी ओरडला, ‘हा दुष्टे ! कुलकलंके ! शेवटीं तूं आपलीं कृष्ण-कृत्यें छपविण्याकरिता माझ्या परमप्रिय मित्राचा घात केलास ना ! दम धर. ज्या हातांनीं तूं त्याचा वध केलास ते हात या खड्गाने कापून टाकतों आणि वैश्याचा पुत्र कोणत्याहि प्रकारें बाहुबलांत कमी नसतो असें जगताच्या प्रत्ययाला आपणून देतों !’ असें म्हणून त्याने पद्मावतीचे हात कापून टाकण्याच्या उद्देशाने उशाखालची तलवार काढिली. परंतु ती गंजून म्यानांत इतकी घट्ट बसली होती की कांही केल्या बाहेर निघेना. त्याचा तरवार उपसण्याचा अट्टाहास चालू असतां त्याची पत्नी म्हणाली, ‘परंतु आर्यपुत्र, मज्जर अविश्वास आणि या भिकार पाखरावर विश्वास ठेवण्या-जोगा काय आपल्याला अनुभव आला आहे ?’

‘किती साल तरी तूं स्त्री आणि तं तिर्यक्योनींतला ?’ असला तरी पुरुष. तो कधी खोटें बोलणार नाही.’

‘अग बाई’—पद्मावती आश्चर्याने थकून साल्यासारखें होऊन म्हणाली, ‘तर मग आपल्याविषयी त्याने जें जें सांगितलें तें खरंच वाटतं ? अरेरे ! मग मी उगाच त्याला मारलं ! मला वाटलं, तो आपली निष्कारण निंदा करतो आहे !’

‘सांग, सांग पाहूं माझी काय निंदा करीत हात तें.’—तरवार उपस-ण्याचा नाद सोडून श्रेष्ठी उत्सुकतेने म्हणाला.

‘आपल्याला राग येणार नाही ना ?’

‘नाही. मात्र तूं खरें सांग, जातीवर जाऊ नकोस. नाही तर माझ्याशीं गाठ आहे.’

‘ती तर कायमची आहे ! या पोपटाने आपण जाऊन आठ दिवस साल्यावर मला सांगितलें, आर्थें, तुझा भ्रतार विदिशा नगरींत निवासाम आहे हें मी अंतर्ज्ञानानें सांगतों.’

‘खरंच माझा निवास विदिशेश झाला होता. आणखी हें त्यानं अंतर्ज्ञानानं जाणलं ना ! अरेरे, हा अंतर्ज्ञानी पक्षी घरांत असून मी त्याला मुकलें काय ! चांडाळणी—’

‘यांबा, पण नाथ, माझं ऐकून घ्या. तो मेला म्हणतो कसा, आर्ये, तुझा पति या वेळीं एका नृत्यांगनेच्या घरीं मद्यप्राशन करीत आहे ! खरंच का हो—’

विशाखदत्त चपापला. त्याला काय ठाऊक की दुगारचे वेळीं आपल्या विवासांतल्या नोकराने सर्व प्रवासवृत्त बायकोला सांगितलें तें ! तो उद्गारला, ‘अजिबात खोटं ! पण पुढे तर सांग तो काय म्हणाला तें. ’

‘पुढे एकदा आपण श्रावस्तीस गेला होतां ना ! त्या वेळीं त्याने मेल्याने सांगितलं की, आपण एक खोट रत्न खरं म्हणून विकण्याचा प्रयत्न केला. तें उघडकीला आलं. आणखी काय तें माझ्याने बोलवतच नाही.’—अंगावर शहारे आणल्यासारखें दाखवून ती म्हणाली.

‘सांग, सांग, या लुच्च्याने आणखी काय सांगितलं ! अरे हरामखोरा !’—श्रेष्ठी रागाने डावी मूठ पोपटाच्या प्रेतावर उगारून म्हणाला.

‘आणखी आपली गाढवावर धिड’—भ्याल्यासारखें करून पद्मावती म्हणाली, ‘नको ग बाई ! तसेंच कौशांबीस आपण मद्यप्राशन करून राज-रस्त्यावर मारामारी केली—’

‘मारामारी केली हें खरं,’ कुशारल्यासारखें करून श्रेष्ठी म्हणतो, ‘पण ती मद्यप्राशन करून मात्र नाही. ऐसा लगावला आहे ठोसा—’

‘कुणी ?’

‘त्यांनी ! त्यांनी मला ठोसा लगावला, मग मला त्यांनी लगावला. पुनः त्यांनी मला, मग मला त्यांनी, अशी मारामारी प्रेक्षणीय झाली. पण मद्यप्राशन करून नाही हो ! मी काय असा अपमान सहन करीन ?’—मारामारीची आठवण करीत श्रेष्ठी म्हणाला.

‘पुढं तो म्हणाला, आपल्याला राजसेवकांनी पडकलं, आपलं क्षौर’ करून गाढवावर बसवून गावाबाहेर घालवून दिलं ! असं खोटंखोटं या

मेल्यानं सांगितलं. मग मला राग येणं स्वाभाविक नाही का? होय ना? असं खोटं बोलणारा पक्षी मीं मारून टाकला नसता तर पतीची निंदा मुकाट्यानं ऐकून घेण्याचं पातक माझ्या हातून झालं नसतं का गडे?'

'नीचा! घे तुझ्या चहाडखोराचं प्रायश्चित्त!' असें म्हणून त्याने पिंजऱ्यांतून पोपटाचें प्रेत बाहेर काढून खिडकीबाहेर भिरकावून दिलें आणि मग पद्मावतीकडे वळून वेल्हाळे! राजसे! साजणी! इत्यादि लावणी वाङ्मयातील संबोधनांनी तिला आळवून तो म्हणाला, 'ज्या नीच पांखरानं माझ्याबद्दल इतक्या खोट्या गोष्टी सांगितल्या त्याच्यावर विश्वास ठेवून मी तुझ्या चारित्र्याची पारख करणार होतो. मला क्षमा कर.' असें म्हणून तो तिच्यापुढे गुडघे टेकूं लागला, पण तिने खऱ्या विनयशील आर्थस्वीप्रमाणे सगळ्या राग गिळून टाकून त्याला उठवीत 'इश! नाथ, दासीपुढे कसल दडवत घालायचं?' असें म्हटलें.

'हल्ली सोनं काय भाव आहे?' - रिकाम्या पिंजऱ्याकडे नजर टाकीत श्रेष्ठीने चौकशी केली.

टी पा

(१) ही कथा खगोलर भाषातर्गत्मक नाही केवळ जुने वातावरण वर्णन करण्यासाठी नसे म्हटले आहे (२) थरडी - शेटजी. (३) निष्क-न प्राचीन नाणे. (४) राक्षसांचा गुप्त शुक हा एका डोळ्यात अंध होता त्या शुकसारखाच शुक ग्रहहि आहे, अशी कल्पना करून येथे त्याला दीड डोळ्याचा म्हटलें आहे. हा पत्रिकेबद्दलचा भाग पत्रिकेवर विश्वास ठेवणाऱ्या ज्योतिषवेड्यांची यत्ना करण्यासाठी लिहिल्या आहे (५) मजुळ-आवाजी - संस्कृत व मराठी शब्दाचा हेंगाडा समान संस्कृतातील समानांच्या विडंबनासाठी बनवला आहे. (६) वेताळपंचविद्या व शुकब्रह्मात्मगी हे ग्रंथ खरे असले

नरी त्याच धर्तीचा पांडवछत्तिशी हा ग्रंथ काल्पनिक आहे. (७) हें वर्णन म्हणजे संस्कृतांतील ठोकळेवाज स्त्रीवर्णनाची थट्टा होय. (८) भंडिक - व्यापारी माल. (९) हें अवतरण अशुद्ध आहे. (१०) अनृतं साहसं माया - खोटें भाषण, धाडम व लाघवीपणा. (११) वेत्रधारी - द्वारपाल. (१२) भिल्लाचें व पोपटाचें हें वर्णन संस्कृतांतील तसल्या वर्णनाचें विडंबन करण्यासाठी लिहिलें आहे. (१३) जोहार - महार वगैरे जाति नमस्कार करतांना जोहार म्हणतात. (१४) स्वभावो दुरतिक्रमः - स्वभाव पालटणे कठिण असतें. (१५) विनिमय - सौदा. (१६) सौध - गच्ची. (१७) श्रमणदीक्षा - संन्यासदीक्षा. (१८) द्विजराज - पक्षिराज. (१९) रक्तोत्पलें - तांबडीं कमलें. (२०) पंचाक्षरी - पांच अक्षरी मंत्राने भुतें काढणारा मांत्रिक. (२१) तिर्यक्योनी - प्राणिमृष्टि. (२२) क्षीर - मुडन, हजामत.

अभ्यास

(१) " चहाडखोर पोपट ही गोष्ट जुन्या पद्धतीच्या स्त्रीद्वेष्ट्या वाड्मयाचे विटंबन करण्याच्या हेतूने लिहिलेली आहे." असें प्रा. जोशी एका ठिकाणी म्हणतात. प्राचीन कथावाड्मयांत स्त्रियांच्या वागणुकीबद्दल फार संशयखोरपणा दाखविलेला असे. या मशयखोरपणाची टर या कथेंत कमकर्शा उडवली आहे ?

(२) या कथेंत विशाखदत्ताच्या स्वभावातील व वर्तनांतील कित्येक अनौचित्ये लेखकाने दर्शविलेलीं आहेत. पुढील वाक्याचा सूचनेसाठी उपवांग करून तीं अनौचित्ये कोणतीं, ते सांगा :- (अ) 'स्त्रीवृद्धी प्रल्य गताः' अमें कालिदासाने वेणीसंहारांत म्हटलें नाही काय ? - इ० (ब) त्याने उदार अंतःकरणाने संबंध धोतर भिल्लास देऊन टाकलें. (क) दातओठ चावीत डाव हात उगारून श्रेष्ठी ओरडला, 'दम धर. ज्या हातांनी तू त्याचा वध केलास ते हात या खड्गाने कापून टाकतो' आणि वैश्याचा पुत्र कोणत्याहि प्रकारें बाहुबलात कमी नसतो असें जगाच्या प्रत्ययाला आणून देतो !'. (ड) मारामारी केली हें खरं, 'फुशारत्यासारखे करून श्रेष्ठी म्हणतो, 'पण ती

मद्यप्राशन करून मात्र नाही. ऐसा लगावला आहे ठोसा- 'कुणी?' 'त्यांनी!' (३) 'हल्ली सोनं काय भाव आहे?' रिकाम्या पिंजऱ्याकडे नजर टाकीत श्रेष्ठीने चौकशी केली. (त्याचा पत्नीबद्दल मग्य व स्वतःची नागजूक हीही विचारांत घ्या.)

(३) विशाखदत्ताप्रमाणेच पद्मावती, वक्रमाना व पोपट यांच्यातील कांही बिगें लेखकाने दाखविलीं आहेत. ती कोणती ?

(४) या कथेंत संस्कृतांतील वर्णनशैलीचें विडंबन कोठे कोठे केले आहे ? (वरील टीपांचा उपयोग करा.) स्त्रियांच्या भाषेचे विडंबन कोठे आहे ?

(५) या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत म्हटलें आहे, की " अनौचित्यदर्शनाच्या शेकडो तऱ्हा आहेत. . . कधी तें गोष्टी ज्या क्रमाने घडतात त्या क्रमांत किंवा कथनाच्या क्रमात असतें. . . " असें घटनाक्रमांतील किंवा कथनाच्या क्रमांतील अनौचित्य या कथेंत बऱ्याच वेळां माघलें आहे. उदा० भिस्म पोपटाबद्दल निदान सहस्र निष्क मागेल अशी अपेक्षा श्रेष्ठी करतो व मग भिस्माने एक चिरगूट मागितल्यावर तो त्याला लंगोटी देऊं बसतो ! तुम्ही असलीं आणखी उदाहरणे हूडकून काढा.

(६) प्राचीन काळचें वातावरण उत्पन्न करण्यामाठी लेखकाने कोण-कोणत्या युक्त्या वा कथेंत योजिल्या आहेत ?

